

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI**

**İSMAİL HAMİ DANIŞMEND VE İZAHLI İSLAM TARİHİ
KRONOLOJİSİ ESERİ BAĞLAMINDA CAHİLİYE DÖNEMİ
İLE İLGİLİ GÖRÜŞ VE TESPİTLER**

FERDA DALKIRAN

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN
PROF. DR. AHMET TURAN YÜKSEL**

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ferda DALKIRAN		
	Numarası	18811001048		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları /İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	İsmail Hami Danişmend ve İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi Eseri Bağlamında Cahiliye Dönemi İle İlgili Görüş ve Tespitler			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Ferda DALKIRAN

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ferda DALKIRAN		
	Numarası	18811001048		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları /İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Tezin Adı	İsmail Hami Danişmend ve İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi Eseri Bağlamında Cahiliye Dönemi İle İlgili Görüş ve Tespitler			

Cahiliye Dönemi, Arabistan Bölgesi'nde İslamiyet'in ortaya çıkmasından önceki döneme verilen isimdir. Bu döneme Cahiliye denme sebebi Arapların İslamiyet'ten önceki ve sonraki durumlarını ayırt etmek içindir. İslamiyet'i anlamak istiyorsak Cahiliye Dönemi'ni her açıdan bilmemiz ve incelememiz gerekir. Bu sebeple Cahiliye Dönemi ile ilgili çeşitli araştırmalar yapılmış ve eserler yazılmıştır. Bu çalışmada İsmail Hami Danişmend'in İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eseri bağlamında Cahiliye Dönemi ile ilgili araştırmacıların görüşleri ve tespitlerine yer verilmiştir. Bu çalışma ile Arabistan Bölgesi'nin İslamiyet'ten önceki coğrafi, kültürel, ekonomik, dini, siyasi yapısı incelenmiştir. Böylelikle İslamiyet'in nasıl bir ortamda ortaya çıktığı izah edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cahiliye, Arabistan, İsmail Hami Danişmend, İslam Tarihi.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ferda DALKIRAN		
	Student Number	18811001048		
	Department	İslamic History And Arts/İslamic History		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL		
Title of the Thesis/Dissertation	Opinions and Determinations Regerding The Period of Ignorance In The Context of İsmail Hami Danişmend and Explained Islamic History Chronology			

The period of Ignorance is the name given to the period before the emergence of Islam in the Arabian region. The term 'Ignorance' was used to distinguish between the situations of Arabs before and after Islam. If we want to understand Islam, we need to know and study the era of ignorance from all perspectvy. For this reason, various researches were carried out and Works were written about this period. In this study, the views and determinations of the researchers about the period of Ignorance are included in the context of İsmail Hami Danişmend's explanatory chronology of Islamic History. With this study, information about the geographical, cultural, economic, religious and political structure of the Arabian region before Islam was researched. Thus, it is explained that what kind of enviranment Islam emerged in.

Keywords: Ignorance, Arabia, İsmail Hami Danişmend, İslamic History.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	İ
KISALTMALAR	V
ÖN SÖZ	VI

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ	1
II.ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI	1
III.CAHİLİYE KAVRAMINA KISA BİR BAKIŞ	3
BİRİNCİ BÖLÜM	

İSMAİL HAMİ DANIŞMEND VE ESERLERİ

1.1.HAYATI	5
1.1.1.Çocukluğu ve Ailesi	5
1.1.2.Eğitimi	5
1.1.3.Memuriyeti ve Öğretmenliği	6
1.1.4. Yazarlığı	7
1.1.4.1. Milli Mücadele Dönemi Öncesi	7
1.1.4.2. Milli Mücadele Dönemi	8
1.1.4.3. Milli Mücadele Dönemi Sonrası (Türkiye Cumhuriyeti)	11
1.1.5.Evlilikleri ve Vefatı	15
1.2. ESERLERİ	15
1.2.1. Tarih Alanında	16
1.2.1.1. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi	16
1.2.1.2. Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı	16
1.2.1.3. Türklerle Hind -Avrupalıların Menşei Birliği (2 cilt)	17
1.2.1.4. Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?	17
1.2.1.5. Garb Menbalarına Göre Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti	18
1.2.1.6. Garb Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi	18
1.2.1.7. Türklük Mes'eleleri	18
1.2.1.8. Türk Tarih Kurumuna Açık Mektup	19
1.2.1.9. İstanbul Fethinin İnsani ve Medeni Kıymeti	19
1.2.1.10. Baltacının Prut Zaferi	20
1.2.1.11. Tarihi Hakikatler	20
1.2.1.12. Türkiyat ve İslamiyet Tedkikleri Külliyyatı	20

1.2.1.13. Sadrazam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası	20
1.2.1.15. Tarih ve Efsanelere Göre Arapların İstanbul Seferleri	21
1.2.1.16. İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi	21
1.2.2. Fikir Alanında	21
1.2.2.1. Ali Suavi'nin Türkçülüğü	21
1.2.2.2. Garb Menba'larına Göre Garb İlminin Kur'an-ı Kerim Hayranlığı	21
1.2.3. Tercümeleler	22
1.2.3.1. Seyyid	22
1.2.3.2. Nikomed	22
1.2.3.3. Cimri	22
1.2.3.4. Hastalık Hastası	22
1.2.3.5. Sinna	22
1.2.3.6. Sevil Berberi	22
1.2.3.7. Zarafet Budalaları	22
1.2.3.8. Büyük Söylememeli	23
1.2.4. Edebiyat Alanında	23
1.2.5. Dilbilim Alanında	23
1.2.6. Lügatler	23

II. BÖLÜM

ARABİSTAN COĞRAFYASI

2.1. Cezîretü'l-Arap'ın Cahiliye Devri	24
2.2. Cezîretü'l-Arap Denen Coğrafi Muamma	25
2.2.1. Cezîretü'l-Arap Hakkında Batılıların Yaptıkları Araştırmalar	25
2.2.2. Adanın Fiziki Coğrafyası Hakkında Bilgiler	30
2.2.3. Arabistan Bölgesi Hakkındaki İhtilaflar	34
2.2.3.1. Sina Yarımadası	34
2.2.3.2. Denizler ve Karalar	35
a. Basra Körfezi	36
b. Uman Denizi	39
c. Kızıldeniz	40
d. Cezire Bölgesi	42
2.2.3.3. Çöller	43
2.2.3.4. Sıradağlar ve Yanardağlar	47
2.2.3.5. İklim, Rüzgâr, Sular	51
2.2.3.6. Arabistan'ın Bölgelere Taksimatı	55

III. BÖLÜM

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

3.1. ARAB VE A'RAB	58
3.1.1. Sâmîlerin Müşterek Menşei	58
3.1.2.(Arab) Kelimesinin Tarihi ve Muhtelif Manaları	60
3.1.3.Antropolojide (Arab) Irkı	63
3.1.3.1.Arapların Soyü	65
3.2.ESKİ ARABİSTAN MEDENİYETLERİ VE ARAP KRALLIKLARI	69
3.2.1.Cahiliye Medeniyetleri	69
3.2.1.1.İslam'ın Ortaya Çıktığı Şehir (Mekke)	72
3.2.1.2.İslam'ın Yayıldığı Şehir (Medine)	78
3.2.1.3.Medeniyetin Göstergesi Ticari Hayat	81
3.2.1.4. Arapların Kurduğu ve Yönettiği Yabancı Devletler	86
a. Habeşistan	86
b. Roma İmparatorluğu'nda Araplar	87
3.2.1.5. Şehirli ve Bedevi Karşılaştırması	89
3.3.CAHİLİYE DEVLETLERİ	90
3.3.1.Güney Arabistan Devletleri (Kahtaniler)	91
3.3.1.1.Maîn (Mine) Krallığı	92
3.3.1.2.Sebe Krallığı	93
3.3.1.3.Himyeri Krallığı	94
3.3.1.4. Uman'da Cülendâ Emirliği	97
3.3.1.5.Kataban ve Hadramut Krallığı	98
3.3.2.Şimal Devletleri (Adnaniler)	98
3.3.2.1.Nabatî Devleti	99
3.3.2.2.Palmyre (Tadmür) Krallığı	100
3.3.2.3. Hire Krallığı	100
3.3.2.4. Gassani Devleti	102
3.3.3.Orta Arabistan Devletleri	103
3.3.3.1.Lihyan ve Semud	103
3.3.3.2.Hicaz'da Cürhüm	103
3.3.3.3.Kinde Krallığı	103
3.3.3.4.Mekke Cumhuriyeti	104

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL HAYAT

4.1.ARAP YAZILARI	108
4.1.1.Sabii yahut Himyeri Yazısı	108
4.1.2.Şimali Arabistan Yazıları: Nesih ve Kufi	113
4.1.2.1. Kûfî Yazısı	114
4.1.2.2. Nesih Yazısı	114
4.1.3.Yazı Hakkında Arap An'anesi	116

4.1.4.Noktalama ve Harekeleme İnkılabı	119
4.1.4.1.Harekeleme	121
4.1.4.2.Noktalama	122
4.2.CAHİLİYE EDEBİYATI VE MUALLAKÂT MESELESİ	124
4.2.1.Eski Arap Nesri	124
4.2.1.1.Atasözleri	124
4.2.1.2.Hitabet	125
4.2.1.3.Tarihi Rivayetler	127
4.2.2.Eski Arap Şiiri	127
4.2.2.1.Hida	127
4.2.2.2.Hica	128
4.2.2.3.Recez	129
4.2.2.4.Kaside	130
4.2.3.Arap Dil Birliği (Kureyş Lehçesi)	131
4.2.4.Muallakât Meselesi	132
4.3.CAHİLİYE DİNLERİ VE MÜŞRİKLİĞİ	134
4.3.1.Putperestlik	135
4.3.1.1.Başlıca putlar	137
4.3.1.2.Haram Aylar	139
4.3.2.Cahiliye Müşrikliği	140
4.3.3.Sâbiîlik	143
4.3.4.Brahmanizm	144
4.3.5.Mecûsîlik- Zerdüştlük	145
4.3.6.Yahudilik	146
4.3.7.Hristiyanlık	146
4.3.8.Hanifler	147
4.3.9. Arap Peygamberler	148
SONUÇ	150
KAYNAKÇA	153

KISALTMALAR

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev	:Çeviren
DİA	: Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: İslam Ansiklopedisi
km	:Kilometre
m	: Metre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
nr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm yılı
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türk Diyanet Vafı
Trc.	: Tercüme eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v	: Vefat yılı
vd.	: Ve diğerleri
yy	: Yüzyıl

ÖN SÖZ

Tarih, toplumların başından geçen olayları zaman ve yer göstererek anlatan, bu olayların sebep ve sonuçlarını inceleyen ve gelecek nesillere aktaran bir ilim dalıdır. Bir toplumu oluşturan temel unsur geçmişte yaşadığı olaylardır. Bir toplumu tanımak ve o toplum hakkında bilgi sahibi olmak istiyorsak tarihini bilmemiz gerekir.

İslam Tarih bilincinin oluşması ve tarih yazıcılığının gelişmesi ve bu alanda eserlerin ortaya çıkmaya başlaması, Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.) sonra gelen halifeler döneminde gerçekleşmiş olup Emeviler ve Abbasiler ile gelişim göstermiş, Selçuklular ve Osmanlılar ile altın çağını yaşamıştır.

İsmail Hami Danişmend, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk döneminde Türk Tarihi başta olmak üzere İslam Tarihi üzerine de çalışmalar yapan önemli tarihçilerimizden biridir. İslam Tarihi üzerine yapmış olduğu çalışmalarda her zaman İslam dininin üstünlüğünü ispatlamaya çalışmıştır. Danişmend'in kaleme aldığı İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eseri, İslam tarihi alanına farklı bir bakış açısı getirmiştir.

Çalışmamız dört ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında İsmail Hami Danişmend'in İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eseri bağlamında çalışmanın amacı, konusu, önemi, kullanılan metod ve kaynaklar hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde eserin yazarı olan İsmail Hami Danişmend'in hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Diğer üç bölümde İzahlı İslam Tarihi kronolojisi eseri başlıklar halinde anlatılmıştır. İkinci bölümde bölgenin coğrafi yapısı ve yeryüzü şekillerinde çıkan ihtilaflar üzerinden bilgiler ile Arapların ırkı, soyu ve menşei hakkında da bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde Etnoloji ve Antropoloji Bakımında Arabistan başlığı altında bu topraklar üzerine kurulan Cahiliye devletleri ve medeniyetleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Dördüncü bölümde Kültürel Hayat başlığı altında bölge halkının dil, din, yazı, edebiyatı hakkında bilgiler aktarılmıştır.

Tez çalışmamda bana yardımcı olan ve beni yönlendirerek ilgi ve alakasını benden esirgemeyen değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL'e teşekkür eder saygılarımı sunarım.

Ferda DALKIRAN

KONYA/ 2021

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE ÖNEMİ

İsmail Hami Danişmend ve İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi Eseri Bağlamında Cahiliye Dönemi İle İlgili Görüş ve Tespitler başlıklı tez çalışmamızın ana konusu adı geçen eser bağlamında Cahiliye Dönemi'ni verilen bilgiler ışığında çeşitli yönleriyle araştırmaktır.

Araştırmamızın konusu İsmail Hami Danişmend'in İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eserinde tüm yönleriyle anlatılan Cahiliye Dönemi'ni çeşitli kaynak eserleri bir araya getirerek aktarmaktır. Çalışma Giriş ve İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eserini çeşitli yönleriyle tanıtan 4 ana başlıktan oluşmaktadır.

Bu çalışmayı yapmamızdaki amacımız İsmail Hami Danişmend'in kendisinde vurguladığı üzere halk kitleleri hafızalarında Cahiliye denilince akla gelen her alanda cahil vurgusunun, Müslüman olmayan veya İslam'a düşman olan kitleler tarafından söylenen İslam dinini Çöl Dini ve Kuran-ı Kerim'i Çöl Kitabı ifadelerinin yanlış olduğu İslam'ın zuhur ettiği ortamın medeniyetin her açısından gelişmiş olduğunu ve İslam'ın Çöl Dini olmadığı tüm insanlığa gönderilen evrensel ve her açıdan mükemmel bir din olduğunu ispatlamak amacıyla ele alınmıştır. Bu eser üzerine çalışma yapmamızdaki diğer bir amacımız ise bu eserde yazarımızın çok fazla kaynaktaki bilgiyi bir araya getirip bize sunmasıyla bir konu hakkında çeşitli kaynaklardaki bilgilere ulaşmış olup onu aktarmaktır.

Çalışmamızın önemli olma sebebi İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eserinin bu dönem ile ilgili yapılmış çalışmalar arasında farklı bir yeri olmasıdır. Çünkü yazar, bu eserinde Batılı ve Doğulu kaynaklar olmak üzere bu dönem ile ilgili tüm bilgileri objektif, tarafsız bir şekilde alarak mukayeseli bir biçimde bize aktarmıştır. Ve bu bilgiler ışığında çıkarımlarda bulunmuştur. Bununla beraber İslam dininin Çöl Dini ve Kuran-ı Kerim'in Çöl Kitabı olmadığını yine Batılı kaynaklar kullanarak ispatlayan bir eserdir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE KAYNAKLARI

Çalışmada verilen bilgileri toplamak için öncelikle çalışmamız ile alakalı kaynak taramasında Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Selçuk Üniversitesi kütüphanelerinden faydalanılmıştır. Konu ile ilgili bilgi toplarken YÖK Ulusal Tez Merkezi ve İSAM Makaleler Veri Tabanı ve Dergipark internet sitelerinden faydalanılmıştır. Çeşitli yerlerden kaynaklara

ulaşıldıktan sonra kaynaklar taranarak konumuz ile alakalı kısımlar incelenmiş ve çalışmamızda kullanılmıştır.

Bu eserde takip edilen usul ilk olarak yazarın eserinde vermiş olduğu bilgilere uygun başlıklar oluşturularak eserdeki bilgiler ilgili başlıkların altına düzenli bir şekilde aktarılmıştır. Eser Cumhuriyet Dönemi'nin ilk yıllarında ele alınmış olması sebebiyle çoğunlukla Latin harfleri ile yazılsa da, Farsça ve Arapça kelimeler ve tamlamalar kullanılmıştır. Eser dili sadeleştirilerek çalışmada aktarılmıştır.

Tez çalışmasında eserdeki bilgiler aktarılırken öncelikle yazarın faydalanmış olduğu kaynaklardaki bilgiler kaynak ve müellif isimleri de zikredilmek üzere sıralı bir şekilde verilmiştir. Çalışmada ele alınan konularda yazarımızın yapmış olduğu çıkarımlara mutlak surette yer verilmiştir. Daha sonra eğer konu hakkında eksik veya yanlış bir bilgi aktarıldığını düşündüğümüz yerler olduğunda kendi yaptığımız araştırmalarda elde ettiğimiz bilgiler ile çalışmayı destekledik.

Çalışmamızın giriş kısmını yazarı tanıyabilmek için onun hayatı ve yazmış olduğu eserler hakkında bilgi vererek yazarımızın nasıl bir hayatı olduğu ve düşüncelerinin gelişmesine etki eden olayları aktarmış olduk. Diğer bölümleri ise konumuzla alakalı olarak yazarın eserinde vermiş olduğu bilgileri düzenleyerek aktardık.

Çalışmamızın giriş bölümünde olan yazarın hayatı kısmındaki bilgiler aktarırken kaynak olarak Erkan Cevizliler'in "Sivas Kongresi Divan-ı Riyaset Kâtibi İsmail Hâmi Danişmend" isimli makale, Mehmet Önder Duran'ın "İsmail Hâmi Danişmend'in Milliyet Gazetesi Yazıları (1950-1952)" isimli yüksek lisans tezi, Fatma Çetin'in "Bir Tarihçi Olarak İsmail Hâmi Danişmend'in Fikir Hayatı(1938-1950)" isimli yüksek lisans tezi ve Hüseyin Suphi Erdem'in "İsmail Hâmi Danişmed'de Medeniyet Tasavvuru ve Milliyet Problemi" isimli makalesi ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Diğer bölümlerde Cahiliye Dönemi ile ilgili bilgiler aktarılırken kaynak kitabı olarak İsmail Hami Danişmend'in İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eseri başta kullanılmak üzere Mahmut Esat Efendi'nin Tarih-i Din-i İslam eseri, Philip K. Hitti' nin Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi eseri, Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin konular ile ilgili maddelerden faydalanılmıştır.

İkinci Bölümde Etnoloji ve Antropoloji Bakımından Arabistan başlığı altında Salih Tur, "Sami Diller Üzerine Bir İnceleme", Salih Bozgöz, "Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiginde Dil ve Sami Dilleri" makalelerinden faydalanılmıştır.

Cahiliye Medeniyet ve Devletleri tanıtılırken Şemseddin Günaltay'ın İslam Öncesi Arap Tarihi ve Arapların Dinleri eserlerinden, Yaşar Çelikkol'un İslam Öncesi Mekke, Neş'et Çağatay, İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı eseri, Mahmut Kelpetin'in, Kuzey ve Güney Arabistan Devletleri eserleri başta olmak üzere Bernard Lewis Tarihte Araplar eseri, Ahmet Turan Yüksel'in İslam'ın ilk Döneminde Ticari Hayat eserlerinden bununla beraber Bilal Kök, "Hz. Muhammed'in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri" Adnan Demircan, "İslam Öncesi Arap Yarımadası'nın Dini, Siyasi, Sosya-Kültürel ve Ekonomik Tarihi" makalelerinden ve YÖK Ulusal Tez Merkezi'nden ulaştığımız çeşitli yayımlanmamış yüksek lisans ve doktora tezlerinden faydalanılmıştır.

Son bölüm başlığımızı oluşturan Kültürel Hayat kısmında ise yine yukarıda zikretmiş olduğumuz eserler başta olmak üzere Kemal Tuzcu, "İslamiyet'ten Önce Arap Yazısı", Kasım Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", Gânim Kadvurî el-Hamed - Ahmet Gedik, "Arap Yazısında Alametler (Nokta ve Harekeler)" makaleleri, edebiyat konusunda Süleyman Tülücü, "Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-I (Türkiye)" makalelerinden, dinler konusunda İbn el-Kelbi, Putlar Kitabı, İbn Hişam, İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam) eserlerinden faydalanılmıştır.

III. CAHİLİYE KAVRAMINA KISA BİR BAKIŞ

Cahiliye 'cehl' kökünden türemiş olup ilmin zıttı olarak genellikle bilgisizlik anlamı verilir. Ragıb el-İsfahani (v.502/1108) üç farklı anlamda kullanmıştır.

- a. Nefsin bilgiden yoksun olması
- b. Bir konuda doğru olanın tersine inanmak
- c. Bir konuda yapılması gerekenin tersini yapmak¹

Ragıb el-İsfahani nefsin bilgiden yoksun olması anlamını tercih etmiştir. Buna göre 'cahil', 'cehl', sahibi yani bilgiden mahrum olan, davranışları gereği gibi olmayan, kendini bilmeyen kişi demektir.²

Bir başka tanımda cahil kelimesinin kullanıldığı harfî cerlere göre anlamın da değişiklikler olmuştur.

- a. Cehile'l-şey'e= bir şey'i bilmedi veya tanımadı.
- b. Cehile bihi = Onu bilmedi veya tanımadı.

¹ Mustafa Fayda, "Cahiliye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları 1993), 7/17.

² Adem Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü* (İstanbul: Ensar, 2012), 11.

c. Cahile aleyhi =Ona karşı zorbalık etti.³

Câhiliye (câhiliyye) kelimesi şekil bakımından ism-i mensub veya yapma (mec'ul) mastardır. İsm-i mensub olarak “cahile ait, cahile özgü, cahilce” gibi mânalara gelen câhilî ve bunun müennesi olan câhiliyye, sıfat tamlamaları içinde kullanılır. Ancak İslâm'dan önceki dönemi ifade etmek üzere Kur'an ve hadislerde, diğer İslâm literatüründe yaygın olarak kullanıldığı şekliyle câhiliyye, câhil kelimesine -iyyet ekinin ilâvesiyle elde edilen yapma bir masdardır. İslami dönemde hem Kuran-ı Kerim hem hadislerde Arapların İslamiyet'ten önceki inanç, tutum ve davranışları İslami dönemden ayırt etmek için kullanılmış bir kelimedir. Arapların İslamdan önceki dönemleri için 'Cahiliye Çağı', bu dönemin şairlerine 'Cahiliye Şairi' gibi kullanımları olmuştur.⁴

Cahiliye Çağı, İlk Cahiliye Çağı ve Son Cahiliye Çağı olmak üzere ikiye ayrılır. Araştırmacılara göre İlk Cahiliye Çağı: On dokuzuncu yüzyılda Arabistan sahasında yapılan kazı çalışmaları ile kitabeler ve eserler ile aydınlatılmaya çalışılan dönemdir. Son Cahiliye Çağı ise miladi V. asırdan sonra İslam'ın zuhur etmesinden önceki dönemin adlandırılmasıdır.⁵

Cahiliye kavramı Kuran-ı Kerim'de Medeni ayetlerde 4 farklı yerde kullanılmıştır. İlk kullanıldığı ayette Allah hakkında yanlış düşüncelerin Cahiliye düşüncesine benzetildiği (Âli İmran 3/154), ikinci yerde Hz. Peygamber'in hanımlarına ikaz olarak Cahiliye kadınları gibi açılıp saçılmayın ifadesiyle (el-Ahzab 33/33), diğer kullanım yeri Hz. Peygamber'le Müslümanların içinde buldukları farklı ruh halleri tasvir edilirken (el-Feth 48/ 26) ve son geçtiği yerde Cahiliye yönetiminin haksız ve zalim tutumundan bahsederken (el-Maide 5/50) bu kavram kullanılmıştır.⁶

Cahiliye kelimesinin kullanıldığı dönemin yapısına bakıldığı zaman yazarımızın vurguladığı üzere halk kitlelerince yanlış bir anlam yüklenmiştir. Bu çağda yaşayan insanların her durumda iptidai bir seviyede olmaları doğru bir kullanım değildir. Çünkü yazarımız bu cahiliye anlamının o dönem insanları için sadece dini inanış tutumları, inanç sistemleri için kullanmanın daha doğru bir ifade olacağını savunmuştur.

³ Süleyman Tülücü, “Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşei”, *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* 4 (1980), 279.

⁴ Fayda, “Cahiliye”, 7/17.

⁵ Tülücü, “Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşei”, 282.

⁶ Fayda, “Cahiliye”, 7/17.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL HAMİ DANIŞMEND ve ESERLERİ

1.1. HAYATI

1.1.1. Çocukluğu ve Ailesi

İsmail Hami Danişmend 1889 yılında Amasya'nın Merzifon ilçesinde doğmuştur.⁷ Doğum tarihi hakkında ihtilaflar olsa da bazı tarihçiler 1892⁸ yılını bazı tarihçiler de 1899 yılını kabul etmiştir. Lakin genel görüş 1899 yılına aittir.

İsmail Hami Danişmend'in babası dönemin Cebel-i Garp (Trablusgarp) mutasarrıfı Emir Mahmud Kamil Bey ve annesi Çerkez asıllı bir aile soyundan gelen Melek Hanım'dır.⁹ Aynı zamanda soy ismini aldığı Anadolu'da önemli Türkmen Beylikler'inden olan Danişmend Beyliği kurucusu Danişmend Gazi soyundan gelmektedir ki bu sebeple Cumhuriyet sonrası soyadı kanunu ile Danişmend soy ismini almıştır.¹⁰

Babasının Osmanlı mutasarrıfı olması sebebiyle çocukluk yılları babasının görev yeri olan çeşitli eyaletlerde (Trablusgarp, Lübnan, Şam) geçmiştir.¹¹

1.1.2. Eğitimi

Küçük yaşlardan itibaren hocalardan özel ders alarak ilk ve orta dereceli eğitimini babasının görev yeri olan Trablusgarp, Lübnan, Şam şehirlerinde tamamlamıştır.¹² Hocalardan özel ders alması sayesinde Şam İdadisi'nin son sınıfına sınav ile girip lise öğretimini orada tamamlamıştır.¹³

Lise öğretimini Şam şehrinde tamamladıktan sonra İstanbul'a gelip Mülkiye Mektebi'ne (Siyasal Bilgiler) başlamış ve Osmanlı Dönemi'nin son zamanlarında önemli ve başarılı görevlerde bulunan bazı kişiler ile birlikte Temmuz 1912 yılında mezun olmuştur. (Feyzullah Sacit Ülkü, Münir Mazhar Kamsoy, Hasan Yaman, İhsan Hâmid Tigrel, Burhan Cahit

⁷ Cevdet Küçük, "Danişmend, İsmail Hami", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/465.

⁸ Erkan Cevziziler, "Sivas Kongresi Divan-ı Riyaset Kâtibi İsmail Hami (Danişmend)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5/19 (Kasım 1988), 203.

⁹ Cevziziler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 203.

¹⁰ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

¹¹ Fatma Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 1.

¹² Mehmet Önder Duran, *İsmail Hami Danişmend' in Milliyet Gazetesi Yazıları(1950-1952)* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014), 16.

¹³ Cevziziler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 203.

Morkaya, Abdullah Akşin, Hasan Basri Bostar) ¹⁴ Mülkiye Mektebi'nde eğitim aldığı sıralarda çeşitli dergi ve gazetelerde şiir, çeviri, makale olmak üzere başarılı yazılar kaleme almıştır. ¹⁵

Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra eğitimini tamamlamak için *France de College* 'e başlamıştır. Lakin eğitimini Fransa'da tamamlayamadan 1912'de aynı yıl içerisinde kısa bir süre Fransa'da kalıp İstanbul'a geri dönmüştür. ¹⁶ Fransa'ya gitmesinin ve orada eğitim almasının nedeni Fransızca öğrenmek içindir. ¹⁷

Fransa'dan İstanbul'a döndükten sonra İstanbul Hariciye Nezareti'nde Eylül 1912'de göreve başlamıştır. ¹⁸ Böylelikle İsmail Hami Danişmend'in Osmanlı Devleti'ndeki ilk memuriyet dönemi başlamıştır.

1.1.3. Memuriyeti ve Öğretmenliği

İsmail Hami Danişmend, memuriyet hayatına ilk görev yeri olan İstanbul Harici Nezareti'nde üçüncü kâtip olarak başlamıştır. Kendisinin fikri yapısı olsun karakter özelliği olsun masa başında çalışan memur mizacı ile uyuşmadığından kısa bir süre bu görevi yapıp Aralık 1912 yılında öğretmenlik görevine başlamıştır. ¹⁹

Öğretmenlik görevine ilk olarak Aralık 1912'de Maliye Mekteb-i Âlisi, Asr-ı Hâzır (Yakın Çağ) Tarihi muallimliği olarak başlamıştır. Burada eğitim verdikten sonra Aralık 1913 yılında Darülfünun Edebiyat Şubesi Dinler Tarihi muavinliği, 3 ay sonra mezun olduğu okul olan Mülkiye Mektebi'nde Siyasi ve Medeni Tarih muallimliğine atanmıştır. ²⁰

İsmail Hami Danişmend, Mülkiye Mektebi'nde görevini sürdürürken 1914 yılında İtilaf Devletleri'nin İttifak Devletleri'ne savaş açmasıyla birlikte Ziya Gökalp kendisinden Bağdat'ta yaşayan Türkler üzerine bir araştırma yapmasını istemiştir. Gelen teklif üzerine Bağdat Mekteb-i Hukuk'ta (Hukuk Fakültesi) müdürlük görevine başlamıştır. I. Dünya Savaşı'nda, Bağdat'ın kaybedilmesine kadar müdürlük görevini sürdürmüştür. Bağdat'ta bulunduğu sıralarda Bağdat valisi Rauf Orbay ile tanışmıştır. Bağdat'ın kaybedilmesi üzerine Rauf Orbay ile İstanbul'a dönmüştür. ²¹

¹⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947), 1/5.

¹⁵ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 17.

¹⁶ Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 203.

¹⁷ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1947, 1/18.

¹⁸ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

¹⁹ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

²⁰ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

²¹ Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 204.

İstanbul'a döndükten sonra dönemin Osmanlı sadrazamı olan Damat Ferit Paşa tarafından kendisine herhangi bir görev verilmemiştir.²² Rauf Bey, İsmail Hami Danişmend'i Umur-ı Şarkıye Müdüriyeti'nde tercüme işlerini yapmak üzere görevlendirmiştir.²³ Damat Ferit Paşa Hükümeti yıkılıp yerine İzzet Paşa Hükümeti'nin geçmesiyle Rauf Orbay'a Bahriye Nazırı görevi verilince Rauf Bey, İsmail Hami Danişmend'i, Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Vekâleti'nde görevlendirmiştir.²⁴ İzzet Paşa Hükümeti'nin fesh edilmesi ile birlikte Rauf Orbay da görevden ayrılmıştır. İsmail Hami Danişmend, Rauf Bey'in isteği üzerine vekâlet görevinden ayrılmıştır.²⁵

Rauf Orbay'ın isteği üzerine görevinden ayrılınca önde gelen birkaç fikir adamı (Nazmi, Nuri Aziz, Kazım Nuri ve Arif Bey) ile Memleket gazetesini çıkarmıştır. Bu gazetede İstanbul'un işgalini eleştiren yazılar kaleme almışlardır.²⁶

İstanbul'un işgali ile ilgili olan yazılarından dolayı hakkında yakalama kararının çıkartılması üzerine Anadolu'ya geçmiştir. Sivas Kongresi'nde İstanbul delegesi olarak yer almıştır. Kongre'de delegelerin oy birliği ile *Sivas Kongresi Zabıtnamesi Divan-ı Riyaset Kâtipliği* görevine seçilmiştir.²⁷

Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'da Milli Mücadele'yi destekleyen ve taraftarı olan çeşitli gazetelerde Anadolu'nun işgaline karşı düşüncelerini ve halkta milli mücadele ruhunu canlandıran duyguları dile getiren yazılar yazmıştır. Anadolu'nun işgalinin son bulup yeni devletin kurulmasıyla beraber öğretmenlik ve memuriyet hayatını sonlandırıp yazı yazarak hayatına devam etmiştir. Yeni kurulan devletteki yazı hayatının önemli eserlerini genellikle sözlük çalışmaları, gazetede yazı çalışmaları, şiir yazıları üzerinden devam ettirmiştir.

Yazı çalışmalarına sadece Mili Mücadele Dönemi'nde başlamayıp öğrencilik, memuriyet, öğretmenlik görevlerini yaptığı zamanlarda da devam etmiştir.

1.1.4. Yazarlığı

1.1.4.1. Milli Mücadele Dönemi Öncesi

İsmail Hami Danişmend, ilk yazı çalışmalarına İstanbul Mülkiye Mektebi'nde ikinci sınıfta öğrenci iken *Kanat* ve *Düşünüyorum* dergilerine şiir yazarak başlamıştır.²⁸ Kendisi

²² Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

²³ Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*, 2.

²⁴ Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 204.

²⁵ Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*, 2.

²⁶ Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 205.

²⁷ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 20.

²⁸ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 17.

Kanat dergisinin kurucusu olup Osmanlı Devleti'nin işgaline karşı milliyetçi düşüncelerle dergide yazılar kaleme alınca dergi yayın hayatına çok fazla devam edememiştir. Dergi, üç haftalık yazı hayatında dört sayı çıkartabilmiş ve yetkili makamlarca kapatılmıştır.²⁹ İsmail Hami Danişmend'in, Kanat dergisindeki yazıları incelendiği zaman Tanzimat'ta öncü olan *Fecr-i Âtî* grubunun üslubu ile yazılar kaleme aldığı görülür. Bu gruptan ise Tevfik Fikret'i örnek alıp onun tarzında şiir yazmaya çalışmış ve bu şiir tarzında başarılı olmuştur. Örnek vermek gerekirse dergide yayımlanmış olduğu **Perilerin Bayramı** (sayı:1, s.9) şiiri Tevfik Fikret'in **Sabah-ı İyd** şiiri ile konu olarak benzer bir şiirdir. Aynı dergide yayınladığı **"Gemide"** (sayı:2, s.9), **Akşamlar** (sayı:4, s.8) adlı şiirlerini de tamamen *Fecr-i Âtî* yazarlarının kullandığı konu ve üslupla kaleme almıştır.³⁰ Aynı derginin üçüncü sayısında Maupassant'dan çevirdiği **Ölünün Yanında** (sayı:3, s.10-14), **Musahabe-i Edebiye** (sayı:3, Sayfa1-3) adlı hikâye ve sohbet-tenkit türünde yazıları da bulunmaktadır. **Mazide Kadın** (sayı:1-s.15-16) adlı yazısını da makale türünde dergiye yazmıştır.³¹ Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra yazı çalışmalarına; Celal Nuri'nin önderlik yaptığı 1916 yılında çıkan Edebiyatı Umumiye mecmuasında devam etmiştir. Bu mecmuanın önemli yazarlarından biri olup aynı mecmuada 24 yazı yayımlamıştır. Lakin şiirleri yayımlamamıştır.³² Bu mecmuadaki birkaç yazısına örnek vermek gerekirse **İran İhtilafnamesi** (İran siyasetinden bahseden politik yazı cilt:1 s.10-15), **Venüs'ün Kolları** (siyaset alanında yazı nr:4 s.81-83), **Mübhem Bir Devlet** (siyaset yazısı nr:5, s.97-99), **Curni Meşhud** (tarih alanı nr:13 s.203-210), **Gizli Bir Çar** (tarih alanı s.285-286), **Lisan ve Dil** (dil alanı s.295-296), **İc'az** (dil alanı s.345-346) gibi pek çok tarih, dil, siyaset, edebiyat alanında yazılar kaleme almıştır.³³

1.1.4.2. Milli Mücadele Dönemi

Bağdat'taki görevi bitip İstanbul'a döndüğünde Fethi Bey ve Mustafa Kemal tarafından çıkarılan Minber gazetesine Fethi Bey'in teşviki ile Milli Mücadele'yi savunan yazılar yazmıştır. Bu gazete Mustafa Kemal ile Fethi Okyar'ın İstanbul'un işgaline karşı ve halkı işgallere karşı bilinçlendirmek amacıyla çıkarmış oldukları bir gazetedir. İsmail Hami, İzzet Paşa Hükümeti'nin istifası üzerine Fethi Okyar'ın protesto amacıyla gazeteyi kapatması ile gazetede başyazarlık görevi ve yazı çalışmaları bitmek zorunda kalmıştır.³⁴

²⁹ Nâzım H. Polat, "Kanat Dergisi", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 19 (Şubat 2006), 441.

³⁰ Polat, "Kanat Dergisi", 447.

³¹ Polat, "Kanat Dergisi", 455.

³² Ayşe Anıl, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuasındaki Dil ve Edebiyat Yazıları* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), 20-21.

³³ Anıl, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuasındaki Dil ve Edebiyat Yazıları*, 47-106.

³⁴ Cevizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 204-205.

Minber gazetesinin kapatılmasından sonra düşünce ve fikirlerini tekrar dile getirmek için kendisi ile aynı düşünceleri paylaşan Rauf Orbay, Kazım Duru, Nazmi, Nuri Azizi, Arif Bey ile birlikte 10 Şubat 1919 yılında günlük yayımlanmak sureti ile Memleket gazetesi yayın hayatına girmiştir. 6 aylık bir yayın hayatından sonra 15 Ağustos 1919 da gazetenin önceleri bazı yazıları sansüre uğradıktan sonra gazete kapatılmıştır.³⁵ Bu süre içerisinde gazete 185 sayı yayımlamıştır.³⁶

İsmail Hami bu gazetenin hem kurucusu olmuş hem de başyazarlığını yapmıştır. Memleket gazetesindeki yazılarından dolayı ittihatçı olmakla suçlanmıştır. Bu gazetede **Yılanlar** adlı yazısında hiçbir zaman ittihatçı olmadığını hakikatçi olduğunu dile getirmiştir.³⁷ İttihatçı olmakla suçlanmasının sebebi ise Meşrutiyet'ten beri yapılan siyasi çalışmaların hep olumsuz sonuçlanmasını, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda başarısız olunmasını, Anadolu'nun ve İstanbul'un işgaline karşı halkın direnmesini gerektiğini belirten yazılar kaleme almasıdır.³⁸

Gazetede ele aldığı konulara bakıldığında o dönemki gündemi oluşturan Tehcir davaları, İttihat ve Terakki Partisi'nin ileri gelenlerinin davaları, Anadolu'nun işgali, İzmir'in işgali, Ermeni tehciri, işgallere karşı halkı bilinçlendirme üzerine yazıları yayımlanmıştır.³⁹ Bu haberlerin yanı sıra Mustafa Kemal'in Anadolu'da yeni bir hareket başlatmasının ve İstanbul Hükümeti'nin yerine yeni bir hükümet kurulması kararının siyasi açıdan doğru bir karar olduğunu Memleket gazetesindeki yazılarında yazmıştır.

Memleket gazetesindeki yazılarında devletin tekrar var olabileceğini, bu mandanın bağımsızlığa aykırı olmadığını dile getirmiştir.⁴⁰

Bu gazete Temmuz 1919'da resmi olarak kapatılıp Ağustos 1919'a kadar yazılarını gizli yürütmüş ve Anadolu'ya geçmeden önce gazetenin son sayısı milli bir beyanname olup gençler aracılığıyla gizli bir şekilde halka dağıtılmıştır. Bu yayın üzerine İsmail Hami için İstanbul Hükümeti tarafından yakalama kararı çıkartılmış olup kendisi Anadolu'ya geçiş yapmıştır.⁴¹

³⁵ Nejdet Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8/1 (Haziran 1993), 127-128.

³⁶ Nejdet Bilgi, "Memleket Gazetesi (1919) Bibliyografyası", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14/1 (Haziran 1999), 63-64.

³⁷ Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", 132-134.

³⁸ Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", 130-131.

³⁹ Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", 139.

⁴⁰ Bilgi, "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi", 149-153.

⁴¹ Cevizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 207.

Memleket gazetesi kapatıldıktan sonra kendisi Sivas Kongresi'ne delege seçilince İrade-i Milliye gazetesinde Mustafa Kemal'in ve Rauf Orbay'ın isteği doğrultusunda Milli Mücadele'yi destekleyen Ferit Paşa Hükümeti'nin sorumsuzluğunu, mandacılık fikrini anlatan yazılar kaleme almıştır. Bu gazetede yazı yazarken Ankara Hükümeti ile arasının açılması üzerine yazılarına ara vermiştir. Kendisi bu dönem içerisinde Avrupa'ya gidene kadar yazı çalışmasında bulunmamıştır.

Memleket gazetesi kapatıldıktan yirmi gün sonra Sivas Kongresi'ne İstanbul delegesi olarak katılmıştır. Anadolu'ya geçtikten sonra Sivas Kongresi başlayana kadar Kongre'de hangi konuların görüşüleceğini hazırlamıştır ve burada mandacılığı dile getirmiştir.

Sivas Kongresi 4 Eylül 1919'da başlayınca delegelerin oy birliği ile Divan-ı Riyaset Kâtipliğine seçildi. Kongre boyunca Genel Sekreterlik ile İstihbarat Şube Şefliği görevini yerine getirmiştir. Kongre boyunca kâtiplik görevi sebebiyle Kongre tutanaklarını el yazısı ile yazmıştır.⁴²

İsmail Hami Danişmend bu kongrede Amerikan mandacılığını savunanlar arasındadır. Kongre'de, Bekir Sami, İsmail Fazıl Paşa ile birlikte Hilafet ve Saltanat meselesi, mandanın kabulünün gerekliliği ve manda altında olunacak devlete sunulan şartları içeren bir önergeyi şiddetli bir şekilde savunarak sunmuşlardır. Kongre'de Rauf Bey'in zorunlu olarak mandacılığı kabul edilmesi gerektiği yazısının altına sadece İsmail Hami Danişmend imza atmasından dolayı halk tarafından mandacı olarak itham edilmiştir.⁴³

Bu kongrede alınan kararların halka duyurulması ve kararların savunulması için bir gazete çıkarılması gerekiyordu. Bu gazeteyi Mustafa Kemal İrade-i Milliye adı altında açıp başyazarlık görevini İsmail Hami'ye verdi.

İsmail Hami "**Harekât-ı Milliye'nin Esbabı**" adı altında bir yazı yayımlandı. Gazetenin içeriğini ise Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin sorumsuzluğunu, iç ve dış siyasetteki tutumlarını eleştirmiştir. Aynı zamanda gazetede Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Nutuk'u yayımlamıştır. Bunun yanında Anadolu'daki Milli Mücadeleyi destekleyen yazıları da kaleme almıştır.⁴⁴

Milli Mücadele Dönemi'nde, Kongre'de mandacılığı savunan kararı imzalı bir şekilde İrade-i Milliye gazetesinde yayımlaması ve bazı kişilerin Mustafa Kemal ve Rauf Orbay'a

⁴² Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 208-209.

⁴³ Cevzîliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 210-212.

⁴⁴ Emine Pancar, "Milli Mücadelenin Halka Anlatılmasında İrade-i Milliye Gazetesinde Yürütülen Propaganda Faaliyeti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 293-295.

İsmail Hami Danişmend'i kötölemesi üzerine Ankara Hükümeti ile İsmail Hami Danişmend'in arası açılmıştır.

Sivas Kongresi bitince İsmail Hami amcasının kendisini Merzifon'a çağırması üzerine dinlenmek ve para sıkıntısını hafifletmek için oraya geçmiştir. Bu sırada İstanbul'da Damat Ferit Paşa Hükümeti devrilmiş yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştu. Merzifon'da 5 ay gibi bir süre içerisinde kalmış ve burada halka Milli Mücadele hakkında bilgi vererek bilinçlendirmiştir. Abisi Sami Bey, İsmail Hami Danişmend'i kız kardeşinin evinin İtilaf Devletleri'nce aranması ve çocuklarının dövülmesi üzerine hasta olduklarını belirtip İstanbul'a çağırmıştır.⁴⁵ Yaşanan bu olay ve Ankara Hükümeti ile arasının bozuk olmasıyla beraber İstanbul'a geçmiştir.

İstanbul'da bulunduğu süre zarfında İstanbul'un işgal altında olması sebebiyle saklandı. Daha sonra abisinin hükümete yakın bir fırkada yer alması ile Hükümet tarafından Barselona Elçiliği'ne atandı ve Milli Mücadele bitinceye kadar ülkeye geri dönmeyip yazı faaliyetlerine burada devam etmiştir.

Avrupa'da bulunduğu süre zarfında Fransız ve Alman kütüphanelerinde tarihi ve ilmi çalışmalar yapmış *Mücadele gazetesine* yazılar yazmıştır.⁴⁶

Avrupa'da bulunduğu sürede adı Mustafa Kemal'e yapılan Anadolu suikastine karışması⁴⁷ ve *Mücadele* gazetesinde Milli Mücadeleyi eleştiren yazılar yazması sebebiyle İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanma kararı çıkartılmıştır.⁴⁸

Milli Mücadele dönemi bitip yeni devletin kurulmasıyla İstanbul'a geri dönmüştür. 18 Mayıs 1925 yılında İstiklal Mahkemeleri'nde ilk davası görülmüştür. Bu mahkemede görülen davalarda kendisine saltanatçı olma suçlaması yapılmıştır. Kendisi ise Cumhuriyeti benimsediğini dile getirmiştir. Avrupa elçiliklerinden istenen belgeler doğrultusunda suçsuz olduğu ortaya çıkıp 8 Eylül 1925 yılında mahkemeden beraat etmiştir.⁴⁹

1.1.4.3. Milli Mücadele Dönemi Sonrası (Türkiye Cumhuriyeti)

İsmail Hami Danişmend, İstiklal Mahkemeleri'ndeki yargılanmasında suçsuzluğu ortaya çıkınca ara verdiği ilmi ve yazı çalışmalarına geri dönmüştür. Kendisi Cumhuriyet

⁴⁵ Cevzizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 212-213.

⁴⁶ Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*, 4.

⁴⁷ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 20.

⁴⁸ Cevzizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 213.

⁴⁹ Cevzizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 213-214.

sonrası hiçbir resmi görevde yer almayı sadece yazı çalışmaları yapmıştır ve bu çalışmalar doğrultusunda hayatını sürdürmüştür.

Bu dönemde kendisinin ilk çalışmaları sözlük üzerine olmuştur. İlk çalışmasını 1935 yılında Kanaat yayınevi tarafından çıkarılan *Türkçe-Osmanlıca-Fransızca Sözlük* oluşturmaktadır.⁵⁰ Bunun yanında yazılarını ve araştırmalarını yaparken İslam ve Türk tarihini kendi milliyetçi yapısına uygun olarak Türkçü bir bakış açısıyla incelemiş ve eserlerini oluşturmuştur.

Kendisi Üstat Abdülhak Hamid Tarhan'ın bir arkadaşı olup onun yaşının ileri olması sebebiyle yazamadığı şeyleri kendisi kaleme alarak ona yardımcı olmuştur.⁵¹ İsmail Hami, Tarhan'ın 1937 yılındaki vefatından önce veya sonrasında onunla ilgili çalışmalara aktif bir şekilde katılmıştır. Buna örnek vermek gerekirse 1930'lu yılların başında Zonguldak Halkevleri tarafından 1937 yılında dergi sahibi Akın Karaoğuz'un önderliğinde çıkarılan *Karaelmas* dergisinde, edebiyatta önemli bir yeri olan Abdülhak Hamid Tarhan hakkında Necip Fazıl, Behçet Kemal Çağlar gibi önemli edebiyatçılar ile birlikte birkaç yazısı bulunmaktadır.⁵²

Daha sonraki dönemlerde yurtdışında eğitim almış ve orada çeşitli ülkelerde bulunmasıyla pek çok dili bilmektedir. Kaynaklarda Fransızca, Arapça, Farsçayı okuyup yazabilecek derecede iyi bilmekte olup Almanca, Latince, Sümerceyi ise okuyup anlayacak derecede bildiğine dair bilgiler mevcuttur.⁵³ Bundan dolayı dil ve sözlük alanında oldukça faydalı eserler kaleme almıştır.

1939 yılında kendi imkânları dâhilinde çıkarmaya başlamıştır. Lakin 13 sayı çıkan dergi 1940 yılında maddi imkânsızlıklar sebebiyle kapatılmıştır. Bu derginin 7. sayısındaki yazılara ve yazarlara baktığımızda kimlerin yazı kaleme aldığını ve kimlerin bu derginin yazı kadrosunu oluşturduğunu öğrenmiş bulunmaktayız. 7. sayının içindekiler kısmından birkaç yazar ismi vermek gerekirse; Jean Deny, Hüseyin Namık Orkun, Hüseyin Sadettin Arel, Osman Turan, Cahide Başol, Eğinli Sait Paşa, Nazan Danişmend'dir. Bu dergide ise genellikle tarih, siyaset, musiki, edebiyat, dil alanında konular üzerinde yazılar yazılmıştır. Avrupa'dan yurda döndüğü sıralarda 1939 yılında açılan *Türklük Mecmuası* dergisinin başyazarlığını yapmıştır. Dil, tarih,

⁵⁰ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 21.

⁵¹ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 21-22.

⁵² Yücel Namal, "Zonguldak Halkevi'nin Faaliyetleri ve Karaelmas Dergisi", *Karadeniz Araştırmaları* 34/34 (Nisan 2012), 120.

⁵³ Cevzilliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 216.

siyasi, edebiyat, musiki üzerine yazılar kaleme almıştır. Dergi uzun ömürlü olmayıp 15 sayı çıkarıldıktan sonra kapanmıştır.⁵⁴ Dergi yayımlanma amacını, derginin başlığında ‘Milliyet ve Kültür’ diyerek milliyetçi bir tarzda oluşturulacağını haberini verir.⁵⁵

1939 ve 1942 yılları arasında günlük olarak Cumhuriyet gazetesine tarih üzerine yazılar yazmıştır. Aynı şekilde 1947 yılında yeniden gazeteye yazı yazmış olup gazetede yazı yazdığı köşe ‘Tarih Bahisleri’ adıyla anılmıştır ki 1948 yıllarının sonunda gazeteden tekrar ayrılmıştır.⁵⁶

Dergilere ve gazetelere yazı yazarken Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Maarif Müdürlüğü’nün yaptığı çalışmalarda yer almaktaydı. Örneğin Maarif Müdürlüğü’nün eski Osmanlıca yazıdan yeni Latince alfabeye geçişte yapılan çalışmalara katılmıştır. Kendisi yaşadığı süre boyunca edebiyat ve tarih üzerinde yapılan pek çok çalışmada yer almıştır. Çeşitli dergi ve gazetelerde istekler doğrultusunda yazılar yazmıştır. Mesela Yeni Sabah gazetesine ‘Milli Kültür Meseleleri’ adlı, Halkevlerinin dergilerinde ise ‘Sümer Medeniyeti’ adlı yazılar yayımlanmış olup 1944 yılında *Barış Dünyası* adlı dergide tarih üzerine yazılar yayımlamıştır.⁵⁷

İsmail Hami Danişmend, değişik takma adlar ve mahlaslar kullanarak dergi ve gazetelere yazılar ve şiirler yazmıştır. Şiir alanında çoğu kaynakların verdiği bilgilere göre dörtlük şeklindeki şiirlerinde Rabia Hatun adını, hiciv yazılarında Hayali Çelebi, divan şiiri ve gazel çalışmalarında Muhti Çelebi takma adlarını kullandığı görülmektedir.⁵⁸

1950’li yıllarda Kore Savaşı’nın başlaması üzerine Peyami Safa, Behçet Necati Çağlar, Sadi Tek, Yusuf Ziya Ortaç, Adnan Adıvar, Hikmet Feridun Es gibi bazı edebiyatçılar halkı savaşa teşvik etmek için yazılar kaleme almıştır. Bu teşvik için kalemi eline alanlar arasında İsmail Hami Danişmend’de vardır. Milliyet gazetesinde ele aldığı yazılarda ecdadının okyanus ötelere savaşa gitmesine örnek vererek yazılarında *Aslanlarım*, *Kahramanlarım* ifadelerini kullanarak savaşa gidecek olan askerleri teşvik etmiştir. Milli Savunma Bakanlığı’nı ise

⁵⁴ Mustafa Ceniklioğlu, *İsmail Hami Danişmend’ in Fikirleri: Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık* (Edirne: Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018), 8.

⁵⁵ Ferudun Ata, “İsmail Hami Danişmend’ in Irk Üzerine Bazı Tespitleri”, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19 (2013), 75.

⁵⁶ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 22.

⁵⁷ Duran, *Milliyet Gazatesi Yazıları*, 22-23.

⁵⁸ Cevizliler, “Divan-ı Riyaset Kâtibi”, 215..

olumsuz propaganda ve halk arasında yayılan bilgi kargaşalarına karşı önlem almaları gerektiği konusunda uyarmıştır.⁵⁹

Hami Danişmend 1943 tarihinde başlayıp 1954 yılının sonlarına doğru kronolojik bir sırayla Osmanlı tarihini ele alan İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji'sini Osmanlı tarihinin başlangıcında 1924 yılında halifeliğin kaldırılmasına kadar anlatmış olup bu eserde Atatürk ve Yeni Türk Devleti'nden bahsetmediği için eleştirilmiştir. Hami Danişmend eserinde yeni devletten ve Atatürk'ten bahsetmeme sebebini ise aydınlık bir devleti ancak başka bir kitapta ele alınabilecek bir konusu olduğunu söyleyerek ileride onun içinde kitap yazacağını duyurarak eleştirilere cevap vermiştir. Bu eleştiriler ciddi bir noktaya ulaşmış ve Türk Milli Talebe Birliği öğrencileri tarafından 1955 yılının başlarında Beyazıt Meydan'ında 4 ciltlik İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi eseri yakılmıştır. Hami Danişmend bu eserinin yakılma olayına çok üzülüp Beyazıt Meydan'ında yakılan eserin küllerini evinin vitrininde yıllarca sergilemiştir.⁶⁰

1950 yılında kurucuları arasında Hazım Dağlı, Fuat Demiroğlu, Akif Erdemgil, Hüsnü Emir Erkilet ve kendisinin de bulunduğu 'Müstakiller Birliği' adında bir parti kurmuştur. Bu partinin kurulma amacını ise Hami Danişmend, Cumhuriyet Gazetesi'ne verdiği bir söyleşide Türk nüfusunun %80'nini temsil ettiklerini, milletin hepsini temsil edecek bir anayasa olması gerektiğini, Cumhurbaşkanı'nın tarafsız olması, eğitim kurumlarının siyasete bağlı olmadan bağımsız olmaları, TTK ve TDK'larının kapatılması gerektiği şeklinde açıklamıştır.⁶¹

Bunun yanında dönemin gazetelerinde partisi hakkında çıkan Muhalefet Birliği oluşturma haberlerine karşı Hami Danişmend; partinin tüm muhalif partileri birleştirme amacı olmadığını, seçime tüm halkın temsil edilebileceği kuvvetli bir parti ile girilip mecliste kuvvetli muhalif olunması gerektiğini, lakin ülkenin siyasi durumuna bakıldığı zaman halkın seçimlerden umutsuz olduğunu yapılan girişimlerin sonuçsuz kalabileceğini dile getirmiştir. 1950 seçimleri yapıldığında parti seçimlere katılamamıştır. Seçimlerden 3 ay sonra Liberal Köylü Parti'sine katılarak parti kendini fesh etmiştir ve ortadan kalkmıştır.⁶²

İsmail Hami Danişmend 1950 yıllarında İstanbul'un fethinin 500. yılının yaklaşması ve İstanbul'un fethinin kutlamalarını üstlenmek için kurulan İstanbul Fetih Cemiyeti'nin

⁵⁹ Şule Çetin, "Kore Savaşı'nın Türk Edebiyatında Uyandırdığı Akisler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1 (14 Haziran 2018), 54.

⁶⁰ Cevizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 214.

⁶¹ Ceniklioğlu, *Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık*, 9-10.

⁶² Ceniklioğlu, *Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık*, 11.

İstanbul'un fethi için olan çalışmalarına katılmıştır. Derneğin kuruluşunda 1953 yılına kadar Hami Danişmend başkanlık yapmıştır.⁶³

İsmail Hami'nin tarihçi, edebiyatçı bir yönünün olmasının yanı sıra musiki ile ilgilenen sanatçı yönü de bulunuyordu. Bestesini Laika Karabey'in yaptığı Hicaz- Hümayun adlı bir güftesi bulunmaktadır.⁶⁴

1.1.5. Evlilikleri ve Vefatı

İsmail Hami Danişmend'in ilk eşi Eğinli veya İngiliz lakapları ile anılan Said Paşa'nın torunu Nazan Hanım'dır. Nazan Hanım edebiyatçı, şair yönü olan bir hanımdır. Hami Danişmend bu evliliğinden çocuk sahibi olamamıştır. Nazan Hanım genç yaşta vefat etmiştir.⁶⁵ Daha sonra Ayvalıklı fabrikatörün dul eşi olan Hüsniye Hanım ile evlilik yapmıştır. Bu evliliği de uzun sürmeyip yine çocuk sahibi olamamıştır. Son evliliğini ise tarihçi kişiliği olan İclal Hanım ile yapmıştır. Bu evlilikten de çocuk sahibi olamamıştır.

İsmail Hami Danişmend her hafta cumartesi kendi evinde ilim-irfan toplantıları yapıp dönemin önemli tarihçileri ile beraber toplanırdı. Bu toplantılarda edebiyat- tarih- musiki gibi sanat üzerine konuşulurdu ki Danişmend'in evinde yapılan toplantılar Danişmend Meclisi adı verilmiştir.⁶⁶

İsmail Hami Danişmend son lügatini hazırlarken 12 Nisan 1967 yılında kalp yetmezliği sebebi ile Şişli Eftal Hastanesine kaldırılmış ve o gün hastanede vefat etmiştir. 15 Nisan 1967 yılında Şişli Cami'sinde kılınan cenaze namazından sonra Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedilmiştir.⁶⁷

Hami Danişmend'in çeşitli alanlarda basılı olarak bulunan 31 eseri mevcuttur. Bu eserlerin içeriğine baktığımızda ve Hami Danişmend'in içinde bulunduğu faaliyetleri incelediğimizde milliyetçi bir yönünün olup güçlü fikirleri ve kalemını bu doğrultuda kullanmıştır. Bulduğu ya da yapmış olduğu her faaliyeti içinde bulunan milliyetçilik kuvveti ile gerçekleştirmiştir. Milliyetçi olmasının yanında tarihini, ülkesini, vatanını, insanını seven bir tarihçi, edebiyatçı, siyasetçi, sanatçı bir kişilik diyebiliriz.

1.2. ESERLERİ

Bu bölümde önemli bir yazar ve tarihçi olan Hami Danişmend'in basılı olarak bulunan 31 eseri zikredilecektir. İsmail Hami Danişmend'in yazmış olduğu eserlerinin yanında çeşitli

⁶³ İstanbul Fetih Cemiyeti, "İstanbul Fetih Cemiyeti Hakkımızda", erişim:25.04.2021 https://www.istanbulfetihcemiyeti.org.tr/hakkimizda_k1.html

⁶⁴ Duran, *Milliyet Gazetesi Yazıları*, 25.

⁶⁵ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465.

⁶⁶ Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*, 5.

⁶⁷ Cevizliler, "Divan-ı Riyaset Kâtibi", 216.

dergi ve gazetelerde yayınlanan yüzlerce makale, söyleşi, şiir alanlarına ait eserleri de mevcuttur. Yazarın kaleme almış olduğu eserler İslam Tarihi ve Türk Tarihi açısından önemli katkıları olan çalışmalar olmakla beraber sözlük çalışmaları ve çevirileri ile edebiyat alanına da katkıları olmuştur.

1.2.1. Tarih Alanında

1.2.1.1. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi

İsmail Hami Danişmend, 1947 yılında yazmaya başladığı eseri 1955 yılında bitirmiştir. Eser 4 cilttir.

Bu kitapta Osmanlı tarihini kuruluşundan Halifeliğin kaldırılışına kadar kronolojik olarak anlatmıştır. Osman Bey'in doğumu ile başlayıp Halife Abdülmecid'in hilafetten indirilmesine kadar geçen süreyi anlatmaktadır. Hami Danişmend bu eseri 8 yıl, 8 ay, 8 günde yazdığını söylemiştir.⁶⁸

İlk ciltte Osman Bey'in doğumu (656/1258) ile II. Beyazıd'ın (918/1512) ölümüne kadar geçen olayları öznel hiçbir görüş belirtmeden kronolojik sıra ile ele almıştır. Bu 254 senelik devri pek çok açıdan aydınlatılmadığından dolayı 'İhtilafı Seneler' devri diye adlandırmıştır.⁶⁹

İkinci cilt (918/1512) Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesi ile başlayıp (982/1574) II. Selim devrinin sonuna kadar geçen olaylar anlatılmıştır.⁷⁰

Üçüncü ciltte ise III. Murad'ın (982/1574) tahta geçmesi ile başlayıp II. Mustafa Devri'nin (1115/1703) sonuna kadar geçen dönemi işlemiştir.⁷¹

Dördüncü ciltte ise III. Ahmed'in Culüs'ü (1115/1703) ile başlamış son halife Abdülmecid'in hilafetten azledilmesi (1342/1924) ile son bulmuştur.⁷²

Her cildin sonunda hangi dönem işleniyorsa o dönemde idari görevlerde bulunan devlet erkânı, veziriazamlar, defterdarlar, şeyhülislam, kaptan-ı deryalar ve reisülküttapların hangi dönemde görevde buldukları, doğum ve ölüm tarihi ile ilgili bilgiler mevcuttur.⁷³

1.2.1.2. Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı

Bu kitapta Osmanlı Türklerinin kurmuş olduğu muhteşem medeniyet hakkında bilgiler verilmiştir. Kitapta 17 bölüm bulunmaktadır. Bölüm isimlerinden bir kaçına örnek verirsek: Eski Türklerin En Muhteşem Cephesi, Eşsiz Doğruluk ve Namus, Edep, Hayâ, Tevazu, Eski

⁶⁸ Çetin, *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*, 6.

⁶⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1947, 1/9.

⁷⁰ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948).

⁷¹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1961),

⁷² İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971),

⁷³ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, 1947, 1/10.

Türkler ile Yeni Türkler arasındaki farklar... Kitabın sonunda dizin, bibliyografya, tavzih bulunmaktadır.

İlk baskısı 1962'de yapılan eserde bazı batılı tarihçilerin Türkler hakkında yaptıkları araştırmalardaki görüşlerine örnekler vererek Türklerin sahip olduğu güzel ahlakları ve şecaatleri anlatır.⁷⁴

1.2.1.3. Türklerle Hind -Avrupalıların Menşei Birliği (2 cilt)

Bu kitabın ilk baskısı 1935-1936 yılında yapılmıştır. İsmail Hami Danişmend bu kitabın ilk cildinde çeşitli dinlerdeki Türk tipi üzerinde durmuştur. Zend Avesta'ya göre Türk tipi, Tevrat'a göre Türk tipi, Kuran'a göre Türk Tipi...

İkinci cilt ise 255 sayfadan oluşmaktadır. Kitabı iki ana başlığa ayırmıştır. İlk başlığın ismini *Türk Diliyle Hind-Avrupa Dilleri Arasındaki Mukayese Esasları* olarak adlandırmıştır. Adı geçen başlığın konuları ise Hind- Avrupa dil birliğine bağlı milletlerin soyunun nereye dayandığı, hangi coğrafi bölgelere dağıldığı, dil grubları, Türk dilinin Hind- Avrupa dili ile münasebetleri gibi konular üzerinde durmuştur. Aynı cildin ikinci başlığını *Türk Diliyle Hind-Avrupa Dillerinin Müşterek Kökleri* diye isimlendirmiştir. Bu ikinci başlığın konularını ise isimler, fiiller, özel isimler, canlı varlık isimleri gibi bölümlere ayırıp bizde geçen başlık altındaki kelimelerin diğer dillerdeki ismini zikrederek kitabını tamamlamıştır. Kitabın sonunda 'İtizar' başlığı altında ufak tefek hataların dışında kitabının doğru bir şekilde hazırlandığını dile getirmiştir.⁷⁵

1.2.1.4. Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?

İlk baskısı 1959 yılında yapılmıştır. İçeriğinde ise öncelikle müsteşriklerin İslam dini hakkındaki asılsız iddiaları ve İslam dinini yerel ve çöl dini gibi gösterme iddialarını dile getirmiştir. Daha sonra bu iddialara ayet ve hadislerden örnekler vererek yanlış olduğunu açıklamıştır.

Diğer bölümlerde ise Türk ırkının İslam dinine ihtida etme sebeplerini ve Türklerin bazı adetleriyle Müslümanlık arasında iman ve itikat birliğine örnekler vererek açıklamıştır. Kitapta Arapların Türklere düşman olma sebebinin Fatımiler döneminde olan Sünni ve Şii çatışmasından kaynaklandığından Arap kitaplarında Türkler ile ilgili verilen bilgilerin İsrailiyat kaynaklı olduğunu dile getirmiştir. Arapları tehdit eden ayetlerden, Arapların yerine geçecek millet meselesinde Zülkarneyn'in Oğuz Kağan olup Türkler olduğunu ve Türkler lehine olan hadislere değinerek kitabını sonlandırmıştır.⁷⁶

⁷⁴ İsmail Hami Danişmend, *Türk Seciyye Ve Ahlakı* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1982).

⁷⁵ İsmail Hami Danişmend, *Türklerle Hind- Avrupalıların Menşe Birliği* (İstanbul: Devlet Basımevi, 1935).

⁷⁶ İsmail Hami Danişmend, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?* (Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 1978).

1.2.1.5. Garb Menbalarına Göre Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti

1961 yılında basılan kitabın içeriğinde İslam medeniyetinin bilimsel çalışmaları desteklendiğini ayet ve hadislerden örnekler vererek desteklemiştir. Doğuda bilime önem verilip bilimsel çalışmalar yapılırken Batıda aynı dönemde bilimsel çalışmalar yapanların öldürüldüğü ve karanlık çağı yaşadığını ve kendi değimiyle “İnsanlığı Batı’nın değil Doğu’nun kurtardığını” söylemiştir.⁷⁷ Aynı zamanda Batıdaki ilmi çalışmaların temelini Doğu’daki çalışmalar oluşturur, der. Çünkü Haçlı Seferleri ile kâğıt Doğu’dan Batı’ya taşınmıştır.⁷⁸

Eserinde diğer kitaplarda kullandığı gibi Batılı araştırmacıların düşüncelerine yer vererek İslam medeniyetinin diğer medeniyetlerden üstünlüğünü açıklama yoluna gitmiştir.

1.2.1.6. Garb Menbalarına Göre Eski Türk Demokrasisi

1964 yılında baskısı yapılmıştır. Kitapta Sümer medeniyeti demokrasisinin tarihte ilk demokrasi örneği olduğunu söylenmiştir. Türk medeniyetinin temelini Sümer medeniyetine dayandırılması sebebiyle ilk demokrasi örneğinin Türklerden çıktığı anlatılmıştır.⁷⁹

1.2.1.7. Türklük Mes’eleleri

İlk baskısı 1966 yılında İstanbul’da yapılmıştır. İçeriğinde ise Türklük meseleleri ile alakalı Millet ve milliyet kavramları, ırk nazariyesi ve Türk ırkı, kültür, dil, Ermeni meselelerini derinlemesine incelemiştir.

Kitabın ilk bölümünde milliyet tarifi hakkındaki ihtilafları işleyip daha sonra ortak bir milliyet tanımı yapmıştır.

İkinci bölümünde ise Doğu ve Batı medeniyetlerine göre ırk tanımı yapıp Batılı araştırmacıların ırk nazariyelerine değinmiştir. Vani Mehmet Efendi’yi milattan sonra 17. asırda bir Türk ırkçısı adı altında tanıtmıştır.

Üçüncü bölümde Kültür başlığı altında Türklük daireleri, Türk ve Türkiye kültürü, vatan kelimesi, Selçuklularda ve Osmanlılarda tiyatro konularını işlemiştir.

Dördüncü bölümde dilimizin tarihi devirlerini ve Divan Edebiyatı’nın Milli kıymetini anlatmıştır.⁸⁰

⁷⁷ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menba’larına Göre Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1972), 11.

⁷⁸ Danişmend, *Garb Menbaılarına Göre İslam Medeniyeti*, 71.

⁷⁹ Ceniklioğlu, *Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık*, 30.

⁸⁰ İsmail Hami Danişmend, *Türklük Meseleleri* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2006), 5-6.

1.2.1.8. Türk Tarih Kurumuna Açık Mektup

Bu eserini Türk Tarih Kurumu'nun Belleten dergisinin 1938 yılında çıkan 8-9. sayılarında 337. sayfada geçen, “*İmparatorluk Devri'nde yabancılardan tagallübü altında inleyen ve bütün hakları payımlal olan Türk'ün tarihine ancak 600 senelik bir kıdem verilmiş, imparatorluğun hakiki müesseseleri olan Selçuk Türkleri unutulmuş şerefli görülen her şey imparatorluk camiasının Türk olmayan unsurlarına isnad edilmiştir. Bu surette altı yüz senelik tarihte Türk'e pek az bir şeref hissesi bırakılmıştır.*” cümlesine cevap olarak bir uyarı ve hatırlatma mahiyetinde Tarih Kurumu'na yazmıştır.

Eserin başlarında Tarih Kurumu'na kurulma esaslarını hatırlatmıştır. Esaslarına göre Türk tarihi için önemli simaların Türk olduğunu ispat edilmeye çalışıldığını lakin Osmanlı Devleti zamanında önemli işler yapan kişilerin Ermeni, Rum, Acem, Arap olarak adlandırılmasının kendi esasları ile çeliştiğini örnekler vererek anlatmıştır. Bunun yanında Profesör Mükrimin Halil Yinanç'ın Danişmend Gazi'yi Ermeni olarak isnad ettiğini ve bu isnadının doğru olmadığını bu mektubunun genelinde deliller ile açıklamıştır.⁸¹

Eser 67 sayfadan oluşup son sayfasında kitapta geçen yanlışları düzeltmek için doğru-yanlış cetveli kullanmıştır.

1.2.1.9. İstanbul Fethinin İnsani ve Medeni Kıymeti

İsmail Hami Danişmend bu eserini İstanbul'un Fethi'nin 500. yüzyılı olması sebebiyle kaleme almıştır. Küçük hacimli bir eser olup 51 sayfadan oluşmaktadır. Eseri fethin temsil ettiği vicdan hürriyeti ve fethin temsil ettiği hak ve adalet şuuru adı olmak üzere 2 ana bölüme ayırıp konuyu işlemiştir.

İlk bölümde üzerinde durduğu konu genel kabul görmüş olan İstanbul'un Fethi ile Bizans âlimlerinin Roma'ya giderek Rönesans Devri'ni başlattıkları iddiasının yanlış olduğu Fetih'ten önceki 14. yy.'da Petrarca, Boccaccio gibi aydınların Rönesans'ı başlattığını savunmuştur. Aynı bölümde İstanbul'un fethinde döktürülen topların Macar Orban veya Ulah tarafından döktürülmesi sebebiyle asıl kahraman olarak gösterilmesinin yanlış olduğu Ulah'ında, aynı diğer Türk dökümcüler gibi Fatih'in emrinde çalışan biri olup büyük topun hesaplamalarını bizzat Fatih Sultan Mehmet'in yaptığına dikkat çekmiştir. Bu bölümde Hristiyan âleminin ikiye ayrılıp İstanbul'da bulunan Ortodoksların, Katoliklerle birleşmeyip Osmanlı vicdanına sığınmayı tercih ettiğini de anlatmıştır.

İkinci bölümde ise, Fatih Sultan Mehmet'in vicdanın yanında hak ve adaleti temsil etmesinden dolayı yine Ortodoksların, Osmanlı yönetimi seçtiğini söylemiştir. Aynı şekilde

⁸¹ İsmail Hami Danişmend, *Tarih Kurumuna Açık Mektup* (İstanbul: İnanç Yayınevi, 1945).

Osmanlı yönetiminin hak ve adalet üzerine kurulmasından dolayı farklı milletleri asırlarca birliği altında tutmasından övgü ile bahsetmiştir.⁸²

1.2.1.10. Baltacının Prut Zaferi

Kitabın ilk sayfasında geçen ifadeye göre bu eser broşür olarak hazırlanıp 15 Nisan 1955 yılında Milliyetçiler Derneği adına verdiği konferansın dernek tarafından tespit edilen 15 sayfadan oluşan kısa bir metindir. Bu metinde Baltacı Mehmet Paşa'nın Rus çarından rüşvet aldığı ve Rus çarı için çalışan kişiler olduğunu iddia edenlere karşı söylemiştir. Girişte Prut Savaşı'nın oluşumundan bahsetmiş, Baltacı'nın Prut Savaşı'nda Rusların barış teklifini kabul etme sebebini ise Yeniçeri askerlerine güvenmemesi olduğunu ve bu antlaşmayı ordu komutanları ile istişare ederek verdiğini söylemiştir.⁸³

1.2.1.11. Tarihi Hakikatler

Bu eser kendisi vefat ettikten sonra yazılarından yola çıkılarak 1979 yılında Tercüman gazetesi tarafından bir kitap haline getirilmiştir.⁸⁴

Tarihte yanlış olarak bize aktarılan olayların gerçekte nasıl gerçekleştiğini anlatan 2 ciltten oluşan bir eserdir. Kitapta birbirinden farklı binlerce konu kısaca ele alınmıştır. Birinci cildinde işlenen konular padişahlar hakkında bilinen yanlış anlaşılmalara, Abdülhak Hamid Tarhan, Tefvik Fikret gibi bazı edebiyatçıların kısa hikâyeleri, eski Türklerdeki gelenek ve adetleridir.⁸⁵

1.2.1.12. Türkiyat ve İslamiyet Tedkikleri Külliyyatı

1956 yılında Hüsnitabiat matbaası tarafından 2 fasikül tarzında yayımlanmış bir eseridir. Birinci fasikül 32 sayfadan oluşmaktadır.

1.2.1.13. Sadrazam Tefvik Paşa'nın Dosyasındaki Resmi ve Hususi Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası

İsmail Hami Danişmend bu eserde 31 Mart vakasını anlatmıştır. 31 Mart vakası ile gerçekleşen olayların kanıtlanması niteliğinde içinde çeşitli vesikaların bulunduğu bir belge niteliğindedir. İstanbul'da 1961 yılında yayımlanmıştır.⁸⁶

⁸² İsmail Hami Danişmend, *İstanbul Fethinin İnsani ve Medeni Kıymeti* (İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1953).

⁸³ İsmail Hami Danişmend, *Baltacının Prut Zaferi* (İstanbul: İstanbul Yayınevi Matbaası, 1955).

⁸⁴ Ceniklioğlu, *Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık*, 31.

⁸⁵ İsmail Hami Danişmend, *Tarihi Hakikatler* (İstanbul: Tercüman Tarih ve kültür Yayınları, 1979), 791.

⁸⁶ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465-467.

1.2.1.14. Fatih'in Hayatı ve Fetih Takvimi

İstanbul'da 1953 yılında İstanbul'un fethinin 500. yıl kutlamaları anısına yazdığı bir kitaptır. Bu kitapta Fatih'in hayatını ve İstanbul'un Fethi sırasında gerçekleşen olayları kronolojik bir sıra ile anlatır.⁸⁷

1.2.1.15. Tarih ve Efsanelere Göre Arapların İstanbul Seferleri

Canard, Marius'dan 1956 yılında çevirmiş olduğu 112 sayfalık bir eseridir. Bu eserde Emeviler döneminde düzenlenen İstanbul fetihleri anlatılmaktadır. Söz konusu eserde Eyyüb El- Ensari'nin mezarı konusunda Hristiyanlar ile işbirliği yapıp cesedine dokunulmadığı gibi ilginç konulara da temas etmiştir.

1.2.1.16. İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi

İsmail Hami Danişmend bu eserini İslam tarihini kronolojik sıra ile anlatmak üzere yazmıştır. Eseri iki kısım olarak planlamıştır. Birinci kısmı Hulefa-i Raşid'in Dönemi ile başlayıp Abbasi hilafetinin Türk devletlerinin koruması altına girdiği dönemleri anlatmak istemiştir. İlk devreye Arap Devri, ikinci devreye Türk Devri ismini vererek isimlendirecekti. Lakin ömrü bu eseri tamamlamaya yetmemiştir. Bu kitaptan sadece 1 cilt yayımlayabilmiştir.⁸⁸

1.2.2.Fikir Alanında

1.2.2.1. Ali Suavi'nin Türkçülüğü

Kitabın başlarında Ali Suavi'nin insanlar tarafından hem çok övüldüğü ve hem de çok yerildiğinden bahsedilmiştir. Ama Hami Danişmend bu konuya kısa bir giriş yaptıktan sonra Ali Suavi'nin Türkçü kimliği üzerinde durmuştur. Onun Türkçü kimliğinin aslını ihtilalci kimliği oluşturduğunu söylemiştir.

Ali Suavi'nin Çırağan Vakasını gerçekleştirme sebebini Ruslar ile yapılan Ayestefonas Antlaşması olarak belirtmiştir.⁸⁹

1.2.2.2.Garb Menba'larına Göre Garb İlminin Kur'an-ı Kerim Hayranlığı

Bu eser 85 sayfadan oluşmaktadır. Eseri kaleme alma sebebi ise bazı tarihçiler tarafından İslam dininin 'Çöl Dini' ve 'Çöl Kanunu' olarak tanımlanmasına cevap verme isteğidir. Eserde Danişmend, Batılıların kendi ifadelerine yer vererek ayetler ve hadisler ışığında İslam dinini Batılı araştırmacıların iddialarına karşı savunmuştur.⁹⁰

⁸⁷ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465-467.

⁸⁸ Küçük, "Danişmend İsmail Hami", 8/465-466.

⁸⁹ İsmail Hami Danişmend, *Ali Suavi'nin Türkçülüğü* (İstanbul: Vakit Matbaası, 1945), 6-32.

⁹⁰ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menba'larına Göre Garb İlminin Kur'an-ı Kerim Hayranlığı* (İstanbul: Hareket Yayınları, 1967), 85.

1.2.3. Tercümelere

1.2.3.1. Seyyid

Cornielle'den çevirmiş olduğu 5 perdelik trajedidir. Orijinal ismi Le Cid'dir. 1938 yılında İsmail Hami Danişmend 85 sayfada piyesi çevirmiştir.⁹¹

1.2.3.2. Nikomed

Cornielle'den çevirmiş olduğu 5 perdelik trajedidir.⁹²

1.2.3.3. Cimri

Molière'den çevirmiş olduğu 5 perdelik 132 sayfadan oluşan asıl adı L'avera olan piyestir. Yaşlı cimri bir adamın bahçesinde bulduğu altınları çaldırma konusunu ele alan komedi türünde bir eserdir.⁹³

1.2.3.4. Hastalık Hastası

Molière'den çevirmiş olduğu komedi, bale türünde yazılmış olan seyirlik bir oyundur.⁹⁴

1.2.3.5. Sinna

Cornielle tarafından kaleme alınmış 5 perdelik trajedi bir piyestir. Eserin eşhas bölümünde karakterleri tanıtmıştır. İsmail Hami Danişmend orijinal adı 'Cinna' olan eserin Sinna adında 80 sayfalık bir çevirisini yapmıştır.

İsmail Hami Danişmend kitabın ilk sayfasında Sinna'nın önemini adı altında bir başlık açıp piyesin Cornielle tarafından neden yazıldığı ve piyesin konusunu anlatmıştır. Piyenin asıl konusu Saltanat ve cumhuriyet rejimlerinin birbiriyle karşılaştırılmasıdır. Cornielle bu eseri yazarken Yunan edebiyatındaki "De Clementia" adlı esere kadın Emilie ve erkek Maxime tipi ekleyerek İmparator Auguste ve ona suikast düzenleyen Cinna'nın hikâyesine canlılık ve hareket katmıştır.⁹⁵

1.2.3.6. Sevil Berberi

Beaumarchais tarafından 1775 yılında kaleme alınan 4 perdelik komedi türünde bir eserdir. 1938 yılında piyesi İsmail Hami Danişmend çevirmiştir.⁹⁶

1.2.3.7. Zarafet Budalaları

Bir perdelik komedi tarzında Molière tarafından dönemin saray hayatını eleştirmek için kaleme alınmış bir eserdir. Eserin orijinal adı '*Les Précieuses Ridicules*'dir. İsmail Hami

⁹¹ Cornielle, *Seyyid*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938).

⁹² Cornielle, *Nikomed*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938).

⁹³ Molière, *Cimri*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938).

⁹⁴ Molière, *Hastalık Hastası*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938).

⁹⁵ Cornielle, *Sinna*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938), 5.

⁹⁶ Beaumarchais, *Sevil Berberi*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938).

Danişmend bu eseri *Zarafet Budalaları* adı altında 70 sayfa olarak çevirmiştir. Piyes bir perde on dokuz meclisten oluşmuştur.

Eserde Hami Danişmend, yazarının hayatının tanıtıktan sonra karakterleri ‘Eşhas’ bölümünde zikretmiştir. Piyes orta dereceli aileye mensup olan Madlon ve Katos adında iki taşralı kızın saray hayatına geçmeye çalışmalarını konu edinmiş, dönemin gösteriş merakını eleştirmek için kaleme alınmış bir eserdir.⁹⁷

1.2.3.8. Büyük Söylememeli

Üç perdelik komedi tarzında Alfred de Mussat tarafından yazılan 80 sayfalık bir tiyatrodur. Orijinal adı ‘*Il Ne Faut Jurer de Rien*’ dir. Bu eserin konusu, yazarın kendi kendini tasvir etmesidir. Eserde geçen karakterlerden Valanten, yazarın kalbi; bu adama nasihat veren amcası Van Bük, yazarın aklıdır. İlk perdede bu iki şahsiyet arasında geçen diyaloglara yer verilmiştir. Eser yazarın bir odada kendi kendini eleştirirken ortaya çıkmış olup kendisi tarafından tiyatroya çevrilmiştir.⁹⁸ Kitaba İsmail Hami Danişmend bir açıklama yazdıktan sonra piyesteki şahısları ‘*Eşhas*’ başlığı altında tanıtip daha sonraki sayfalarda piyesin çevirisini yazmıştır.

1.2.4. Edebiyat Alanında

- Destan ve Divan Edebiyatında İstanbul Sevgisi (İstanbul, 1941)
- Nasrettin Hoca Fıkraları (İstanbul)
- Rabia Hatun şiirleri (İstanbul, 1961)

1.2.5. Dilbilim Alanında

- Fransızca- Türkçe Resimli Büyük Dil Kılavuzu (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1935)
- Fransızca Kıyası ve Gayr-ı Kıyası Fiiller (İstanbul, 1936)
- Sümer- Türk Dil Birliği (İstanbul, 1967)

1.2.6. Lügatler

- Türkçe- Osmanlıca- Fransızca Sözlük (İstanbul, 1935)
- Osmanlıca- Türkçe- Fransızca Sözlük (İstanbul, 1936)
- Tarih ve Coğrafyaya Ait Değişik İsimler Lügati (İstanbul, 1937)
- Tarihi Meseleler ve Menkıbeler Lügati (İstanbul, 1966)

⁹⁷ Molière, *Zarafet Budalaları*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938), 12-13.

⁹⁸ Alfred de Musset, *Büyük Söylememeli*, çev. İsmail Hami Danişmend (İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938), 6.

İKİNCİ BÖLÜM

ARABİSTAN COĞRAFYASI

2.1. Cezîretü'l-Arap'ın Cahiliye Devri

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi* eserine giriş yaparken öncelikle cahiliye kavramının anlamları üzerinde durmuştur. İlk olarak Cahiliye kavramının 'cehalet' manasına gelmesi dolayısıyla bu kelime dönem ile ilgili halk arasında her alana yayılarak kullanılmıştır, der. Halk arasında bu kelimenin kullanımını ise yazar şöyle tarif etmiştir: 'İslamiyet'ten evvel her hususta iptidai ve cahil bir memleket telakki edilir. Bu âmiyâni telakkiye göre Arap Yarımadası hiçbir zaman medeniyet yüzü görmemiş bir kum çölünden ibarettir ve bu çölde göçebe hayatı yaşayan bedevilerde dünyanın en iptidai insanlarıdır.'⁹⁹ Yazar bu kullanımı, Garp ilmi diye nitelendirdiği Batılı bilim adamlarının düşüncesi olduğunu, bu düşüncenin yanlış olduğunu belirtmiştir. Arapların İslamiyet'i kabul ettikten sonra Cahiliye Dönemi'ndeki toplumsal hayatlarında büyük değişiklikler olmayıp inanç ve din alanında büyük değişiklikler yaşamışlardır. Eserde İslamiyet'in gelmesiyle birlikte başta aile hukuku olmak üzere medeni hukukta değişikliklere sebep olduğunu dile getirilmiştir.

İsmail Hami Danişmend, cahiliye kelimesinden asıl anlamamız gereken anlamın Araplığın İslamiyet'ten evvelki din ve akide buhranlarıyla alakadar olması, İslam dininde bedevilik ve çölle hiçbir ilgisi olmamasıdır. Bu durumu Arap şiirinden örnek vererek anlatmıştır. Örneği incelediğimizde bedevilik sadece kendini ilgilendirirken Arap şiirinin vezin, yazım şekilleri, üslubu, ahengi bakımından tüm İslam âlemini etkilediğini vurgulamıştır.¹⁰⁰ Ahmet b. Hanbel, bu Arap şiirlerinin ahengini, uzun – kısa heceler okunuşunu, metinlerdeki konuları ele alarak İslam Edebiyatı'nı etkileyen aruz ölçüsünü bulmuştur.¹⁰¹ İslamiyet'ten sonra Arapları, Türkleri, İranlıları, Hintlileri, diğer Müslüman milletleri etkileyen Aruz ölçüsünün çıkışında Cahiliye şiirinin büyük bir etkisi vardır.¹⁰²

Yazar, nasıl ki Ahd-i Atik'in anlaşılmasında Ahd-i Cedid'in bilinmesi gerekiyorsa aynı şekilde İslamiyet'in anlaşılmasında Cahiliye Devri'nin bilinmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Çünkü Şark ya da Garp âlimleri İslamiyet'ten bahsettikleri eserlerinde hep Cahiliye Dönemi'ne değinmiştir.¹⁰³ Bu sebepten dolayı yazar, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi* eserinin Medhal kısmını Cahiliye Devri'nin tahkikine ayırdığını vurgulamıştır.¹⁰⁴

⁹⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi* (İstanbul: Bab-ı-ali Yayınevi, 1960), 1/25.

¹⁰⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/26.

¹⁰¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/27.

¹⁰² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/27.

¹⁰³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/26.

¹⁰⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/28.

2.2.Cezîretü'l-Arap Denen Coğrafi Muamma

İsmail Hami Danişmend, Cezîretü'l-Arap'ın konumu hakkında farklı görüşlerin olması ve coğrafi konumunun tamamen aydınlatılmamasını iki sebebe bağlar. Sebeplerden ilki bölgenin sıcak ve kurak bir iklime sahip olmasından dolayı eski imparatorlukların fetih yapmak için rağbet etmemesi, ikincisi ise İslamiyet'ten sonra Haremeyn'in (Mekke-Medine) gayrimüslimlere kapalı olması sebebiyle ilmi tetkiklerin yapılamamasıdır. Yazar bu konu hakkında pek çok eski kaynağa başvurduğunu ama netice alamadığını en kapsamlı bilgiyi Şark âlimlerinden, Mahmut Esat Seydişehri'nin *Tarih-i Din-i İslam* eseri ve Eyüp Sabri Paşa'nın *Miratü'l Haremeyn*'de; garp âlimlerinden, Philip K. Hitti' nin *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi* eserinden elde ettiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁵

2.2.1. Cezîretü'l-Arap Hakkında Batılıların Yaptıkları Araştırmalar

Yazar, Arap Yarımadası'na eski çağlardan beri hiçbir fetih hareketi olmamasını Philip K. Hitti'nin ve H. Holma'nın eserlerindeki görüşlerine yer vererek ele almıştır. Philip K. Hitti: 'Eğer Mısır, İngiltere, Yunanistan, Hindistan, İtalya, ABD'de olduğu gibi üst üste göçler ya da yerli halk sürgün edilmiş olsaydı mutlaka tarihte iz kalırdı. Hâlbuki kum çöllerini aşip bu beldeye gelip yerleşmiş hiçbir millet bilmiyoruz. Geçmişe doğru ne kadar çıkılırsa çıkılsın Arabistan halkının kendine benzediğini görürüz.' diyerek Arap Yarımadası'na fetih hareketlerinin düzenlenmediğini ispatlamaya çalışmıştır. Yazar bu konuyla ilgili diğer bir kanıtı ise H. Holma'dan almıştır. H. Holma'nın eserine göre ise Bizanslılar, İranlılar, Romalılar hiçbir zaman Arap Yarımadası'nı fethetmeye muvaffak olamamışlar hatta Büyük İskender'in Arabistan'a karşı yaptığı sefer büyük hezimet ile neticelenmiştir. Böylelikle Arapların etrafı çöller ve denizlerle çevrili bir alanda etraftan soyutlanmış bir şekilde yaşamışlardır.¹⁰⁶

Büyük İskender'in fetihleri konusunda yapmış olduğumuz incelemede Büyük İskender, Avrupa'dan Asya'ya Mısır'dan Hindistan'a kadar pek çok coğrafi bölgeyi feth etmiştir.¹⁰⁷ Lakin feth ettiği bölgeler içinde Arabistan bulunmamaktadır. İskender, Arap Yarımadası'na hiçbir fetih hareketi düzenlememiştir. Ancak Arap Yarımadası'na yakın bulunan Ürdün ve Filistin'i Mezopotamya'yı ele geçirdikten sonra fethederek Mısır'ın fethini yapmış daha sonra Hindistan seferine çıkmıştır.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/32.

¹⁰⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/32.

¹⁰⁷ Mahmut Kaya, "İskender", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/555-556.

¹⁰⁸ Büyük İskenderin ordu yolu genel hatlarıyla; Türkiye de Ege ve Batı Akdeniz kıyıları (Firigya, İonya, Karya, Likya, Pamfiya), Batı Toroslar (Psidy), İç Batı Anadolu (Frigya), Güney Kapadokya (İç Anadolu), Kilikya, Suriye, Lübnan, İsraili kapsayan Doğu Akdeniz kıyıları, Mısır, Mezopotamya (Suriye), Babilonya (Irak), İran'da Pers İmparatorluğu'nun İlam, Fars, Hamedan, Horasan eyaletleri, Afganistan'da Perslerin Aria, Arakhosia,

Yazar Sina Yarımadası'nın kuzey tarafı olan 'Taşlık Arabistan' denilen kısmının bir zamanlar Romalıların vilayeti olması sebebiyle Batılıların Arabistan'a sefer düzenlediği konusunu yine batılı bilim adamlarından örnek vererek açıklamıştır. Buna göre Sina Yarımadası'nda bulunan ve Romalıların idaresinde olan Arabiyyeti Sahriyye, Cezîretü'l-Arap'a dâhil değildir. Böylelikle Romalılar, Arabistan Bölgesi'ne sefer düzenlenmiş olsa da başarı elde edemedikleri için Arabistan halkı yalnız bir şekilde soyutlanarak yaşamıştır, der.¹⁰⁹

Sina Yarımadası'nı araştırdığımızda ise Mısır ile Asya'yı birbirinden ayıran bir bölge olduğunu görürüz. Mısır, Romalılar tarafından hâkimiyeti ele geçirildiğinde Sina Yarımadası Roma'ya değil Arabia Petraea eyaletine bağlı kalmıştır.¹¹⁰ Böylelikle aslında Sina Yarımadası, Cezîretü'l-Arap'ın içine dâhil olsa da olmasa da hiçbir şekilde Arap Yarımadası Araplar dışında bir başka devlet tarafından işgal edilmemiştir, diyebiliriz.

Yazar, Cezîretü'l-Arap hakkındaki belirsizliklerin 18-19.yy'da yapılan ilmi araştırmalarla aydınlatılmaya başlatıldığını dile getirmiştir. İlk ciddi araştırmayı Danimarka Hükümeti'nden beşinci Fredec tarafından desteklenen bir heyet yapmıştır. Beş kişiden oluşan bu ekibin araştırmacılarının başında Hanovralı mühendis Carsten Niebuhr bulunmaktadır. Bu araştırmacılar sadece Yemen Bölgesi'ni araştırmış olup İslam tarihi bakımından önemli olan Hicaz Bölgesi ve Cezîretü'l-Arap'ın kalan kısmını araştırmamışlardır. Bunun sebebini ise yazar, Harem Bölgesi'ne gayrimüslimlerin alınmamasını göstermiştir.¹¹¹ Yazar, Hicaz Bölgesi'ne ilk defa Batılı bilim adamlarının 19. yy'da kılık değiştirerek girip bilgi sahibi olduklarını söylemiştir.¹¹² Yazar buradaki Batılı bilim adamlarını 'İlim Fedaileri' olarak adlandırmıştır. Bunun yanında Batıda Cezîretü'l-Arap üzerine yapılan araştırmaları Will Durant'ın *Medeniyet Tarihi* eserinden almıştır. Buna göre ilk araştırmalar ve kaynaklar;

1761-1764 yıllarında Carsten Niebuhr tarafından yapılmış olup bu araştırma Arabistan'ın yapılan ilk geniş araştırmadır.

1807 tarihinde İspanyol Domigo Badley Leblach mağribli bir Müslüman kılığına girerek Mekke'yi ziyaret edip hac yapılışı hakkında bilgi vermiştir.

1814-1815'de İsveçreli Johann Ludwig Burchardt Müslüman kılığında Mekke ve Medine'ye girmiştir.

Gandahar, Türkmenistan'da Margiana, Özbekistan'da Sogdiana, Pakistan'da İndia eyaletleri, dönüş yolu ise İran'da Belucistan, Kirman ve Irak'tır.

¹⁰⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/33.

¹¹⁰ Ali Oğuz Bozkurt, *Roma- Mısır İlişkileri (M.Ö.3.yy. – M.S.395)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 38.

¹¹¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/34-36.

¹¹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/36.

1853'de İngiliz Richard Barton Afganlı bir hacı lakabıyla Mekke ve Medine'ye seyahat etmiş ve bu seyahatte elde ettiği bilgileri 2 ciltlik bir eserde toplamıştır.

1860-1870'de Fransız Yahudilerinden J. Halevy, Sebe ve Himyeri dönemine ait kitabeleri keşfetmiştir.

1875'de İngiliz Charles Mantagu Donughy, Şam'dan hareket eden bir hac kafilesine katılıp başından geçenleri Arabia Deserta ismiyle eserleştirmiştir.

1882-1888'de Avusturyalı E. Glaser Arabistan'a zorlu 3 sefer yaparak 1032 kitabeyi çıkarmıştır.¹¹³

Yazar, Garb ilminin, İç Arabistan hakkında bilgi toplayabilmesini 19. yy ortalarında gerçekleştirdiğini Vivien de Saint-Martin'in *Histoire de La Géographie et des Découvertes Géographiques* eserinden bir bölümü örnek alarak yukarıda ismi zikredilen kâşiflerin Arabistan'ın bazı sahil bölgelerini anlattığına dair kanıt getirmiştir.¹¹⁴

Yazarın bölgeye yapılan seyahatler hakkında verdiği bilgilere baktığımızda İç Arabistan'ı Aşağı Fırat'tan başlayıp bir uçtan diğer uca kadar gezen ve bu gezintilerini *Kuzey Arabistan'ın Bir Bölümünde Bir Yolculuk Sırasında Alınan Notlar*, *Journal of the Royal Geographic Society* ve *Kahire'den Medine ve Mekke'ye Bir Yolculuğun Hikâyesi*, *Journal of the Royal Asiatic Society* adlı eserlerinde İç Arabistan'ın etnografyası, topografyasını ve tabii teşekkülâtı hakkında bilgi veren (George) August Wallin'dir, der. Diğer ayrıntılı araştırma yapan Batılı George Palgrave isimli seyyah kuzeybatıdan güneydoğuya doğru Suriye'den Uman'a gitmiştir. Necid dağlarından geçmiş olup Batılılar, Vehhabilik hakkındaki araştırmalarında bu kişinin eserinden faydalanmışlardır. İç Arabistan hakkında en önemli bilgileri Prusya'nın Şam konsolosu M. Wetzstein Den, eserinde kervancıların ağızlarından dinlediği, eski Arap coğrafyacı âlimlerin eserleri ile karşılaştırarak önemli bilgiler verdiği üç yüz küsur fersah (1 fersah= 4 Km) gibi büyük bir alanı anlatmıştır. Bu seyyahlar gibi 19. yüzyılda pek çok Batılı seyyahın (M. Arnaud, Joseph Halevy, Wellsted, Emile Botta, M. De Wrede) isimlerini ve gezdikleri yerleri tanıtır.¹¹⁵

Yazar bölge hakkındaki sistematik çalışmaların 18. yüzyılda başladığını söylemesi eksik bir bilgidir. Çünkü Avrupalılar Doğu hakkında araştırma yapmaya Haçlı Seferleri'nden sonra başlamıştır. Haçlılar düşmanlarını daha yakından ve daha iyi tanımak istiyorlardı. Avrupalıların Doğu hakkında yazdıkları ilk eserler genellikle Doğuyu ve Doğuluları kötülemek

¹¹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/36.

¹¹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/37.

¹¹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/38.

üzere ele alınmıştır.¹¹⁶ Avrupa’da tarafsız araştırmalara ise Muhterem Peter’in (v. 1146) yapmış olduğu ilk Kuran tercümesi tamamlanarak başlanmıştır. Böylelikle Doğu’nun dini, örfleri, adetleri hakkında batıda nesnel bilgiler verilmeye başlanmıştır.¹¹⁷ Guillaume Postel 1539’da yayımladığı *Grammatica Arabica’sı*, Thomas Erpenius *Grammatica Arabica* başlıklı çalışması, Erpenius’un halefi Jacobus Golius’un *Lexicon Arabico-Latinum* adlı sözlüğü (1653) Doğu araştırmalarında kaynaklık etmiştir.¹¹⁸ 16. yüzyılda Mekke ve Medine’ye ilk giren Batılı seyyah İtalyan Ludovico di Varthema’dır.¹¹⁹ 17. yy’da Hicaz’a giren batılı ise İngiliz Joseph Pitts, 1685 yılında Mekke’ye hac için gitmiştir.¹²⁰

Yazarın yukarıda bahsettiği ve Hicaz’a 19. yy’da ilk defa Batılıların Müslüman görünümünde Harem Bölgesi’ne girdiğini söylediği kaynakları incelediğimizde ilk bahsettiği Carsten Niebuhr’dur. Danişmend’in ifadesine göre 5 kişilik bir heyetle Danimarka Kralı V. Frederic isteği üzerine doğuyu araştırmak için yola çıktığını 7 Ocak 1761’de Kopenghan limanından ayrılıp 26 Eylül’de İskenderiyye limanına geldiklerinden bahsetmiştir. 11 ay Mısır’ın araştırmalarını yapıp 10 Ekim 1762’de Mısırdan ayrılıp Cidde’ye geçmişlerdir. Mekke limanı Cidde’de 14 gün kalıp Yemen’e gelmişlerdir. Yemen’in kültürü, yapısı, hakkında pek çok bilgiye ulaşmışlardır. Avrupa’dan yola çıkan ekipten dördünün geri Avrupa’ya dönemediği sadece Niebuhr’un onların araştırmalarıyla beraber dönüp o coğrafyaya ait izlenimleri ve kalıntıları kitap haline getirdiğine değinmiştir.¹²¹ Niebuhr’u incelediğimizde Frederik tarafından 6 kişilik bir ekip ile 4 Ocak 1761 yılında yola çıkmış olup 30 Temmuz tarihinde İstanbul’a gelmişlerdir. İstanbul’da 40 gün kaldıktan sonra Sultan IV. Mustafa’nın seyahat izin belgesi vermesiyle Osmanlı topraklarında rahat bir şekilde dolaşmışlardır. Ege adalarından Mısır’a uğrayıp 1 yıl orada kaldıktan sonra Süveyş üzerinden Yemen’e daha sonra Hindistan’a geçmişlerdir. 6 kişilik ekipten 2’si Yemen’de hastalanmış, 3’ü Hindistan yolunda hastalanmış olup hepsi ölmüştür. Sadece Niebuhr araştırmalarıyla 1967 yılında Kopenghan’a dönmüştür.¹²² Ayrıca Niebuhr’un hazırladığı Yemen haritası uzun yıllar geçerliliğini korumuştur. Niebuhr’un hazırlamış olduğu eserle Batılılar doğuya gitmeden jeolojik, fiziksel gibi pek çok alanda bilgi sahibi olmuşlardır. Yazdığı eserler bu bölgeyi Avrupalılara gerçek anlamda tanıtan eserler olmuştur. (*Beschreibung von Arabien (Kopenhagen 1772)*).¹²³

¹¹⁶ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/428.

¹¹⁷ Bulut, “Oryantalizm”, 33/429.

¹¹⁸ Bulut, “Oryantalizm”, 33/429-430.

¹¹⁹ Ahmet Özel, “Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/415-416.

¹²⁰ Özel, “Hac”, 14/416.

¹²¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/34-35.

¹²² Mustafa Bilge, “Niebuhr Carsten”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/78.

¹²³ Bilge, “Niebuhr Carsten”, 33/78.

1807’de Domingo Badia y Lebiich adlı İspanyol hac görevini yapan ve eseri kaynak teşkil eden ikinci isimdir. Domingo Valencia’da Arapça öğrenmiş ve İspanya hükümeti veya daha kuvvetli bir ihtimalle Napolyon adına bu seyahati yapmıştır. Bir prens kisvesi altında Ali Bey adıyla Tanca’dan yola çıkan (Haziran 1803) Domingo 23 Ocak-2 Mart 1807 tarihleri arasında Mekke’de kalmış ve oldukça itibar görmüştür. Onun seyahatnamesi (*Travels of Ali Bey, 1-11, London 1816, 1907; Reading 1993*) Batı’da Mekke ile ilgili olarak kaleme alınan ilk sistematik rapor özelliğini taşır.¹²⁴

Diğer bir Batılı araştırmacı olan İsviçreli Johann Ludwig Burckhardt, 1812 senesinde Petra şehrini keşfetmiştir. İbrahim b. Abdullah lakabıyla¹²⁵ Haziran 1815 senesinde Mekke, Medine ve Taif’e Müslüman olarak giren ilk Batılı seyyah sayılır. Kendisi dönemin İstanbul kadısı Sadık Paşa ile görüşmüş Akaid, Fıkıh, Hadis gibi alanlarda kadı tarafından kendisine sorulan sorulara doyurucu cevaplar vermiştir. Kendisinin vasiyeti üzerine Müslüman adetlerine göre defnedilmesi, eşinin Müslüman olması, yaşamının sonuna kadar Mısır’da yaşaması Müslüman olduğu yönündeki düşünceleri kuvvetlendirmiştir. *Travels in Arabia (London 1829, 1968; Weimar 1830)* adlı eserinde Arabistan’a hac için gittiğinde gezdiği Cidde, Taif, Mekke, Medine ve Yenbu’daki izlenimlerini anlatmıştır.¹²⁶

1885-1886 yıllarında Mekke’yi tabii yaşayışı içinde tetkik eden Avrupalı seyyah Leyden’li (Hollanda) Profesör Snouck Hurgronje’dir.¹²⁷

Burton Sir Richard Francis, Hindistanlı bir hacı lakabıyla Mekke’yi ziyaret edip *Pilgrimage to al-Medina and Meccah (I-II, London 1855)* eserinde gördüğü izlenimleri ciltli olarak yazmıştır.¹²⁸ 1853 yılında Binbir Gece Masallarını İngilizceye tercüme ederek Hacı Abdullah lakabını Mekke ziyaretinde kullanmıştır.¹²⁹

Glaser Eduard, Hocası Müller’in teşviki ile Güney Arabistan üzerine çalışmalara yönelip 1882’de başlayan ve 4 sefer olarak planladığı Doğu Seferlerini 3 sefer olarak yapmıştır ki bu seyahatlerinde ele geçirdiği Arabistan Bölgesi’ne ait pek çok yazma eser ve kitabeyi İngilteredeki müzelere satmıştır. *Skizze der Geschichte und Geographie Arabiens... (I-II, Münih 1889 Berlin 1890)* adlı eserinde Doğu’ya yönelik topladığı bilgileri kaleme almıştır.¹³⁰

¹²⁴ Özel, “Hac”, 14/416.

¹²⁵ K. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1/22.

¹²⁶ Cengiz Kallek, “Burckhardt, Johann Ludwig”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/420-421.

¹²⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/22.

¹²⁸ Mustafa Bilge, “Burton, Sir Richard Francis”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/462.

¹²⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/22.

¹³⁰ İlhan Kutluer, “Glaser, Eduard”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/95.

Kuzey Arabistan'a giden iki Avrupalı kadından biri olan Lady Anne Blunt, 1879 yılında Arap atları başta olmak üzere pek çok konuyu araştırmak için Necd bölgesine gitmiştir. 1875 yılında İngiliz Charles M. Dought "Nasrani ve İngiliz" sıfatlarıyla Kuzey Arabistan'ı baştan başa dolaşarak *Travels Arabia Deserta* eserini kaleme almıştır.¹³¹

Yazar daha sonra 19. yüzyılda Batılılar tarafından yapılan araştırmaların yeterli olmadığını söylemiştir. Lakin 20. yy'da bazı araştırmalar ve seyahatlerinde Arabistan'a yapıldığından bahsetmiştir. Bu dönemde yapılan ilk araştırma Avusturyalı Alois Musil tarafından olmuştur. Musil, 1908-1915 yılları içinde Kuzey Arabistan'da Şam, Medine, Fırat'a seyahat etmiş olup seyahatlerini 6. ciltlik bir eserde anlatmıştır. 19. yüzyılda yazılan eserlerden en önemlisi İngiliz casusu Lawrence'nin 1. Dünya Savaşında Mekke ve Medine'de yapmış olduğu askeri ve siyasi faaliyetlerini *Seven Pillars of Wisdom* eserinde anlatmıştır.¹³² Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Carl Brockelmann'ın, *Geschichte der Islamischen Völker und Staaten (İslam Milletleri Ve Devletleri Tarihi)* eserinde geçtiğine göre Arabistan'ın güneybatısındaki Uman sahil dağları ile Necd Yaylası'nı ayıran Rub'ü'l-hali Çölü'nü ilk defa 1931'de Bertham Thomas tarafından geçilmiş ikinci defa ise H. Philby geçmiştir. Bunlar gibi çeşitli araştırmalar ve gezileri yapılmış olsa da Batıda Arap Yarımadası tam olarak aydınlatılamamıştır.¹³³

Yukarıda verilen bilgilere ek olarak Ameen Rihani adındaki Lübnanlı bir Amerikalı Yarımada'nın tüm sultanları ve hükümdarlarıyla görüşmüştür. 1925-1926 senesinde Eldon Rutter, Mekke ve Medine'yi ziyaret etmiştir. Güney Arabistanlılar hakkında bilgiyi ise Himyeri kitabelerini 1869-1870 yıllarında ilk okuyan Fransız yahudisi Joseph Halevy'dir. Kitabeleri Avusturya yahudisi Edward Glaser 1882-1894 yılları arasında keşfetmiştir.¹³⁴

2.2.2. Adanın Fiziki Coğrafyası Hakkında Bilgiler

Yazarımız öncelikle Arabistan Bölgesi ada mıdır yoksa yarımada mıdır sorularına cevap aramıştır. Daha sonra Arabistan Bölgesi'nin sınırları, yüzölçümleri konusunda kaynaklarda farklı bilgiler olduğunu söylemiş ve bu bilgileri karşılaştırarak incelemiştir.

Yazarımız ilk kısımda "Cezire" kelimesinin Arapçada "ada" anlamına geldiğini ve Arap halkı Cezîretü'l-Arap derken çoğunlukla Arap adası şeklindeki ismi kendi yaşadıkları bölgeye kullanmayı tercih etmişlerdir, ifadesine yer verir. Kendilerine 'ada' ismini vermelerini Philip K. Hitti; "Öyle ki üç tarafı deniz ve dördüncü tarafı çöl ile çevrilmiştir. Bu ada halk ile toprak arasında kesiksiz ve devamlı bir münasebetin yegâne mislini bize gösterir." der.¹³⁵ Yani

¹³¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/22.

¹³² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/39.

¹³³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/39.

¹³⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/23.

¹³⁵ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/24.

yazar Hitti'den bu bilgiyi alarak Arap Yarımadası'na denizlerle ve çöl ile çevrili olması, geçilmesi zor bir konumda olması sebebiyle “Cezire” kelimesini Araplar kendilerine vermişlerdir, der.

Yazar “Arap Adası” şeklindeki söylemin doğru olmadığını aslında Cezîretü'l-Arap derken Arap Yarımadası şeklinde kullanımın doğru olduğunu deliller getirerek açıklamıştır. Bu delillerden ilki Osmanlı yazarlarından Asım Efendi'nin “Kamus” adlı eserinde Cezire kelimesinin mecaz anlamlarıyla da kullanıldığını bu mecaz anlamlarından birisi de Şibih Cezire = adaya benzer dedikleri yani “yarımada ” şeklinde kullanılmasıdır. Diğer delili ise müsteşrik Henri Masse'nin “*L'İslam*” eserinde Cezîretü'l-Arap kelimesini Arap Yarımadası şeklinde kullanmış olmasıdır.¹³⁶

El-Bekri *Cahiliye Arapları* isimli eserinde Cezire şeklinde adlandırılmasını El-Halil isimli bir âlimden alarak, “Etrafı denizlerle çevrili olması sebebiyle Cezire yani ada şeklinde adlandırıldığını” açıklamıştır.¹³⁷ Bunun yanında Arap coğrafyacıların büyük çoğunluğu üç tarafının denizlerle çevrili olması, kuzeyinde yer alan Şam Bölgesi'nin yukarı kısımlarında Fırat ve Asi nehirlerinin birbirlerine çok yaklaşması sebebiyle Cezire kelimesiyle bu bölgeyi adlandırmışlardır.¹³⁸ Daha sonra Arapça konuşan kavimlerin yaşam alanı olan sahaları Arabistan adı altında toplamışlardır. TDK sözlüğüne baktığımız zaman ada kelimesi etrafı sularla çevrili kara parçası yarım ada ise bir tarafı karaya bağlı diğer tarafları sularla çevrili demektir. Bu sebeple Arabistan Bölgesi'nin fiziki şekline baktığımızda yarımadadır. Lakin günümüzde tercih edilen Ceziret'ül-Arap (Arap Yarımadası) şeklindeki kullanım daha doğru olur.

Yazar, Arap Yarımadası'nın bazı tarihçiler tarafından dikdörtgen şekline benzetildiğini dile getirmiştir.¹³⁹ Ancak kendisi ve çoğu tarihçi Uman Denizi'ne doğru büyük bir çıkıntı olması sebebiyle dikdörtgen şeklindeki kullanımı kabul etmeyip dikdörtgene benzer dikdörtgenimsi tabirini kullanmayı tercih etmişlerdir.¹⁴⁰ Arap Yarımadası'nın fiziki şeklini incelediğimiz zaman kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan bir paralelkenar şeklindedir diyebiliriz, lakin bu şeklin muntazamlığını, güneydoğuda bulunan Uman ve Maskat çıkıntıları bozar.¹⁴¹

¹³⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/39.

¹³⁷ el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, çev. Levent Öztürk (İstanbul: İz Yayıncılık, 1998), 25.

¹³⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 20.

¹³⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/40.

¹⁴⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/40.

¹⁴¹ Kudret Büyükçöşkun, “Arabistan”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/249.

Yazar Arap Yarımadası'nın dünya üzerindeki en büyük yarımada olduğunu çeşitli Batılı tarihçilerin eserlerindeki söylemlerinde dile getirmiştir. Bu söylemleri incelediğimizde;

Will Durant, *Medeniyet Tarihi* eserinde Arabistan bütün yarımadalardan en büyüğüdür,

C. Risler, *İslam Medeniyeti* eserinde yeryüzünün en büyük yarımadasıdır,

Hitti, eserinde bütün dünyanın en büyük yarımadasıdır,

Gaudefroy- Demombynes, ortak hazırladıkları eserde tamamıyla malum olmayan mesahası Avrupa'nın takriben rub'una muadildir,

A.Sedillot, eserinde Arabistan mesaha-i şathiyesi Fransa'nın yaklaşık iki misli genişliğinde bir kıtadır,

Mazas eserinde Fransa'dan üç misli daha uzun ve iki misli daha geniştir, ifadelerini örnek vermiştir.¹⁴²

Yazarımıza göre bu bilgiler ışığında Arabistan'ın yüzölçümü daha çözülmüş değildir.¹⁴³ Aynı şekilde yazar, Arabistan toprakları hakkında kaynaklarda verilen yüzölçümlerinin birbirinden farklı olması sebebiyle yüzölçümünün netleşmediği konusundaki fikrine pek çok kaynaktan deliller getirmiştir. Arabistan Bölgesi'nin yüzölçümü açısından getirdiği delillere baktığımızda;

Will Durant'ın *Medeniyet Tarihi* eserinde azami uzunluğu 2.200 ve azami genişliği de 2000 kilometredir,

Brockelmann *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* eserinde, Takriben 3.000.000 km murabbai (Dört köşeli şekil. Bir sayının kendisiyle çarpımı yani km^2) tuttuğundan,

Bernard Lewis, *Tarihte Araplar* eserinde Arabistan yüzölçümü yaklaşık 2.800.000 km^2 tutan geniş bir dikdörtgen şeklinde yarımada,

K. Hitti *History of the Arabes* eserinde kuzeyden güneye 2600 km uzunluğunda orta kısmında 1200 ve nihayet güney tarafından 2000 km genişliğinde,

Risler *İslam Medeniyet Tarihi* eserinde 2800 km uzunluğunda ve güney yönünden 2000 km genişliğinde,

Fransız İslam Ansiklopedisinin Arabistan maddesini yazan Houdas, yaklaşık 6000 km umumi sahanın mesahası (ölçme-yer) 2.850.000 km^2 'dir. Yarımada'nın kuzeyden güneye azami uzunluğu 2000 km'dir, doğudan batıya en fazla genişliği de yaklaşık 1500 km,

¹⁴² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/41.

¹⁴³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/41.

Eyüp Sabri Paşa'nın *Mir'atü'l-Cezireti'l-Arap* eserinde, kuzeyden güneye kadar yaklaşık 2500 km ve batısından doğusuna kadar genişliği 2000 km mesafeyi kavrayan ve güney tarafına doğru genişliği 3.156.000 km arazi olup 12 milyon nüfusa sahiptir,

Mahmut Esat Efendi'nin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinde çevresi 7000 km olup yüz ölçümü 3.158.000 km² dir. Tamamı bir dikdörtgen şeklini gösterir ki, büyük köşegeni, kuzeybatıdan güneydoğuya kadar 2500 km ve Kızıldeniz ile Basra Körfezi arasındaki eni 1000 km' dir,

Mehmet Hüseyin Heykel Paşa *Hayatu Muhammed* isimindeki eserinde, uzunluğu 1000 km den fazla ve genişliği 1000 km'ye yakın,¹⁴⁴ ölçüleri verilmiştir.

Yazar, eserlerdeki yüzölçümü konusundaki ayrı rakamları dile getirerek aslında Arabistan Bölgesi'nin yüzölçümünün bilim adamları tarafından tam olarak tespit edilemediğini Yarımada'nın yüzölçümü konusunda ihtilaflar olduğunu göstermektedir.

Arap Yarımadası'nı yüzölçümünü bulunduğu konumdaki diğer büyük yarımadalar ile karşılaştırdığımız zaman:

Arap Yarımadası, Suudi Arabistan, Yemen Cumhuriyeti, Uman, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn ve Kuveyt sınırları içinde kalan bölge olarak belirlenmekte ve bugünkü yüzölçümü 3 milyon kilometrekareyi biraz aşmaktadır (3.184.515 km²) .¹⁴⁵

Anadolu Yarımadası, üç taraftan denizlerle çevrili olan (Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz), kuzeybatıda Bulgaristan ve Yunanistan; doğuda Gürcistan, Ermenistan, Nahçıvan Özerk Bölgesi (Azerbaycan), İran; güneydoğuda Irak ve Suriye ile komşu olan ülkenin resmî adı Türkiye Cumhuriyeti, yüzölçümü 769.604, göller ve barajlar dâhil 780.576 km²' dir.¹⁴⁶

İber Yarımadası, kuzeydoğusunda Pirena Dağları ile Avrupa'dan, güneybatısında Cebel-i Tarık Boğazı ile Afrika'dan ayrılmaktadır. Doğusunda Akdeniz, batısında Atlas Okyanusuna kıyıları bulunan İber Yarımadası'nın orta kesimini "Meseta" denilen yüksek bir plato kaplamaktadır.¹⁴⁷

Sicilya Yarımadası, Akdeniz'in hem nüfus hem de toprakça en büyük adası olan Sicilya, İtalya'nın en mühim adası olup 25.708 km²'lik alana sahiptir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/41-43.

¹⁴⁵ Büyükçöşkun, "Arabistan", 3/248.

¹⁴⁶ Metin Tuncel, "Türkiye", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/562.

¹⁴⁷ İbrahim Okuyan, *İber Yarımadası (Endülüis İslam Medeniyetinin Oluşumu)* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020), 38.

¹⁴⁸ Mevlüt Poyraz, *Sicilya Adası ve Güney İtalya'nın Müslümanlar Tarafından Fethi (31-296) / 652-909* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015), 16.

Arap Yarımadası dünya haritası üzerindeki büyük bir kıtadır.¹⁴⁹ Bu bilgiler ışığında diğer yarımadalar ile karşılaştırdığımızda üzerinde bulunan ülkelerin sayısı ve yüzölçümü olarak verilen adalar içerisinde en büyük yarımadadır, diyebiliriz.

2.2.3. Arabistan Bölgesi Hakkındaki İhtilaflar

Yazarımız Arabistan Bölgesi'nin sınırları başta olmak üzere yüzölçümü, denizleri, çölleri, dağları, nehirleri gibi pek çok konunun ihtilaflı kısımlarını önce Batılı bilim adamları ve Doğulu bilim adamlarının eserlerindeki görüşlere yer vererek daha sonra kendi görüşünü zikrederek incelemiştir.

2.2.3.1. Sina Yarımadası

Yazarımız Sina Yarımadası'nın Arabistan'a dâhil olup olmadığı konusunda görüşlere yer vererek bu meselenin aydınlatılmadığını dile getirmiştir.¹⁵⁰

Yazarın bu konudaki ilk delili, Mahmut Esat Efendi'nin eseri *Tarih-i Din-i İslâm*'daki alıntıdır. Eserde son devir coğrafyacılarına göre kuzeybatıda Gazze civarında Ariş'den başlayan farazi hat Süveyş'te son bularak Arap Yarımadası'nı Mısır'dan ayırır. Bu şekilde son devir coğrafyacılar, Sina Yarımadası'yla Tih Sahrası Arap Yarımadası'ndan sayılır, diyerek Sina Yarımadası'nı bu bölgeye dâhil etmişlerdir.¹⁵¹ Arap coğrafyacıları sınırı Lut Gölü'nün güney ucundan Akabe Körfezi'ne indirerek Sînâ Dağı ile Tih Sahrası'nı hariç bırakırlar ve buraları Şam toprağından sayarlar.¹⁵² Yazar bu görüşü ele alarak Seydişehir'in kendi döneminin son dönem coğrafyacıları dediği Clement Huart'ın *L'İslam* eserinde Sina Yarımadası Arabistan'a dâhil gösterilirken A. Sedillot *Histoire Genera'e des Arabes* eserinde Arapların yapmış olduğu taksimat kabul edilmeli diyerek Sînâ Yarımadası'nı Arap Yarımadası'na dâhil etmez. Yazar Seydişehir'in son devir tarihçilerinin Sina Yarımadası'nı dâhil etmesini bu iki son devir tarihçiyi örnek vererek son devir tarihçilerin anlaştığı görüşünün yanlış olduğunu dile getirir.¹⁵³

Sînâ Yarımadası'nın coğrafik özelliklerine baktığımız zaman Mısır'ın içindedir. Sînâ Yarımadası 61.100 km² alanı kapsamaktadır. Kuzey yönünden Süveyş Kanalı boyunca Gazze ve İsrail'e ulaşan düz, kumlu bir kıyı ovası vardır. Güneyinde ise Doğu Çölü olarak adlandırılan Kızıldeniz tepeleri vardır.¹⁵⁴

¹⁴⁹ Sabri Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991), 45.

¹⁵⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/43.

¹⁵¹ İbn'ül Emin Mahmut Esat Seydişehir, *Tarih-i Din-i İslam* (İstanbul: Divan Yayınları, 1983), 1/30.

¹⁵² Seydişehir, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/30.

¹⁵³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/43.

¹⁵⁴ Hatice Çevik, *Mısır'ın Turizm Coğrafyası* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008), 6-8.

Kuzeybatıdaki Sînâ Yarımadası ise nüfus yapısı ve yüzey şekilleri bakımından Arabistan'a benzemesine rağmen siyasi coğrafya bakımından Afrika Kıtası'na dahil olup kuzey sınırının tartışmalı olması sebebiyle Yarımada'nın yüzölçümüne ait kesin bir rakam verilememiştir.¹⁵⁵ Sînâ Yarımadası, Mısır'ın içerisinde yer alan Mısır ile İsrail'i birbirinden ayıran bir yarımadadır. Yani Sînâ Yarımadası Mısır'ın Asya'da bulunan tek kara parçasıdır.¹⁵⁶ Bu iki tespiti baktığımız zaman Sînâ Yarımadası, Afrika Kıtası ile Kızıldeniz ve Arabistan'ı birbirine bağlayan bir yarımadadır. Son olarak İbni Havkal eserinde “Arabistan sınırlarını tanıtırken Eyle tarafından Arabistan'a Sînâ Yarımadası bitişir. Bu çölde Araplara ait su, mezra, bulunmadığından ve Amalika, Yunanlılar, Kıptilerin arazilerinin arasında bir çöl olduğundan dolayı Arabistan'a dahil edilmez.”¹⁵⁷ Sînâ Yarımadası'nın Arabistan'ın sınırı olup olmadığı konusu ihtilafli kalmış olup Afrika ile Asya kıtaları arasından geçiş noktası olması sebebiyle stratejik ve coğrafi öneme sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Mısır Fiziki Haritası, Suna Doğaner, “Mısır”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/554.

2.2.3.2. Denizler ve Karalar

Yazara göre diğer ihtilafli konu ise Arabistan'ın çevresini oluşturan denizlerle karaların belirlenmesidir. Arabistan'ın çevresi hakkında ihtilafıara değinirken vermiş olduğu ilk örnek

¹⁵⁵ Büyükçoşkun, “Arabistan”, 3/248.

¹⁵⁶ Suna Doğaner, “Mısır”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/553.

¹⁵⁷ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 32.

Basra Körfezi hakkında Charles Mills'e aittir. Mills'in görüşünün İslamiyet'e olan düşmanlığı sebebiyle eksiklerinin olması yanında hatalı olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁸ Mills'e göre Arabistan'ın çevresi, kuzeydoğudan Suriye ve Filistin'le, güneydoğuda Hind Okyanusu'yla güneybatıda Kızıldeniz ile çevrilidir. Kızıldeniz'i güneybatıda göstermesi yapmış olduğu en büyük hatadır, diyerek bu görüşü yazarımız eleştirmiştir.¹⁵⁹ Bazı kaynaklarda Basra Körfezi'nin doğuda bulunduğu aksine güneydoğuya geldiğini söyleyen bazı kaynaklar (William Smith'in sözlüğünde- N.Theil- P.Louisy Fransızcaya çevirmiş oldukları arabia maddesinde) olduğunu söylemiştir. Bu ifade Basra Körfezi'ni hem haritada hem de kaynaklarda incelediğimiz zaman yanlış bir ifade olarak karşımıza çıkar. Nitekim Basra Körfezi Arabistan Bölgesi'nin doğu kısmında yer alır.¹⁶⁰

Daha sonra yazarımız Arap Yarımadası'nın etrafında çevrili olan deniz ve körfezleri şöyle sıralamıştır:

a. Basra Körfezi

Doğuda Basra Körfezi bulunur. Bu Körfez'e 'Halic-i Faris ve Bahr-i Faris isimleri de verilir. Fransızcada Acem Körfezi ya da Yeşil Deniz olarak geçen Körfez, uzunluğu 1000 m ve azami genişliği 400 km²'dir. Körfezi'n batısında 'Bahrü'l-Benat - Bahreyn' isimleriyle 2 körfez ve kuzeybatısında Kuveyt Körfezi yer almaktadır.

Yazar, Arabistan'ın etrafında çeşitli arazi değişiklikleri olduğunu bunların en önemlisinin Basra Körfezi'nin kuzeyinde gerçekleştiğini ve kara sınırı olarak Arap Yarımadası'nı daha geniş göstermek için şimdiki haritalarda 4 değişiklik yapılması gerektiğini söylemiştir. Bu değişiklikler:

1. Dicle ile Fırat'ın birleşim yeri olan Şattu'l-Arap'ı tamamen silmek,
2. Basra Körfezi'ni 200 km kadar kuzeye çıkarıp körfezi büyütme,
3. Dicle ve Fırat'ı birbirinde ayrı olarak denize indirmek,
- 4.Dicle ve Fırat'ın kuzeyinde değişiklik yapıp güneyde birbirlerine yakınlaştırmak.¹⁶¹

Böylece yazarımız Basra Körfezi'nin kuzeyinde meydana gelen çekilme hadisesini yine Batılı yazarlardan örnek vererek bize açıklamıştır. Bu örnekleri sıralarsak:

¹⁵⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/43-44.

¹⁵⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/44.

¹⁶⁰ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 1/1.- Seydişehir, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/31.- Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, 45. - Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 20. - Büyükçoşkun, "Arabistan", 3/248.

¹⁶¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/44.

Georges Contenau, *Manuel D'archeologie Orientale* eserinde M. Ö. 3000 tarihinde Basra Körfezi'nin kuzey sahilinin şimdiki konumundan 200 km daha yukarıda olduğunu, o zamanki sahil şimdiki Şattu'l-Arap'ın başlangıç noktası olan Korna'nın 56 km daha kuzeyinden hesap edilmiştir, der.

L. Delaporte, *La Mesopotamie* eserinde bugün bu ırmağın bir saat bir çeyrek doğusunda bulunan Tello denilen harabeleri olan Lagaş şehri şimdiki Basra Körfezi'ne 200 km uzak olduğu halde vaktinde sahil şehridir, der.

C. Leonard Woolley *Les Sumeriens* eserinde Basra Körfezi kuzey sahillerinin çok daha yukarıda olduğu hatta 'Hit' kasabasına yaklaştığından bahseder.

Dr. G. Contenau, eserinde ilk devirde Fırat Nehri şimdiki 'Hit' hizasında ve Dicle ile Musul hizalarında denize dökülürdü, der.

Woolley, Sümerliler ile ilgili eserinde M.Ö. 2000 yılında Basra sahili çok aşağı çekilmiş olup şimdiki Korna'nın biraz güneyine kadar inmiştir, der.

A.F. Mio *Histoire D'heredote* eserinde Herodot devrinde yani M.Ö. 5. asırda bu iki nehir (Dicle-Fırat) birbirinden ayrı olarak Basra Körfezi'ne dökülürdü. Büyük İskender devrinde de durum bu vaziyettedir, der.

Jurien de La Gravière *La Conquête de l'Inde et Le Voyage de Néarque* eserinde Uman Denizi'ne dökülen İndus Nehri'nden Basra Körfezi'ne dökülen Fırat'a kadar Asya sahillerini 5 ayda keşfeden Büyük İskender'in amiralliginde bulunan Giritli (Néarque) bile Dicle ile Fırat'ın ayrı ayrı denize döküldüklerini tespit etmiştir, der.¹⁶²

Jean Capart la G. Contenau'nun *Histoire de l'Orient Ancien* adlı eserlerinde Basra Körfezi'nin kuzey sahili şimdikinden 100 küsur km yukarıdadır, der.

Yazarımız, Basra Körfezi'nde meydana gelen coğrafi değişiklikleri şu şekilde izah etmiştir: Fırat ve Dicle nehirleri Anadolu'nun doğusundan Irak'ın güneyine birçok kum ve balçık taşır. Tabii bu çamurlar Basra Körfezi sahillerine yığılır. Muhammere civarında Şattu'l-Arap'a dökülen Kârûn Nehri'de eskiden doğrudan doğruya Basra Körfezi'nde denize döküldüğünden, onun taşıdığı çamurlarda asırlarca Dicle ile Fırat'ın biriktirdiği yığınlar kabilinde bir şey demektir. Hatta Kârûn'un tek başına getirdiği çamur, Dicle ile Fırat'ın ortak taşıdikları miktardan fazladır. Bunun yanında Arabistan'ın içlerinde gelen Vadi'l-Batın'da Körfez'e çamurlar getirmiştir. Körfez'e, Karun ve Vadi'l-Batın'dan yıllarca gelen çamurlar birbiriyle birleşmesiyle Körfezi'n doğu ve batı sahilleri arasında bir set oluşturmuşlardır. Bu set Körfezi kuzeyinden ayırarak bir havuz haline dönüştürmüştür. Dicle ve Fırat, Anadolu

¹⁶² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/44-46.

topraklarından getirdikleri ile bu havuzu doldurmuştur. Havuz gittikçe bataklık olmuştur. Daha sonra bu bataklığın kurumması ile toprağın yükselmesi aynı anda olunca Orta Asya'dan buralara gelen Sümerler bataklıkların ortasında kuruyarak oluşan adalar bulmuşlardır. Bataklıkların üzerinde yapay bir zemin kurarak adeta asma bir vatanda yaşadıkları tahmin edilmiştir.¹⁶³

Sümer Devleti'nin yaşadığı döneme baktığımız zaman Sümerliler M.Ö. 4000 yılında İran (Basra) Körfezi ile Babil arasında Sinear denilen bölgeye yerleşmişlerdir. Dicle ve Fırat'ın nehirlerden taşıdığı topraklarla oluşan bataklıkları kendileri kurutarak ve nehirlerin kenarına set çekerek taşmayı önlediler. Oluşan tepelere ev yapıp şehirler kurdular.¹⁶⁴

Basra Körfezi'nin kuzeyinde bataklıkların kurutulması hakkında da çeşitli görüşler ortaya çıkmıştır. Yani önceki zamanlarda Fırat ve Dicle nehirleri birbirinden bağımsız olarak Körfez'e dökülüyordu ve Körfez, bugünkü konumundan daha kuzeyde bulunuyordu. Lakin asırlarca nehirlerin taşıdıkları alüvyonlar Basra Körfezi'nin kuzey kısmını doldurmuş olup kara parçası haline getirmiştir. Körfezin kuzey sahil kesimleri bugün daha aşağıda kalmıştır. Kara parçası haline gelince Sümerler ilk oraya yerleşerek medeniyet oluşturmuşlardır. Bu sebepten dolayı Basra Körfezi'nin konumu hakkında ihtilaflar ortaya çıkmıştır.

Bu ihtilafların eserde verilme sebebi Arabistan Bölgesi'nin kuzey sınırlarını daha geniş göstermek amacıyla'dır.

Yazarımız Basra Körfezi'nin çekilme konusu hakkında dikkat edilmesi gereken beş hususa değinmiş olup bu hususlar şunlardır: Körfez suları ilk zamanlarda Hit'e kadar ulaşmış olup M.Ö. 2000 yılından sonra geriye doğru çekilme hadisesinin olması hesaplara göre her asırda iki buçuk kilometre ya da yetmiş yılda 1600 m çekilmesi gerekir. Ancak iki buçuk km çekilmesinin günümüz konumuna göre doğru olması gerekir, Dicle ve Fırat'ın birleşmesinin Büyük İskender döneminden sonra olması, ihtimal olarak Fırat ve Dicle birleşmeden önce Körfezi'n daha yukarıda olması sebebiyle Ceziretü'l-Arap'ın bir ada olabileceğidir. İki buçuk km çekilme hesabına göre İslam'ın zuhur ettiği asırda şimdikiden 35 km daha yukarıda olmalıdır. Son olarak Arabistan'ın içerisinden akan nehrin sonradan kurumuş olmasıdır.¹⁶⁵

Bu noktada Basra Körfezi hakkında bilgi verecek olursak Fars Halici, Fars Denizi, Halicü'l-Arab¹⁶⁶ olarak da bilinir. Irak kıyıları Şattu'l-Arap'tan başlayıp Hürmüz Boğazı'na kadar uzanan, uzunluğu 950 km² eni ise 350 km², yüz ölçümü 240.000 km² dir. İran kıyıları dağlık ve yüksek olup derinliği 90-110 m iken Arab sahilleri düz ve kumlu olup derinliği 35

¹⁶³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/46.

¹⁶⁴ Tolga Uslubaş - Sezgin Dağ, *İlkçağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi* (İstanbul: Karma Kitaplar, 2007), 14.

¹⁶⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/46-47.

¹⁶⁶ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/31.

m'dir. Başlıca tatlı su kaynakları Dicle, Fırat ve Kârûn'dur. Nehir sularının azlığı ve aşırı buharlaşma dolayısıyla Körfezi'n suyu oldukça tuzludur.¹⁶⁷ Adalarının çoğunluğunda inci çıkarılır.¹⁶⁸ Aynı zamanda Körfez'de dünya ticaretinin üçte birini oluşturan petrolde bulunmaktadır.¹⁶⁹

Başlıca iskeleleri; Bender Abbas, Mugan, Kangan, Benderpişir, Fao, Kuveyt, Katif-i Hicr, Bidaa, Sur, Abudabi, Şarca'dır.¹⁷⁰

b. Uman Denizi

İhtilafli diğer bir konu ise Basra Körfezi'nin güneydoğusunda bulunan Oman (Uman) Denizi'dir. Ceziretü'l-Arap'ın güneyiyle güneydoğusunu boydan boya çevirir. İhtilafli kısım ise coğrafi konumunun isimlendirilmesidir.

Yazarımız ilk olarak isminin Umman ya da Omman olarak yanlış bilindiği asıl isminin Oman şeklinde olması gerektiğini ve diğer isminin de Arap Deniz'i olduğunu yazmıştır.¹⁷¹ Elimizdeki kaynak kitaplar ve ansiklopedi maddelerin yazımına baktığımız şekliyle Umman ve Uman şeklinde iki farklı şekilde kullanıldığını görmekteyiz.¹⁷² Eski kaynaklarda Umman ya da Oman şeklinde geçiyor olsa da yeni kaynaklardaki Uman şeklindeki yazılışı kullanmak gerekir.

Yazarımız Uman Denizi'nin aslında Hint Okyanusu'nun Arap Yarımadası'nın sahillerine verilen bir isim olduğunu, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Uman Denizi'nin Hint Okyanusu'nun çeşitli parçaları olduğunu ve isimlendirilmesinde bir kargaşa olduğunu dile getirmiştir. Bu durumun başka bir örneği ise Akdeniz'de bulunur. İtalya'nın güneyinde bulunan kısma Adriyatik Denizi, Anadolu'nun batısında bulunan denize Ege denmesi gibi aslında bu denizlerin Akdeniz'in bir parçası olup farklı isimlendirilmesine örnektir.¹⁷³

Yazarın eserinde bu konu hakkında değinmiş olduğu görüşleri şu şekilde ifade edebiliriz:

P. Louisy- N. Theil'in beraber yazmış oldukları eserde Uman Denizi'yle ilgili kısımda Erythraeum Mare= Uman Denizi ilk olarak batı tarafından Arabistan ve Afrika; doğu tarafından Hindistan ile bitişik olan Basra Körfezi ve Kızıldeniz isimli iki büyük körfezide kaplayan büyük denizin tamamına verilmiş bir isimdir, derler. Örnek olarak da Herodot, Kızıldeniz'e Arap Körfezi ismini vermiştir. Daha sonraları bu denizin çeşitli kısımlarına farklı isimler verilmiş

¹⁶⁷ Mustafa Bilge, "Basra Körfezi", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/114.

¹⁶⁸ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/31.

¹⁶⁹ Bilge, "Basra Körfezi", 5/114.

¹⁷⁰ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/31.

¹⁷¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/47.

¹⁷² Mustafa Bilge, "Uman", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012). - Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/30. - Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 20.

¹⁷³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/48.

olup ‘‘Erythree’’ ismi Arap Körfez’i ismiyle beraber Kızıldeniz’e denilmiş olup Bahru’l-Ahmer tabiri de kullanılmıştır. *Dictionnaire G n ral de Biographie et d’histoire* isimli tarih ve coğrafya atlasında, Erythraeum Mare ismi Hint Okyanusu’nu kapsadığı, Basra Körfezi, Kızıldeniz, Uman Denizi’nin Hint Okyanusu’na dâhil olduğu yazılmıştır. Yazar, tarih atlaslarında Basra Körfezi’nin ismi Acem Körfezi; Kızıldeniz’in ismi de Arap Körfezi şeklinde geçmesiyle daha sonraki dönemlerde Arapça karşılıklarının kullanılmasının isim kargaşasına sebep olduğunu dile getirmiştir.

Yazar, Uman Denizi’nin ismi konusunda dikkat edilmesi gereken iki önemli konu olduğunu eserinde yazmıştır. Bu iki konunun birincisi, Erythraeum Mare ismi eskiden Hint Okyanusu için kullanılırken daha sonra Uman Denizi’ni kapsamış olup Kızıldeniz ve Uman Denizi’ne de Arap Denizi denmiştir. Her iki denizde Arap ismi bulunması karışıklığa sebep olmuş olup bu konuya açıklığı ise W. Hazard ve Mahmut Esat Efendi’den örnek vererek getirmiştir. W. Hazard, *Atlas of Islamic History* eserinde Uman Denizi’ni Arap Denizi; Kızıldeniz’i Arap Körfezi olarak yazmış, Mahmut Esat Efendi de eserinde Uman Denizi’ni Arab Denizi; Kızıldeniz’i Arap Halici (Arap Körfezi) olarak yazmıştır. İkinci dikkat edilmesi gereken husus ise Uman Denizi, Hint Okyanusu’nun güney kısmını kapsayan Belucistan, İran, Arap sahillerinden Afrika’daki Somali sahillerine dayanacak kadar geniş olup Uman veya Arap Denizi’nin Afrika’ya kadar uzatılmasını kabul etmeyen görüşlerdir.¹⁷⁴

Uman Denizi, Hint Okyanusu’nun kuzeybatısında olup güney kısmı açıktır. Kuzeydoğu tarafından Hindistan, kuzeyde Belucistan ve İran’da bulunan Mekran sahilleriyle, kuzeybatı tarafından Arap Yarımadası’nda bulunan Uman ve Hadramut ile batıda Afrika’nın Somali sahilleriyle çevrilidir. Batı tarafında Aden Körfezi olup Babülmendeb Boğazı ile Kızıldeniz’e bağlıdır.¹⁷⁵

c. Kızıldeniz

Yazarımızın değindiği diğer bir konu ise, Arabistan’ın güneybatısında bulunan Kızıldeniz’in ismi hakkında söylenenlerin farklılık göstermesidir. Yazar bu konuda Kızıldeniz’in isimlerini eserinde kısaca zikretmiştir.

Yazarımız ilk önce Kızıldeniz’e Aden Körfezi’nden girilen Babülmendeb Boğazı’nın isimlendirilmesi konusu üzerinde durmuştur. Burada ‘mendeb’ kelimesi ** l lere sağlanacak yer** manasına gelir. Bu boğazın dar olması ve adalarında kayaların bulunmasından ötürü kazaların yaşanması sebebiyle bu ismin verildiğini yazmıştır.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/48-49.

¹⁷⁵ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/30.

¹⁷⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/49.

Ibn Havkal eserinde bu dar boğazdan bahsederken şu ifadeleri kullanır: ‘Kuzum ile Eyle arasında Târan denilen yer çok tehlikelidir. Rüzgâr iki dağın tepesine ulaşınca ikiye ayrılır, karışık iki akın halinde dağdan inen rüzgâr denizi kabartır. İki rüzgârın etkisiyle gemi anaforun tepesinden ineri tahrip olur. Bu tehlikeli yer 6 mil kadardır. Anlattıklarına göre Firavun burada gark olmuştur.’¹⁷⁷

Babülmendeb Boğazı’nda bulunan kayalıklar ve küçük adacıklar sebebiyle pek çok kaza yaşanmıştır. Kızıldeniz’in 27 km ile en dar noktasıdır.¹⁷⁸ Babülmendeb Boğazı, Avrupa ile Asya kıtaları arasındaki deniz ulaşımını sağlamadaki stratejik önemini korur. 1869’da Süveyş Kanalı açılarak Kızıldeniz’in Akdeniz’e bağlanması ve Avrupa’yı Asya’ya bağlayan en kısa su yolunun sağlanmasıyla Babülmendeb Boğazı’nın önemi daha da artmıştır.¹⁷⁹

Daha sonra yazarımız, dünya dillerindeki Kızıldeniz’in isimlerine ve uzunluğu hakkında verilen bilgilere değinmiştir. Bu isimlere baktığımızda:

Arapça El Bahrü’l-Ahmer, Türkçeye de bu kullanımdan geçmiştir, Latince Sinus Arabicus, Erythraeum Mare- Mer Erythree- Eritre Denizi- Mare Rubrum, Yunanca Arbios Kolpos isimlerinin yanında bazı farklı isimler de kullanılmıştır. El-Bahru’l-Kulzum (Yanında bulunan şehirden bu ismi almıştır.) El Halic’ü’l-Arab (Arap Körfezi), El Bahr’ü’l-Hicaz (Hicaz Denizi) aynı zamanda Şap Denizi ve Cidde Denizi kullanımları da vardır. Kızıldeniz’in uzunluğu meselesinde ise yazar, kuzeyden güneye 2600, 2200, 2000 km gibi birbirini tutmayan farklı rakamların dile getirildiğinden bahsetmiştir. Azami genişliği 250 km olduğunu da söylemiştir.¹⁸⁰

Bu deniz, Afrika ve Asya kıtalarını birleştiren, Hint Okyanusu’na bağlantısı olan kıyılarındaki kiremit rengi toprakların mercan kayalarına yansması sebebiyle denizin renginin kırmızı görünmesinden bu isimle anılmıştır. Diğer dillerde Kızıldeniz anlamına gelen; Grekçe Erythra thalassa, Bahr-ı Ahmer, Kızıldeniz, Red Sea, Mer Rouge, Rotes Meer, Mare Rosso vb. isimlerle anılmıştır. Kızıldeniz’in tarihten bugüne uzanan önemi, hac yolları ve Avrupa, Hindistan, Uzakdoğu ticaret yolu üzerinde olmasındandır.¹⁸¹ Denizin uzunluğuna baktığımız zaman toplam uzunluğu 1912 km, eni ortalama 280 kilometreyi bulan denizin yüzölçümü 438.000 km² dir. Her iki kıyısından da dökülen önemli bir nehir olmadığı için Kızıldeniz dünyanın en tuzlu (% 404) ve en sıcak (kıyılarda 25°, orta kesimde 31°) denizleri arasında yer

¹⁷⁷ İbn Havkal, *10.Asırda İslam Coğrafyası*, 52.

¹⁷⁸ Mustafa Bilge, “Kızıldeniz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/558.

¹⁷⁹ Zeki Koday vd., “Dünya’daki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/3 (20 Eylül 2017), 882.

¹⁸⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/49-50.

¹⁸¹ Bilge, “Kızıldeniz”, 25/558.

alır.¹⁸² Sonuç olarak yazarımızın kitapta vermiş olduğu azami uzunluk (250 km) ile bizim araştırmalarımızda elde ettiğimiz net bilgi ile uyuşmamaktadır.

Başlıca iskeleleri; Yenbu, Cidde, Konfuda, Luhayye, Hudeyde, Moha Sevakin, Massavadır.¹⁸³

Yazarımız denizler ve körfezler konusunu Arap Yarımadası'nın etrafındaki denizlerin ve körfezlerin isimlerini vererek 4 körfez (Basra, Uman, Aden, Kızıldeniz), 1 deniz (Hint Okyanusu), 2 boğazdan (Babülmendeb- Hürmüz) ibaret olduğunu yazmıştır.¹⁸⁴

Arap Yarımadası'nın etrafını çeviren deniz, körfez ve boğazlara baktığımızda; doğudan Uman ve Basra körfezleri, güneyden Arap Denizi ve Aden Körfezi, batıdan Kızıldeniz ve Akabe Körfezi ile tabii olarak sınırlanmış olup güneyde Babülmendeb Boğazı,¹⁸⁵ batıda ise Hürmüz Boğazı yer almaktadır.¹⁸⁶

d. Cezire Bölgesi

Yazara göre ihtilafli bir başka konu ise Arabistan Bölgesi'nin kara parçası tarafındaki sınırlarıdır. Kara parçası tarafındaki ihtilaf ise Arabistan'a Sina Yarımadası'ndan sonra Cezire Bölgesi'nin dâhil olup olmamasıdır.

Arabistan Bölgesi'nin kuzeyinde bulunan Badiyetü'l-Şam (Suriye Çölü), Arabistan'ı kuzeyindeki diğer devletlerden ayıran çöl olduğu konusunda ittifak vardır. Bu sınır hakkında Clement Huart'ın *Histoire des Arabes*, eserinde geçen Arabistan dikdörtgeni, Asya kıtasına dördüncü kenarıyla bağlı, o da batıda Akdeniz, doğuda Fırat ile Dicle arasındaki el- Cezire ile çevrili olan Suriye Çölü'dür, ifadesine yer verir.¹⁸⁷

Yazarımız Doğu ve Batı kaynaklarında Cezire Bölgesi'nin dâhil olup olmamasıyla ilgili ihtilafın bulunduğunu ifade etmiş ve her iki duruma farklı yazarlardan örnek getirmiştir. Batılı kaynaklardan vermiş olduğu bilgi ise M.J. de Goeje, İslam Ansiklopedisi'ndeki Arabistan maddesinde Arabistan'ın kuzey sınırında herkesin ittifak etmediğini söylemiştir. Bazılarına göre bu sınır Halep ve Fırat'ı içine almıştır. Bazılarına göre ise Arabistan'ın sınırı Fırat'ı aşmamıştır. Doğulu âlimlerin ihtilafına baktığımızda Hüseyin Heykel Paşa¹⁸⁸ ile Mahmut Esat Efendi'nin eserlerinden örnekler vermiştir. Hüseyin Heykel Paşa, Arabistan'ın kuzeydoğu sınırına Dicle'yi dâhil göstererek Cezire'nin ve Irak'ın güneyini Arap Yarımadası'na dâhil eder.

¹⁸² Bilge, "Kızıldeniz", 25/558.

¹⁸³ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/33.

¹⁸⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/51.

¹⁸⁵ Büyükçöşkun, "Arabistan", 3/249.

¹⁸⁶ R. Stübe, "Hürmüz", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 5/1/632.

¹⁸⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/52.

¹⁸⁸ Mısırlı gazeteci, siyasetçi ve düşünür. Hilal Görgün, "Heykel, Muhammed Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998).

Mahmut Esat Paşa eserinde Arabistan Bölgesi'nin kuzey sınırını Fırat'a bağlayarak Cezire'yi Arap Yarımadası'na dâhil etmez. Böylelikle yazar, bu konuda âlimlerin uyuşmadığını göstermeye çalışmıştır. Yazara göre nasıl diğer bölgeler ihtilafli ise aynı şekilde kuzey kısmındaki sınırları da ihtilaflidir.¹⁸⁹

İslam coğrafyacılarından İbn Havkal eserinde Rabia, Munzır gibi bazı Arap kabileleri el- Cezire Bölgesi'ne yerleşmiş olsa da bu bölgeyi Arap Yarımadası'ndan sayan bir coğrafyacı görmedim şeklindeki ifadeyle bu bölgeyi İslam coğrafyacılarının Arabistan'dan saymadığını anlamış oluyoruz.¹⁹⁰

Güneybatı Asya'nın Arap Denizi'nden Güneydoğu Toroslar'a kadar uzanan kısmı Suriye-Arap platformu şeklinde isimlendirilip bölgenin bir kısmı İran ve Anadolu arasında geçiş noktasıdır. Bölgenin yeryüzü şekilleri itibariyle bariz bir ayırım olmadığından dolayı bölgenin kuzey sınırları ihtilafli kalmıştır. Bazı eski kaynaklarda bu sınırın Fırat Nehri'ne kadar götürüldüğü görülmekte ise de bugün Suudi Arabistan Krallığı ile Kuveyt'in kuzey sınırları Arap Yarımadası'nında kuzey sınırı olarak kabul edilmektedir.¹⁹¹ Arabistan Bölgesi'nin bugünkü konumuna baktığımızda Cezire konum itibarıyla bu toprakları içinde yer almamaktadır.

Arabistan Bölgesi'nin coğrafi sınırlarını toplu bir şekilde ele alırsak Yarımada'nın fiziki coğrafyası şu şekilde tanımlayabiliriz: Batıda Süveys'ten Babülmendeb Boğazı'na kadar Kızıldeniz ile güneyde Babülmendeb Boğazı'ndan güneydoğuda bulunan Resu'l-Had Burnu'na kadar Hint Okyanusu'nun bir kısmı olan Aden Körfezi ve Uman Denizi ile kuzeyde Resu'l-Had Burnu'ndan itibaren Hürmüz Boğazı'nda bulunan Müsendam Burnu'na kadar Hint Okyanusu'nun bir kısmı olan Uman Körfezi; Müsendam Burnu'ndan Şattu'l-Arap'a kadar Basra Körfezi'yle çevrilidir. Kuzeyde Irak-ı Arabi, Cezire, Şam ve Filistin ile Kuzeybatı köşesinde ise Mısır ülkesi ile sınırlıdır.¹⁹²

2.2.3.3. Çöller

Yazarımız Arabistan Bölgesi'nin üzerinde bulunan çöller ve yanardağlar hakkında bilgi vererek Batılılarda yaygın olan “Arabistan bir çöl ülkesi” lafzının yanlış olduğunu onların kendi kaynaklarından deliller getirerek ispatlamaya çalışmıştır. Bu delillere kısaca değinirsek:

Will Durant'a göre Arabistan, İran üzerinden Gobi Çölü'ne kadar dayanan kum kuşağının bir kısmından ve sahranın bir devamından başka bir şey değildir.

¹⁸⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/52-53.

¹⁹⁰ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, 32.

¹⁹¹ Büyükçöşkun, “Arabistan”, 3/249.

¹⁹² Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/29.

Henri Masse ‘*L’İslam*’ eserinde güneyde Dehna, kuzeyde Nüfûd Çölü olduğundan bahsetmiştir. Bu çöllerden Dehna’nın genişliğinin Fransa’nın iki katı olduğunu, içerisinde hiçbir akarsuyun bulunmadığını, kışın yağmur aldığından baharın yeşillendiği dönem bedevilerin hayvanlarıyla beraber 3-4 ay kalıp sıcaklıklar arttığından uç kesimlere geçtiğinden bahsetmiştir. Nüfûd Çölü’nden de “kum yığını” anlamına geldiği, nitelik bakımından Dehna ile aynı olup yeşilliklerin bir mevsim boyunca kırmızı kumları kapladığından ve kumların çöküntüler oluşturduğundan bahseder. Son olarak Masse, daha kuzeyde Suriye Çölü olduğu, bu çölün Fırat’a doğru uzanıp kısmen kurak olduğundan bahsetmiştir.¹⁹³

Yazarımız bölgenin çöllerle ilgili geniş açıklamasını Mahmut Esat Efendi’nin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinden almış olup söz edilmeye değer Hammad, Nüfûd, Dehna adında 3 büyük çöl olduğundan ve bunların özelliklerinden bahsetmiştir.¹⁹⁴ Çöl olarak bu 3 çölü ele almasına rağmen güneyde bulunan günümüzdeki ismiyle Rub’ü’l-hali Çölü’nden bahsedilmemiştir. Günümüzdeki çöl isimleri ve konumlarıyla eserdeki çöl isimleri ve konumları arasında farklılar vardır.

Yazara göre Arabistan Bölgesi’nde bulunan çölleri incelediğimiz zaman 3 büyük çöl bulunur. Arabistan dünyanın büyük çöl kuşağındadır ve bu çöllerde çeşitli çöl oluşumları rahat bir şekilde gözlenir. Büyük kayalıklı çöller ve hareketli kumlu çöller bu bölgede görülür.¹⁹⁵

Yazarımızın bahsettiği çölleri incelediğimiz zaman mevcut doğru bilgilerle uyuşmayan tespitler görülmektedir.

A) **Hammad**; diğer isimleri Suriye Çölü, Badiyetü’l-Arap, Badiyetü’l-Şam’dır. Bu çöl, Arap Yarımadası’nın kuzey kısımlarında 500.000 km’dir. Kuzeydoğu tarafından Fırat ovaları ile güneyinde Şamar Dağı’yla büyük bir çöldür. Lavlar, taşlar, çakıl taşlarıyla; granit, kil, çakmak taşı ve diğer madenler bulunur. Çölün bazı yerlerinde, muntazam yayla şeklinde tepeler olup yolcular bu hat üzerinden kuyu ve kaynakları takip ederek doğru yolu bulurlardı. Halid b. Velid 9000 kişi ile Sirhan vadisini takip ederek bu çölü geçerek Şam’daki bin kişilik bir orduyla birleşerek zafere ulaştı.¹⁹⁶

Suriye Çölü’nün konumunu incelediğimiz zaman Arabistan Bölgesi’nin kuzeyinde, Ürdün’ün güneybatısı, Suriye’nin güneyi, Irak’ın batısında olan bir çöldür.¹⁹⁷ TDV İslam Ansiklopedisi’nde ‘Arabistan’ maddesinde Suriye Çölü, Arabistan çölleri arasına dâhil

¹⁹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/56-57.

¹⁹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/56-57.

¹⁹⁵ Büyükçoşkun, “Arabistan”, 3/250.

¹⁹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/56-57.

¹⁹⁷ Taner Şengün - Kemal Kiranşan, “Doğu ve Güney Anadolu Bölgelerini Etkileyen Çöl Tozlarının Kaynak Alanları ve Tane Boyutları”, *Coğrafya Dergisi* 25 (15 Mayıs 2013), 23.

edilmemiştir. Philip K. Hitti eserinde jeolojik olarak Suriye-Mezopotamya Çölü'nü Arabistan Bölgesi'ne dâhil etmiştir. Suriye Çölü'nün güney kısımları halk dilinde Hamâd adıyla anılır.¹⁹⁸

B) **Nüfûd Çölü**; Şamar Dağı ile Necid'in kuzeyinde, doğusunda, güneyinde uzanan çöllerdir. Şamar ve Necid silsilelerinin arasında iki kara arasında kalan boğaz gibi dar ve kumlu bir dil şeklinde 25-30 kuzey enlemleri ile 37-42 doğu enlemleri arasında uzanan kısmı Büyük Nüfud diye isimlendirilir. Doğu tarafından dar bir kol ayrılarak Lahsa (El- Hassa) sınırına 45 doğu enlemine kadar Lahsa ile Necid arasından güneydoğuya uzanarak Dehna sahrasına ulaşan kola 'Küçük Nüfûd' adı verilir.¹⁹⁹

Nüfûd Çölü, Arap Yarımadası'nın büyük çölllerinden birisi olup kuzeyde 68.000 km² yüzölçümüne sahiptir. Kırmızımsıtrak kumları çölde boyuna şeklinde paralel şeritler halinde uzanır.²⁰⁰ Tesadüfi vahalar müstesna, kurak bir iklimi olsa da, Nüfûd bazı kış mevsimlerinde bedevilerin koyun sürüleri ve develeri için bir cennet teşkil eden yeşil bir halı ile örtülmesine sebep olacak kadar bol yağmur alır. Nüfûd bölgesini bir baştan bir başa ilk olarak geçmeye muvaffak olan Avrupalılar arasında Alsaslı bir Fransız olan Charles Hubert (1878), İngiliz diplomatı ve şâiri Wilfrid S. Blunt (1879) ve Strassburg'lu bir oryantalist olan Julius Euting (1883) vardır.²⁰¹ Yazarımızın yukarıda çöl ile ilgili vermiş olduğu coğrafi koordinat bilgileri ile bizim fiziki haritada incelediğimiz bilgiler uyuşmamaktadır. Çöl yaklaşık olarak 37-42 kuzey boylamları 25-30 doğu enlemleri arasında kalan bölgededir. Yazarın, Nüfûd Çölü ile ilgili vermiş olduğu bilgi ise günümüzde 'Dehna' olarak isimlendirilen çöldür. Günümüzde Dehna Çölü diye isimlendirilen çöl ise eserde 'Küçük Nüfûd' çölü olarak ele alınmıştır.²⁰² Dehna Çölü, yazarımızın eserinde kendisinden Küçük Nüfûd Çölü olarak bahsettiği ama günümüzde Arabistan'da Dehna ismi ile adlandırılan çöl Nüfûd Çölü'nü Rub'ü'l-hali Çölü'ne kesintisiz bir şekilde bağlayan genişliği 50 km olan Necid'in doğusunda bulanık çöldür. Kuzeyden güneye doğru 650 km olan çöl Kızıldeniz'e doğru bir kavis çizerek içinde farklı genişlikte birbirine paralel uzanan yedi çölü barındırır.²⁰³ Bölgenin doğusundaki Basra Körfezi sahillerinde yer alan Yemame, Bahreyn, Uman sınırında bedevileri bile ürküten bu çölde, yılın her mevsimi çıkan kum fırtınaları arazinin şeklini değiştirmektedir.

¹⁹⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/32-33.

¹⁹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/56.

²⁰⁰ Büyükçoşkun, "Arabistan", 3/250.

²⁰¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/33.

²⁰² Büyükçoşkun, "Arabistan", 3/250.

²⁰³ Büyükçoşkun, "Arabistan", 3/250.

Çölün coğrafi konumunu incelediğimiz zaman Nüfûd Çölü, Suriye Çölü'nün bir parçası gibi durmaktadır. İsim konusunda karışıklığın oluşma sebebinin kaynağı budur. Suriye Çölü'nün Arabistan Bölgesi sınırındaki kısmına Nüfûd ismi verilmiştir.

C) **Dehna Çölü;** (yazara göre bu isim) Necid, Yemen, Hadramut, Uman sıra dağlarıyla çevrili bir kum deryasıdır. Necid ile el-Hassa arasında Küçük Nüfûd'la uzanarak Büyük Nüfûd Çölü'ne bağlanır. İçine girmeye kimse cesaret edemez. Haritalarda boş arazi olarak gösterilmektedir. Hadramut'un kuzeyine rastlayan yere 'Ahkaf' adı verilir. Medeniyetten uzak olduğunu, Afrika'nın Büyük Sahrası'ndan bile daha kötü durumda olduğundan bahseder. Kumların derinliği ortalama 120 m'den fazla, kum tepeleri 300 m'ye kadar yükselerek dalgalar gibi bir taraftan diğer tarafa gider.²⁰⁴

Bu çöl hakkında eser sahibinin vermiş olduğu konum bilgilerine baktığımız zaman günümüzde Rub'ü'l-hali Çölü olarak isimlendirilmektedir. Rub'ü'l-hali Çölü hakkında birkaç noktaya değinmemiz gerekirse yüz ölçümü yaklaşık olarak 300.000 km² dir. Çölde kayalık ve taşlık bölgelerin olmasının yanında kumulları kesintisiz olarak kilometrelerce uzanır. Kumulların en büyüklerine 'Uruk' adı verilir. Çölün doğu tarafında boyutları 200 metreyi bulan kum piramitleri vardır.²⁰⁵ Mevsimlik yağmurlarını alınca yılda birkaç ay boyunca hayvan sürüleri için otlakları bollaşır; fakat yaz mevsimlerinde kurak kalır. Bu çölü ilk defa geçen kişi B. Thomas'tır. Bölgeye geldiğinde öncelikle Arab Denizi'nden Basra Körfezi'ne doğru olmak üzere geçişini elli sekiz günde tamamlamış, müzikal sesler çıkaran kumlar vahası ile karşılaşmış, Katar'ın güney kısmında Basra Körfezi'nin kolunu oluşturan «tuzlu gölü» keşfetmiştir. Bu çölü 7 Ocak 1932 senesinde 'el Hacı Abdullah' lakabı ile Çölün doğusundan batısına 90 günde dolaşan diğer Avrupalı seyyah ise H. St. J.B. Philby'dir.²⁰⁶

Yazarımızın verdiği çöl isimleri ile bizim adlandırdığımız çöl isimlerinin birbirine karışma sebebi eski devir tarihçilerin Rub'ü'l-hali Çölü'nü Dehna ismi ile adlandırılmasından kaynaklanıyor.²⁰⁷ Ama günümüz Arabistan Bölgesi'nde bulunan çöllerin isimlerini sıralarsak kuzey de Büyük Nüfud Çölü, doğu da Dehna Çölü, güney de ise Rub'ü'l-hali Çölü bulunur.

Yazarımız daha sonra bu üç çölün 3 milyon km² olan Arabistan yüzölçümünün 2.250.000 km² olup geriye kalan 750.000 km² alanın ise verimli arazi olduğunu söylemiştir. Verimli arazinin sınırlarını Türkiye'nin Trakya bölgesi hariç sınırlarına eşit olduğundan ve Fransa'nın yüzölçümünden verimli arazinin yüzölçümünün bir buçuk misli olduğunu

²⁰⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/56-57.

²⁰⁵ Büyükçoşkun, "Arabistan", 3/250.

²⁰⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/33.

²⁰⁷ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/33.

kıyaslayarak İslamiyet'in ortaya çıktığı bölgenin çöl olmadığını dile getirmiştir.²⁰⁸ Bu çöllerin yüzölçümlerine baktığımız zaman Arabistan kıtasının büyük bir çoğunluğunu oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Çöllerle ilgili yazarın eserinde değinmiş olduğu son konu ise Cahiliye Arapların akidesinde olan Kum musikisi konudur.

Bu konuda yazarımız farklı örnekler vermektedir.

Clement Huart'a göre Necd'in güneyindeki Dehna'da (günümüzde Rub'ü'l-hali) kum deryası ortalığı kaplar, hiçbir canlı izi yoktur ve geçilmesi mümkün değildir. Araplar hep korku ve dehşet ile bahsedip en hafif cisimler bile bunlara gömülüp yok olurlar. Kum çöllerinde rüzgârların çıkardıkları sesler, şiirlere ve halk arasında cinler ile irtibatlandırılmıştır. Mahmut Esat Efendi ise eserinde “Dağları ormanla kaplıdır. Bu dağlardaki kumlar musiki gibi sesler çıkarır. Araplar bu seslerin altında kurban keserler.” ifadesine yer verir. Yazarımız ise kum musikisini verilen örneklerden ve bölge halkının rüzgârda kumların çıkardığı sesi masallarına ve şairlerin şiirlerine konu olmuş gözle görülmeyen cinlerin çıkardığı sesler saydıklarından bu cinlerden korunmak için kurban kesmelerinden yola çıkarak cinlerle ilişkilendirmiştir.²⁰⁹

Kum musikisi konusunu incelediğimiz zaman aslında Araplardaki cin anlayışı ile bağdaştığını görmekteyiz. Araplar, cin ya da şeytan dedikleri doğadaki vahşi ve yırtıcı canlı şeylerle çölü doldürmüş olup bu varlıkları kendilerine düşman görmüşlerdir.²¹⁰ Bunun yanında Araplar ıssız yerlerde bulduklarına inandıkları değişik suret ve renkli şekillerde görünerek insanları yoldan çıkararak cin ve şeytan gibi hayali varlıklara ‘gul’ demişlerdir. Türkçeye gulyabani, hortlak gibi isimlerle geçmiştir. Bunların kadınlarına ‘suulat’ demişlerdir.²¹¹ Araplar insan ayağının ulaştığı yerleri Tanrı'ya ait, ulaşmadığı yerleri cinlere ait düşünmüşlerdir. Aslında Araplar çölleri cinler ile ilişkilendirerek çölün ıssız ve korkunç olmasını anlamlandırmaya çalışmışlardır.²¹² Araplar ıssız veya تنها yerlerden geçtikleri zaman “Bu vadinin sahibine sığınmıyorum” diyerek aslında cinlerden korunmaya çalışmışlardır.

2.2.3.4.Sıradağlar ve Yanardağlar

Yazarımız Arabistan Bölgesi'nin çöllerden ibaret olmayıp çeşitli silsileler ile bağlı dağlardan oluşan dağlık bir memleket olduğunu ve bu dağlar üzerinde de çeşitli fikir ayrılıkları

²⁰⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/58.

²⁰⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/59.

²¹⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/148.

²¹¹ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 160.

²¹² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/148.

yaşandığına değinmiştir. Dağlar konusunda ihtilaf olsa da ittifak edilen nokta, dağların sınırlarda ve iç kısımlarda olmak üzere ikiye ayrılmasıdır.²¹³

Yazarımız dağlar konusunda diğer konularda olduğu gibi fazla ihtilaflara yer vermeyip sadece üç yazarın görüşüne yer vermiştir. Bu görüşleri şu şekilde ayırabiliriz:

Mazas, *Les Hommes Illustres de l'orient* eserinde Kızıldeniz'e paralel olarak uzanan bir dağ silsilesi, denizin başlangıç noktasından Hint Okyanusu'na kadar uzanır, beş yüz fersahlık bir alana yayılır; bu dağ silsilesi ile Kızıldeniz arasında verimli bir toprak vardır ki genişliği 25-30 fersah arasında tahavvül eder. İşte bu dağ silsilesinin ortasından çok bariz bir kol ayrılıp 160 fersahlık bir mesafe kat' ettikten sonra Basra Körfezi'nde son bulur. Bu kol Yarımada'yı mesaha itibariyle birbirine müsavi iki kısma ayırır. Yazarımız bu görüşün kuş bakışı olarak tasviri olsa da pek çok noktada eksiği olduğunu Mahmut Esat Efendi'nin eserindeki dağlar konusuna değinerek bahseder.

Bu konuda ikinci bir kaynak olarak Mahmut Esat Efendi'nin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinde dağlar kısmıyla ilgili bölümü tamamen ele alır. Yazarın Mahmut Esat Efendi'nin eserinden naklettiğine göre dağlar konusunda üzerinde durulması gereken beş önemli noktaya değinmiştir. Beş önemli maddeyi sıralarsak:

A) Arap Yarımadası tepesi Toros Dağları'na kadar dayanan bir üçgen şeklindedir.

B) Sahil boylarında iki silsile vardır. Batıdaki Serat silsilesi Toroslardan başlayıp Lübnan ismiyle güneye doğru uzanan sonra Yarımada'ya girer ve Kızıldeniz boyunca uzayıp gittikten Babülmendeb'te son bulur. Doğudaki sahil silsilesi de Fırat Nehri'yle Basra Körfezi'nden Hürmüz Boğazı'na dayanır.

C) Üçgenin üçüncü kenarı iki boğazı birbirine bağlayan Hadramut ve Cebeli Ahdar (Hacar Dağları) silsilelerini teşkil eder.²¹⁴

D) Serat silsilesi Sina civarında yükselerek güneye doğru iner ve ilk önce Hicaz'a sonra da Yemen silsilelerini teşkil eder.

E) Haciz ve Mania manalarına gelen Hicaz silsilesine bu ismin verilmesi sahil ve içerideki arazinin birbirinden ayırmasından veya etrafının volkanik arazilerle çevrili olmasındandır.

Üçüncü olarak bu konuda değinmiş olduğu ihtilaf Serat silsilesinin Toroslara kadar uzanmasının ne kadar doğru olduğudur. Bu konuya açıklığı *La Grande Encyclopedi* isimindeki

²¹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, s.59

²¹⁴ Seydişehri'nin eserine göre Arap Yarımadası'nın dağları tamamı üçgen şeklinde bir vadi manzarasına benzer.

Büyük Fransız Ansiklopedisi'nin Arabistan maddesinde geçen şu ifadeye yer verilmiştir: “Kızıldeniz boyunca uzanan dağ silsilesi Sina Yarımadası civarından imtida da başlar.”²¹⁵

Arabistan Bölgesi'ni batıdan sınırını oluşturan Serat Dağları Yemen'in merkezi Sana'nın batısında Cebeli Nebi Şuayb'ın zirvesinde 3750 m yüksekliğe varan bu dağ üçüncü jeolojik devirde çökme ile meydana geldi.²¹⁶ Arap topraklarının en büyük dağı olarak Araplar ona Hicaz ismini verdi.²¹⁷ Hicaz iki yeri birbirinden ayıran anlamına gelir. Necid bölgesi ile Serat dağlarını ayırmasından ya da Harre'den (Bazalt Kayalıkları) dolayı bu isim verilmiştir.²¹⁸

Serat silsilesi, Sina Yarımadası'ndan başlayarak güneye doğru Hicaz, Asir, Yemen bölgelerini takip ederek bazı yerlerde yüksekliği 2000 m ye kadar inerken bazı yerlerde 2750-3760 metrelere kadar çıkan bir dağ silsilesidir.²¹⁹ Dağların yapısına bakıldığında çorak diyebileceğimiz özelliklere sahiptir ki, erişilmesi güç, sarp yamaçlarında dağ köyleri bulunan sıralar halindedir.²²⁰ Nahledeki Yesum Hayta Dağları (Mekkeliler Hays derler), Ebyad (el-Arc), Kuds, Ara, Eşar ve Ecrad Dağları²²¹ bu dağ silsilesini oluşturan dağlardan birkaçıdır.

Hadramut Silsilesini Arabistan'ın doğu kısmında bulunan Cebeli Ahdar (Yeşildağ) oluşturur.²²² Bu dağın yüksekliği 3300 metreye kadar çıkıp doğuya gidildikçe yüksekliği alçalır.²²³ Buradaki dağlar genellikle çorak olup kısmen bodur çalılıklarla (maki) kaplıdır. Dağın vadi kısmında karasal iklim hâkim olsa da sahil kısımlarında iklim daha yumuşak olup çeşitli meyvelerin yetiştiği verimli arazileri de bulunur.²²⁴

Yemen silsilesi üçgen şeklinde olup yüksek bir yayladan ve zirvelerden oluşur. Yemen'in doğusunda bulunan dağlardan büyük bir vadi başlayarak güneye doğru uzanarak dağlar arasından geçerek Kelb Burnu civarında Aden'den 400 km mesafede denize ulaşılır.²²⁵

Yazarımız kıyıdaki sıra dağları hakkında bilgi verdikten sonra iç taraf da yer alan dağları için sadece tek bir eserden (*Tarih-i Din-i İslâm*) olarak değinmiştir. Arabistan'ın iç bölgesinde yer alan Şamar ve Tuvayk dağlarıdır.²²⁶

Şamar Dağı, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanarak Medine civarında Serat silsilesinde başlayarak Şam'ın doğusunda son bulur. Eca ve Selma adında iki paralel dağ olup

²¹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/59-61.

²¹⁶ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, 1/1.

²¹⁷ el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, 26.

²¹⁸ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Hicaz”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/433.

²¹⁹ Büyükçöşkun, “Arabistan”, 3/250.

²²⁰ Adolf Grohmann, “Serat”, *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 10/508-509.

²²¹ el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, 26.

²²² Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/48.

²²³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/32.

²²⁴ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 25-26.

²²⁵ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/49.

²²⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/61.

sonra önemsiz tepeler gelir. Eca ve Selma arasında kalan vadiler verimli olup 27-28 derece kuzey boylamlarında bulunur.

Tuvayk Dağı, Mekke civarından Serat silsilesine bağlanır. Kuzeydoğuya doğru yönelerek Necid yaylasına ulaşır. Oradan kuzeydoğuya yükselerek Şamar Dağına yaklaşarak ortalama yüksekliği 1500 metreyi bulan havasının temizliği ve kaynayan sular sayesinde Arabistan'ın en feyizli kısımlarındandır.²²⁷

İç bölgedeki dağlar hakkında taradığımız kaynaklarda Şammar Dağı ile ilgili elde ettiğimiz bilgiler şu şekildedir: Granit ve bazalt yapıları taşlardan oluşması,²²⁸ konum olarak Nüfûd'un güneyindeki taşlık bölgelere düşmesi,²²⁹ Necd'in, Nüfûd'un, Dehna'nın karşısında Arabistan'ın kuzey sınırını oluşturması, Şamar ismi Tayy Aşireti'nin bir kolundan gelip eskiden buna Tayy'ların "iki dağı" ismi verilmesidir.²³⁰

Yazarımız dağlar konusunda Arabistan'da bulunan yanardağlardan bahsederken 2 müsteşrikten ve Mahmut Esat Efendi'den faydalanmıştır. Bu eserlerde yanardağlar ile ilgili verilen bilgiler ise şu şekildedir.

Clement Huart *Histoire des Arabes* eserinde Asir'de öd taşı denilen kumlu taşlarla kireç taşının bulunmasıyla beraber bu arazi içerisinde Harra denilen birçok sönmüş yanardağ ocaklarına tesadüf edildiğini söyler. Bu yanardağların sayısının yirmi sekizden aşağı olmadığını, faaliyetine devam eden yegâne dağın Medine'nin kuzeybatısında ve Hayber civarında lav püskürten Harra olduğunu söylemiştir. Hz Ömer döneminde bu yanardağ faaliyettedir. H. Lammens *L'İslam*, eserinde Hicaz külle örülmüş gibi koyu renkli kara kayalarla dolu fasılalara aralandığını, bunların eski yanardağ yatakları olduğunu söylemiştir. (Harra)Yazarımız daha sonra ateş püskürten dağın Mahmut Esat Efendi'den örnek vererek Kızıldeniz'de bulunan Cebel-i Tayr'ın faaliyette olan yegâne yanardağ olduğunu bildirmiştir. Daha sonra yine aynı eserden devam ederek Yakuti, Babülmendeb'e kadar 28 tane yanardağ sayıp bunlardan sadece Nar adı verilen dağ Peygamber Efendimizden 6 asır önceye kadar ateş püskürtmüş olup Hz. Ömer devrinde de lavlar yaymıştır, der.²³¹

Aynı bilgiye Filibeli Ahmed Hilmi Efendi'nin eserinde de rastlamış durumdayız. Eserde, "Filistin ve Babülmendeb arası 20 kadar yerde bürkan eserleri görülüp bunlardan yalnız Hayber kurbünde olanı Hicreti Nebeviyyeden 600 sene evvel ateşefşan bulunmuş ve

²²⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/62.

²²⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/33.

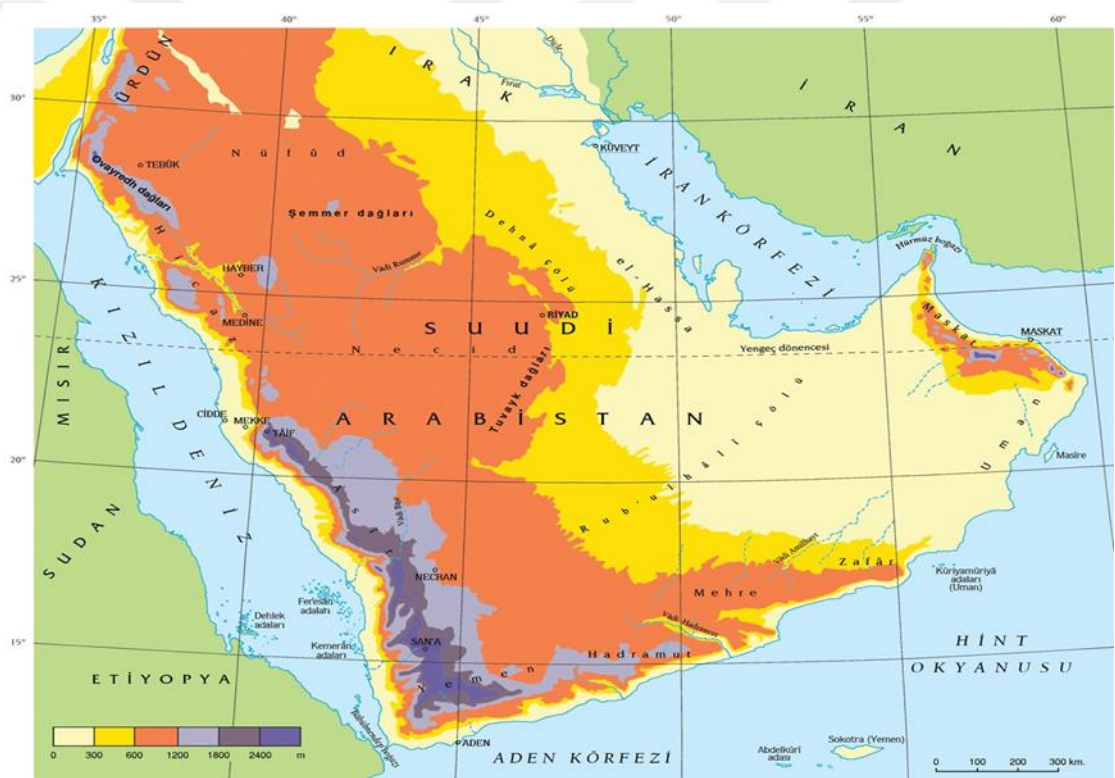
²²⁹ Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınevi, 86), 1/63.

²³⁰ M.J. De Goeje, "Arabistan", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978), 1/477.

²³¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/54.

*rivayete göre Hz. Faruk'un hilafet zamanında dahi bir aralık alevler çıkarmıştır.*²³² denmektedir. Yanardağ konusuyla ilgili olarak K. Hitti eserinde Müslüman bir tarihçiden naklettiğini bildirdiği bilgi de Harre'de olan lavlardan en sonuncusu milattan sonra 1256 yılında gerçekleşmiştir, der.²³³

Yazar dağlar hakkında bilgileri verdikten sonra Serat Dağları'nın Arabistan'da bulunan dağlar içerisinde en verimli bölge olmasını Henri Masse, *L'İslam* ve Eyyüb Sabri Paşa'nın *Mirat'ül-Haremeyn* eserlerinden örnek getirmiştir. Henri Masse: *"Hicazla Yemen arasından dağlık teşekküller genişlemektedir. Hicaz'ın en verimli yeri olan Serat işte orasıdır ve bu muntakanın doğu tarafı da Yemen kabilelerinden Kahtanilerle meskundur."* Eyüp Sabri Paşa, *"Serat dağlarının pek çok yerleri yalçın kaya olması sebebiyle buralarda ot, ağaç gibi şeyler bulunmaz ise de güzel ormanları, cari suları, sağlam havalı mevkileri vardır."*²³⁴

Arabistan Fiziki Haritası, Kudret Büyükçoşkun, "Arabistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/249.

2.2.3.5. İklim, Rüzgâr, Sular

Yazarımız Ceziretü'l-Arap hakkında bu bölgede haritada göze çarpan özelliğin çöllerle oluşmasına rağmen büyük göl ve nehirlerden mahrum olması, iklimin yakıcı sıcağına rağmen

²³² Ahmed Hilmi Şehbenderzade Filibeli, *İslam Tarihi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971), 1/99.

²³³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/34.

²³⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/62.

toprağın susuzluğunun tüm tarih boyunca en büyük ve en önemli derdi olduğunu dile getirmiştir. Bu konunun önemini yazar, Arabistan’da su demek Allah’ın en büyük ve en kıymetli nimeti demektir, ifadesiyle bildirmiştir.²³⁵

Yazarımız bu hususta da ihtilafları dile getirmek yerine yine Batılı ve Doğulu âlimlerden pek çok örnek vererek Arabistan için bu hususun ne kadar önemli olduğunu bize göstermek istemiştir. Şimdi çeşitli kaynaklardan bu konu hakkında yazarımızın aldığı bilgileri özet şekilde ele alacağız. Bu kaynaklara bakarsak,

Paul Fauvelle *Le Peuple d’Allah* isimli eserinde suyun bu toplum için ne kadar önemli olduğunu değinmiştir. Eserde bir kaynağın ya da bir kuyunun korunması ve ele geçirilmesi için kabileler birbirleriyle savaş yaptıkları, bedevilerin suya ulaşmak için sürekli yer değiştirmek ve uzun yollar kat’etmek zorunda kaldıklarından, hatta bunun önemi cennet ile ilgili müjdelenen ayetlerde *iman edenler hayr işleyenlere içlerinde berrak ırmaklar akan cennetler olduğunu tebliğ et!*²³⁶ ifadeleri ile geçmiştir. Paul Fauvelle, bugün bile Araplar’da su endişesinin devam ettiğini, hatta 1930’lu yıllarda Fas eşrafından kişiler Fransa’yı ziyaret ettiklerinde araba fabrikasına dikkat etmek yerine dağlarına yeşilliklerin bolluğuna sularına hayran olarak geri döndüklerini söylemiştir.²³⁷

Yazarımız daha sonra Mahmut Esat Efendi’nin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinden su meselesini şu şekilde bize naklediyor, “Arap Yarımadası’nda uzun ve sürekli akan nehirler olmayıp akan suları ise sel sularına benzer olmakla beraber Arapça’da bunlara “Vadi” denirdi. Haritalarda Necid’den Basra Körfezi’ne aktığı gösterilen Aftan Vadisi’nde çok yağmur yağdığı zaman su bulmakla beraber güneyde Uman Denizi’ne akan Müseyle Vadisi ve diğer vadiler sel sularından oluşmaktadır. Yağmur suları dağlardan akarken buharlaşarak ve kumların altında kalarak yok olup pek azı denize ulaşırdı. Bazen sular çukurlara dolarak nehir teşkil eder hatta şiddetli yağmurlar sonrası sular toprak üzerinde ırmak şeklinde bir mühlet akardı. Yemen, Necid, Uman’ın yüksek yerlerinde akarsular mevcut olup yatakları kısa olduğundan sadece etrafındaki arazilerin sulanmasında kullanılırdı. Çölde Arapların kazarak çıkardığı sular genellikle acı olup içmeye elverişli değildir. Avrupa coğrafyacıları göl bulunmadığını söylese de Evliya Çelebi eserinde göller bulunduğunu söylemiştir. Yağmurun bu bölgeye yağması düzensiz olup yağdığı zaman taşkınlara sebep olmuştur. Yağmurlar Yemen dağlarına Haziran

²³⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/62.

²³⁶ Bu ayetin Buruc Suresi 11. Ayet olduğunu düşünüyoruz.

²³⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/63.

ortalarından başlayıp Eylül'e kadar; Maskat, Necid, Uman dağlarında Kasım sonundan başlayıp Şubat ortasına, kuzeydeki çöllerde Ocak- Şubat aylarında düzenli yağar.'²³⁸

Yazar, Mahmut Esat Efendi'nin Avrupa coğrafyacılarının göl olmadığını söylemesinin doğru olmadığını C. Brockelmann'dan örnek getirerek eleştirmiştir. Bu konuda C. Brockelmann'ın *İslam Milletleri ve Hükümdarları* eserinde Kuzeybatıda Hayber ve Teyma'da su damarları toplanıp derin kuyular oluştuğunu, H. Philby'in Eflac vahasında 400 metre genişliğinde 1250 metre uzunluğunda bir göle rastladığını söylemiştir.²³⁹

Will Durant *Lage de Lafol* eserinde kırk yılda bir kere yağmur yağar, gece sıcaklık dereceleri sıfırın altına düşer, havalarının kumlu oluşu insan teni ve saçları için uzun elbiselerle sarıklar giymeye mecbur bırakır, genelde batı sahil kesimlerinde ve eski krallıkların vatanı olan Yemen'e yağmurlar yağar, der.

W. Montgomery Watt *Mahomet a la Mecque* eserinde bölgenin su ile ilgili 2 arazisinden bahseder. İlki yazın susuz olmalarına rağmen kışın yağışlarla birlikte yemyeşil otlarla kaplanan bayırlarda hayvanlar için cennet kesilen meralar vardır. İkincisi daimi ekserisi ıtrıyyat cinsinden bir takım fundalıkların varlıklarını korumaya muvaffak oldukları yerlerdir. Bu iki cins arazi bedevi hayatın zaruri olduğunu gösterir.

Eyyüp Sabri Paşa, *Miratu'l Ceziret'ül-Arap* eserinde Hicaz Kıtası'nın mevsimini biri yağmur diğer kurak olmak üzere ikiye ayırır. Ondan bu kıtada esen rüzgârlar şiddetli ve insan için ziyan olsada sam yelleri sair rüzgârlardan muzırdır, der. Yazar rüzgârlarla ilgili sadece bu kısma değinip ayrıntı vermemiştir.²⁴⁰

Burada kısaca rüzgârlar hakkında bilgi verirsek bölgede sıcak ve boğucu olup yağmurun canlandığı yerleri kurutarak çöle çeviren rüzgârın Sam (Semum) ismiyle bilinen Yemen'e doğudan, Uman'a batıdan, Bağdat'a çölden gelen rüzgârdır.²⁴¹ Bu rüzgâr estiği her yönden havaya kırmızı bir renk verir.²⁴² Yaylalar üzerinde geceler, yaz mevsiminde bile çok sıcak olur ve kışın buz gibi kuzey rüzgârları eser. Doğudan esen Saba rüzgârı en latif rüzgâr olarak şiiirlerde geçer.²⁴³

H. Lammens *L'islam Croyances et Institutions* eserinde "Aralıklı ve düzenli olmayan yağmurlar kışın ve ilkbahar başlarında yağar. Üç sene ve daha fazla süren kuraklıkları olup bazen de yağmurlu yılları da olur. Kısa ve şiddetli yağın yağmurları Nil ve Fırat gibi ırmaklar

²³⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/63-64.

²³⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/64-65.

²⁴⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/66.

²⁴¹ Şehbenderzade Filibeli, *İslam Tarihi*, 1/101.

²⁴² Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997), 26.

²⁴³ De Goeje, "Arabistan", 1/478.

oluşturup seller Kâbe'yi ve şehirleri su basmasıyla beraber çölleri canlandırır toprağın tuzluluğunu giderir bedevi hayatın gürbüz yeşilliklerini yetiştirir.” ifadesi geçer.²⁴⁴

Arabistan Bölgesi'ne baktığımız zaman topraklarının önemli bir kısmını çöller oluşturmakla beraber sahil kesimleri ve dağlık alanların bulunması gibi bölgede çeşitli yer şekillerini görmek mümkündür. Yer şekilleri çeşitli olunca bölgenin iklimi de farklılık gösterir.²⁴⁵ Bölgede büyük nehirler olmasa da bir akarsuyu içinde akıtan vadiler şebekesi vardır. Bu vadiler hac ve ticaret için yolculuk yapan kervanlara yön tayin ederler.²⁴⁶ Arabistan Bölgesi'nin vadilerinde genel olarak kalıcı sular şiddetli sıcaklar ve az yağış alması sebebiyle bulunmamakla beraber sadece Hadramut'un güneyindeki Vadü'l-Hacer gibi küçük vadilerde kesintisiz akış görülebilir.²⁴⁷ Orta Arabistan kısmında Vadi'l-Rumma'nın yatağı birçok selin kendisine kavuşması ve bol su getirmesine rağmen kurudur. Bir ırmak teşkil etmesi bir asırda iki üç defa bulunur. Diğer zamanlarda su yerin altına akar Kasım'in bereketi ve verimliliği bundandır.²⁴⁸

Arapların “Ahsa” diye isimlendirdikleri sular vardır. Ahsa kelimesi Hasa kelimesinin çoğulu olup üstü kumluk altı sert olan yere denir. Yağmur yağdığında bu sert tabaka suların derinliklere çekilmesine engel olur.²⁴⁹ Bölgede yağmur nadir görülür, yağdığı zaman toprak yapısının sertliği sebebiyle çok şiddetli sellere neden olur. Bu yağmurlar bereket getirmek bir yana yıkıcı tabii afetlere sebebiyet verir.²⁵⁰

Araplar, vadilerin kendi su ihtiyacını karşılamadığı için suları biriktirip bu sulardan faydalanmak için barajlar yaptılar.²⁵¹ Mekke'de halkın içtiği sular genellikle sarnıçlara su birikintilerine dolan yağmur sularıdır. Mekke halkının kuyusu olmaz tek kuyusu Zemzem kuyusudur. Medine ise bu konu da şanslı olup bölgenin en tatlı su kuyuları Medine vadisinde bulunur.²⁵²

Yazarımız daha sonra Arabistan'daki vahalar üzerinde durmuştur. Araplar çöllerin ortasındaki sulak ve yeşillik alanlara vaha demiştir. Daha sonra yazarımız bölgedeki vahalardan bahsederken Hicaz vahalarına değinmiştir. Onun dışında kalan bölgedeki vahalara değinmediğini söyleyebiliriz.

²⁴⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/65-66.

²⁴⁵ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 21.

²⁴⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/37.

²⁴⁷ Büyükçöşkun, “Arabistan”, 3/251.

²⁴⁸ De Goeje, “Arabistan”, 1/477.

²⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi(1-132/622-750)*, çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümü (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1985), 1/24.

²⁵⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 22.

²⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/24.

²⁵² İbn Havkal, *10.Asırda İslam Coğrafyası*, 39-40.

Bu vahaların özelliklerinden bahsederken Lammens, Regis Blanchere'den örnekler getirmiştir. Bu örneklerle baktığımızda Hicaz vahalarının kuzeyden güneye doğru başlıcaları Tebük, El-Ula, Fedek, Medine ve Hayber'dir. Vahalar Deresi anlamına gelen Vadi'l-Kura; Tebük ve Maan arasında bir tesbih gibi sıralanır ve bu sıralamanın sonunda bulunan Medine, bereketli bir yığın teşkil eder. Daha güneydoğuda kendine ayrı bir iklimi olan zengin kaynakları ve bahçeleriyle Taif şehri bulunur. Ondan daha güneyde Hicaz'la Yemen arasında önemsiz kasabaların olduğu Necran vahası bulunup bedeviler bu vahalarda oturan hadariler vasıtasıyla ihtiyaçlarını karşılarlar.²⁵³ Hicaz Bölgesi'nin en verimli ve yaşamaya elverişli yerleri Rumah, Hanif ve Fedek vadileriyle kuzeydeki vahalardır.²⁵⁴

2.2.3.6. Arabistan'ın Bölgelere Taksimatı

Yazarımız bu başlıkta diğer bölümlerde olduğu gibi Arabistan Bölgesi'nin kısımlara ayrılmasında çeşitli rivayetler olması sebebiyle ihtilafların olduğunu ve bu ihtilafların aydınlatılmadığını dile getirmiştir. Eski ve yeni rivayetler arasında büyük farklılıklar olduğunu çeşitli kaynakları kullanarak anlatmıştır.

William Smith *Dictionnaire Classique de Biographie, Mythologie et Geographie Anciennes* eserinde geçen ifadeye göre Eski Yunanlılar (Latinler) Arabistan'ı üç kısma ayırmışlardır.

A) **Arabia Petraea=Arabie Petree** (Tih'ül-Arab/el-Arabiyyet'üs-Sahriyye): Kızıldeniz'in iki müntehası arasında Sina Yarımadası'nın kuzey ve kuzeydoğusundaki arazidir. Petra denilmesinin sebebi payitaht olan Petra şehrinin isminden dolayıdır. Bu bölgeye Taşlık ya da kayalık Arabistan tabirini kullanmaları doğru değildir. Çünkü eski milletler Arabistan'ın verimli arazilerini bilirler.

B) **Arabia Deserta=Arabia Deserte** (Arabiyye-i haliye/ el-Arabiyyeti Kofra): Büyük çölle Arap Yarımadası'nın bir kısmından birleşik saha.

C) **Arabia Felix=Arabia Heurense** (el-Arabiyyet'üs-Saide/ Arabiyye-i Saide): Diğer iki sahaya dâhil olmayan yerlerin tümü.

Bu taksimata iç bölgenin dâhil edilmemesinin sebebi eski milletlerin bu bölgeyi bilmemesidir. Hâlbuki gerçekte bu bölge Arabiyyei Haliye'dendir. Çünkü bir kum çölünden ibarettir. Bu taksimatı yapan ilk kişi Batlamyus'dur. Bu taksimat Avrupa'da uzun yıllar kullanılmıştır. Avrupa'da kullanılmasının örneğini Mezas'ın eserinde görürüz. Eserde, 'Batlamyus, Arabistan'ı üç kısma taksim etti bizim haritalarımızda hala riayet edilmektedir.'

²⁵³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/66-67.

²⁵⁴ Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, 47.

şeklinde geçer. Yazarımız Arapların bu taksimatı bilmediğini Henri Delaporte'nin *Vie de Mahomet* eserinden örnek getirir. Esere göre, Yunanlılarla Romalılar bu bölgeyi 3'e ayırırlardı: Batıda (Arabiyyei Sahriyye= Taşlık Arabistan, orta ve doğuda Arabiyyei Haliye, güneyde (Arabiyyei Saide= Bereketli Arabistan) bu taksimat o bölgenin iklimi ve yapısı hakkında doğru bilgi vermekle beraber Araplar bölgelere sırasıyla Necid, Yemen, Hicaz demiştir.²⁵⁵

Batlamyus'un bu bölge hakkında vermiş olduğu bilginin kabul görüp uzun yıllar kullanılmasının sebebi, Yunanlılar ve Romalıların Hindistan ve Çin ile ticaret yapmak üzere bu bölgeden geçmeleri sebebiyle bölgeyi iyi tanıdıklarıdır.²⁵⁶ Batlamyus'un eserinde zikrettiği şehirlerden Teyma, Huveyle, Dumetü'l-Cendel, Havran Arabia Deserta'ya dâhildir. Petra, Basra, Cüraş, Litra gibi merkezler Arabia Petra kısmına dâhildir. Sebe, Me'rib, Zufar, Hadramut, Uman, Hicr, Arabia Felix kısmına dâhildir.²⁵⁷

Yazarımız daha sonra Arapların'da kendine göre üçlü taksimatının olduğunu, ancak bu taksimatın sadece belli bir bölge için yapıldığını Bernard Lewis'in *Tarihteki Araplar* eserinden alıntılanarak örnek vermiştir. Araplar kendi örf ve adetlerine göre Yarımada'nın merkeziyle kuzeyini üç bölgeye ayırmışlardır. **Tihame**; Münhat arazi anlamına gelen Sami kelime Kızıldeniz sahillerindeki ovalarla dolambaçlı yollara tatbik edilir. **Hicaz**; Maria/Hail manasına gelen batıya doğru uzayan ilk zamanlarda sahil ovalarını Necid Yaylası'ndan ayıran dağ silsilesine tahsis edilmiş olan bu isim daha sonraları sahil ovalarının büyük bir kısmına teşmil edilmiştir. **Necd**; bunun kısmı azami Nüfud Çölü'nden ibarettir.²⁵⁸

Yazar, Clement Huart tarafından yapılan 12'lik taksimi ve Henri Masse'nin 7'lik taksimini verir. Cemet Huart, (Arabistan'nın sahil ve iç sahalarını teşkil eden Tihame ile Necd, Yemen, Hadramut, Mehre, Uman, Bahreyn, Vadi Akabe, Vadi Musa, Asir, Necran, Aden) olarak ayırır. Henri Masse'nin *L'İslam* eserinde (Necid, Hicaz, Yemen, Hadramut, Mehre, Uman, Bahreyn, Lahsa) olarak ayırır.²⁵⁹

Yazarımız, Arap coğrafyacılarına göre Arabistan Bölgesi'nin 9'a ayrıldığını Mahmut Esat Efendi'nin adı geçen eserinden alıntılanarak yer vermiştir. Bu taksimata göre bölge: Hicaz (batı), Yemen (güneybatı), Hadramut (güney), Mahra (Mehre), Uman (güneydoğu), el-Hasa (Lahsa-doğu), Yemame (orta), Ahkaf ve Dehna(orta) olarak 9 kısma ayrılır.²⁶⁰ Yazarımız bu taksim konusunda Yemen ve Şam olarak ikiye ayrılmasında ayrı bir paragrafta yer vermiştir.

²⁵⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/68-69.

²⁵⁶ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/72.

²⁵⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 23.

²⁵⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/69.

²⁵⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/69.

²⁶⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/69.

Tarih-i Din-i İslâm eserinde Arabistan iki bölgeye ayrılmaktadır. Bölge Yemen (sağ taraf) ve Şam (sol taraf) olarak ayrılmıştır. Bölge ayrımının isimlendirilmesinde kıbleye nispetle sağ ve sol tarafta kalmasıdır.²⁶¹

Bunun yanında Eyyüb Sabri Paşa önceden adı geçen eserinde 6 kısımlık bir ayırım yapmıştır. Batı tarafı kuzeyinde (Hicaz), güneybatısında bulunan araziye (Yemen), güney tarafından (Hadramut), güneydoğu tarafında bulunan araziye (Uman), doğu tarafında bulunan yerlere (Hasa/Bahreyn/ Hecer), Cezire (Arabistan) ortasında bulunan araziye (Necd) diye ayırmıştır.

İslam coğrafyacıları Arabistan Bölgesi hakkında yapmış oldukları taksimatta fiziki özelliklerine göre bölgelere ayırmışlardır. Asmai (v.217/812) Yemen, Necd, Hicaz, Thame olarak 4'e ayırmıştır. İstahri (v.10. yy) Hicaz, Necd, Yemen olarak 3'e, Hemdani (v.334/945-46) ile Mukaddesi (v. 375/985) ise Şam ve Yemen olmak üzere 2'ye Bekri (v.487/1094) ile el-Hamevi (v. 626/ 1229) ise Tihame, Hicaz, Yemen, Necd, Aruz olarak 5'e ayırmıştır.²⁶²

Son dönemlerde yaygın olarak kullanılan taksimat Güney Arabistan, Kuzey Arabistan, Orta Arabistan (Hicaz) şeklindedir.²⁶³ Son dönemde kullanılan ayırım ise coğrafi konuma göre yapılmıştır. Bu kullanım bölgenin daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır.

Arabistan Bölgesi'nin çölleri, vadileri, fiziki özellikleri, bölgelere ayrılması konusu kaynaklarda birbirinden farklı bilgilerin mevcut olması sebebiyle bölge hakkında ihtilafli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bu ihtilafli bilgilerin çok olmasının yanında ittifak edilen konularda bulunmaktadır.

²⁶¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/70.

²⁶² Büyükçöşkun, "Arabistan", 3/248.

²⁶³ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 23-24.

III. BÖLÜM

ETNOLOJİ VE ANTROPOLOJİ BAKIMINDAN ARABİSTAN

3.1. ARAB VE A'RAB

3.1.1. Sâmîlerin Müşterek Menşei

Yazarımız ilk olarak Sam b. Nuh'a nispet edilen Sâmîlerin yani Arâmî, Süryânî, Keldanî, Asurî, İbranî, Himyerî, Arap gibi milletlerin menşeleri ortaktır, der. Lakin eskiden beri Samîlerin menşei çok geniş bir alana nispet edilirken son yapılan araştırmalarda çok geniş olmadığını Ernest Renan'ın *Histoire Generale et Systeme Compare des Langues Semitiques* eserinden örnek vererek açıklık getirmiştir. Bu eserden aldığı bölümde eskiden Samîlerin menşei kuzeyde Güney Anadolu'nun bir kısmından, doğuda El-Cezire ve Irak havalisinden, batıda şimdiki Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün arazisinden, güneyde Ceziretü'l-Arap'tan birleşik olan pek muazzam bir saha olduğunu ama bu düşüncenin sonradan değişip "Winckler-Caetani" nazariyesinin geçerli olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁴

Yazar, Winckler-Caetani nazariyesini Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar* eserinden alarak açıklamıştır. Bu nazariyeye göre Arabistan Bölgesi ilk devirlerde oldukça verimli bir toprak iken daha sonraki devirlerde tedrici ve mütemadi olarak kurumaya başlayıp suyolları yok olup yerini çöllere bırakmıştır. Bu sebeple bu topraklar yaşanmaz bir hale gelip buradaki halk civar bölgelere giderek oraları istila etmeye başlamıştır. Bundan dolayı tarihi devirde Araplar hiçbir istilaya uğramamış olup eski kurumuş suyolları bu nazariyeyi desteklemektedir.²⁶⁵

Sâmî terimi ilk olarak 1781 yılında Alman bilim adamı August Ludwig Schlötzer (1735-1809) tarafından kullanılmıştır. Batı Asya ve Afrika'nın çeşitli coğrafyalarında uygarlıklar kuran, tarih ve dil bakımından ortak özelliklere sahip olan ve aynı soydan gelen halklar için kullanılmış olup Nuh'un oğlu Sam'a nispeten Sâmî demiştir.²⁶⁶ Sâmî (Semitic) terimi başta Arabistan, Suriye, Irak ve Afrika'nın bazı bölgeleri olmak üzere geniş bir coğrafyada benzer özelliklere sahip diller konuşan Akkadlar, Bâbilliler, Asurîler, Amurîler (Amurrular), Ârâmîler, Süryânîler, Kenânîler, Nabatîler, Fenikeliler, İbrânîler, Araplar ve Habeşler gibi kavimleri kapsar. Günümüzde dünyadaki en kalabalık Sâmî kavmi Araplardır.²⁶⁷ Bu kavimlerin meşei olarak Nuh b. Sam'a nispet edilip ırk yönünden bu kavimlerin ortak olduğu görüşü Seydişehri ve Hitti tarafından pek uygun görülmemiştir.²⁶⁸

²⁶⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/89.

²⁶⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/90.

²⁶⁶ Salih Tur, "Sami Diller Üzerine Bir İnceleme", *Şarkiyat Mecmuası* 14 (19 Aralık 2011), 130.

²⁶⁷ Adnan Demircan, "Samiler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/75-76.

²⁶⁸ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/71. - Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/25.

Sâmî topluluğun ortak menşei dillerinin birbirlerine çok benzemesidir. Bu yargıya kitabeler üzerindeki yazıların çözülmesi ile Âsur, Bâbil, İbrân, Ârâm, Arap ve Habeş dilleri birbiriyle karşılaştırılarak üzerine çalışmalar yapılarak ulaşılmıştır. Böylelikle bu dil grubunda olan medeniyetlerin dil yapısına bakıldığı zaman fiil (matar) kökü üç harftir. Mazi ve muzari olarak iki zaman çekimi vardır. Fiil çekimi ise aynı yöntemle olur. Sayılar, bedenin kısımlarını ifade eden bazı isimler, kan akrabalığını gösteren isimler, şahıs zamirleri gibi kelime unsurları hemen hemen aynıdır. Bu unsurlar Samî dili konuşan medeniyetlerin bir lisanın ürünü olduğunu ortaya koymakla beraber bu muhtelif milletlerin ataları yani Bâbiller, Âsurlular, Kaideliler, Âmûriler, Ârâmîler, Fenikeliler, İbranîler, Araplar ve Habeşliler, bu şekilde parçalanıp birbirlerinden ayrılmazdan evvel, bir vakitler tek bir millet halinde aynı ülkede yaşamış olmalıdırlar.²⁶⁹ Arap tarihçi olan İbn Hişam, *Siret-i İbn Hişam* 'da Arapların soyunun Kahtan ve İsmail'den geldiğini ve İsmail'in tüm Arapların babası olduğunu rivayet etmiştir.²⁷⁰

Yazarımızın eserinde bahsettiği nazariye üzerinde bir araştırma yaptığımızda kaynaklarda çoğu tarihçi tarafından Samîlerin ilk anavatanının Arabistan Bölgesi olup bu bölge, çoğalan halka yetmemesi sebebiyle burada bulunan halk civar bölgelere göç etmiştir.²⁷¹ Bu görüşü savunan müsteşrikler ise A. Sprenger, Eberhard Schrader, De Goeje ve Brockelmann'dır. Bu müsteşrikler coğrafi ve tarihi delillerden yola çıkarak Sâmî topluluğun anavatanının Necid, Yemen, Hicaz olduğunu savunmuşlardır.²⁷² Nazariye hakkında bilgi verirsek jeologların yapmış olduğu araştırmalarda eski tarihlerde Arabistan Bölgesi yeşil ormanlar ile kaplı olup yerleşime ve insanların çoğalmasına uygun ortam bulunmaktaydı. Lakin buzulların erimesiyle birlikte Arabistan'ı kuraklık kaplamaya başladı. Bölge çoğalan insanlara yeterli olmayınca halk Arabistan'ın orta kısmından ayrılarak civar bölgelere akın etmeye mecbur kaldı.²⁷³ Böylelikle bu nazariyeye göre Arap haklarının ortak menşei Orta Arabistan Bölgesi'ne dayanmaktadır.

Bu konuyla ilgili yazarımızın değindiği diğer bir konu ise Sâmîlerin menşei bütün Arabistan'ı mı kapsıyordu veya büyük kıtanın belli bir bölgesini mi sorusunun cevabıdır. Bu konuya ise Montgomery Watt, *Mahomet a La Mecque* eserinde Sâmîlerin menşei Arabiyye-i Saide denilen verimli arazilerin ve eski medeniyetlerin yaşadığı yer olan Yemen'i göstermiştir. Bu bölgede çeşitli milletler olup çoğu bugün Arap sahnesinden silinmiştir. Yazarım ele aldığı

²⁶⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/25-26.

²⁷⁰ İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, çev. Hasan Ege (İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006), 1/41.

²⁷¹ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/79.

²⁷² Tur, "Sami Diller Üzerine Bir İnceleme", 131-132.

²⁷³ Neş'et Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957), 2.

diğer bir örnek ise Batlamyus'un yaptığı taksimatta Yemen Bölgesi'nin verimli olmasını ve bu bölgede elli altı muhtelif milletle yüz altmış altı şehir, liman ve kasabadan bahsetmesini de kanıt olarak getirir. Lakin yazarımız elli altı muhtelif milletin ya abartılı bir sayı olduğunu ya da bu rivayetteki milletlerin birliklerini kaybedip çeşitli kollara ayrılmış olması gerektiğini söylemiştir.²⁷⁴

Yazar, Yemen'in anavatan olmasına karşı bir başka görüşün bulunduğu ve bu görüşe göre Arapların anavatanı Kızıldeniz'den Fırat'a doğru uzanan saha olmasıdır.²⁷⁵

Sâmîlerin anavatanının Kuzey Irak, Babil toprakları, Fırat-Dicle Havzası, Kenan Ülkesi, Habeşistan, Kuzey Afrika, Ermenistan, Arap yarımadasının güneybatısı olduğuna dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır.²⁷⁶

El- Bekri eserinde Abdullah b. Abbas'tan gelen bir rivayette Arapların atası olan Nizar b. Mead b. Adnan'ın Mekke'de yaşıyordu. Buhtunnasır'ın Arapları sürgün etmesi sebebiyle Tihame, Necd, Hicaz ve Arabistan'ın diğer bölgelerinde kimse yaşamıyordu. Nizar b. Mead'ın oğulları arasında savaş ortaya çıkınca Araplar kendi kabileleri ile birlikte Hicaz, Yemen, Cezire, Şam bölgelerine göç ederek etrafa yayıldığını söylemiştir.²⁷⁷

Sonuç olarak Samîlerin ortak menşei konusunda her ne kadar yaşadıkları bölgeler konusunda fikir ayrılıkları olsa da Samîler tarihin belli bir kısmında bir arada yaşamış olup daha sonraki dönemde birbirlerinden ayrılmış olan Kuzey Afrika, Mısır, Mezopotamya, Arabistan, Irak, Suriye bölgelerine kadar yayılmış büyük bir topluluktur.

3.1.2.(Arab) Kelimesinin Tarihi ve Muhtelif Manaları

Yazarımız Arab kelimesinin çeşitli manalara geldiği ve A'rab'ın Arab kelimesinin çoğulu olup olmadığı konusuna çeşitli kaynaklardan örnek getirerek anlatmıştır.

Yazarımız A'rab kelimesinin anlamlarını araştırırken Muhammed b. Ebubekir- Razi'nin *Muhtar-us-Sıhah* eserinde A'rab kelimesini "A'rab, Arab'ın cem'i değildir, bu bir cins isimdir." diyerek bedevi anlamına geldiğini zikretmiştir. Bununla beraber Karahisarlı Ahteri Mustafa Efendi'nin *Ahteri Kebir*'inde Arab kelimesinin anlamını: "Esnafı beşerden bir taifedir ki ehli ensarı ola. Badiye ehline A'rab derler. Nispet ettirseler Arabi ve A'rabi derler, dahi (Arab) fesadı mi'diye derler." ifadesi geçer. Bu eserde ise Arab'ın çoğulunun A'rab değil Urub şeklinde olduğu, başka bir eserde El-Urb şeklinde kelimenin kullanıldığına yazarımız dikkat

²⁷⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/90-91.

²⁷⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/92.

²⁷⁶ Salih Bozgöz, "Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri", *Ekev Akademi Dergisi*, (Yaz 2004), 284-285.

²⁷⁷ el-Bekri, *Cahiliye Arapları*, 37-47.

çekmiştir. Daha sonra yazarımız bu konuyu toparlayarak Arab kelimesi esas itibariyle bedevilere şamil genel bir millet ismi olarak kullanılmasının yanında A'rab kelimesi Arab kelimesinin cemi olup daha sonraki dönemlerde hadarilerle bedevilere ayrı ayrı kullanılınca A'rab kelimesi Earib şeklinde cem edilmiştir, der.²⁷⁸

Arab kelimesinin dil kökeni incelendiği zaman kelime Sâmi dilinde 'Batı' anlamına gelen kökten türemiş olup Mezopotamya ahalisi tarafından Fırat Vadisi'nin batısındaki halklar için kullanılmıştır.²⁷⁹ Mezopotamya halkı Sâmilere, Sâmi kökten gelen Umuru (Batılı) ismini verip Fırat'tan Akdeniz'e kadar uzanan bölgenin ismi olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bu bölgede yaşayanlara Arabi ya da Arab denmiş olmakla beraber Samîlerin ikametgâh ettikleri bölgeler Mat Arabi yani Batılıların ülkesi şeklinde isimlendirilmiştir. Arap Ülkesi denilen bu saha, kıraç ve çölden ibaret olduğundan, Arab ifadesi daha sonra Sâmi lisanlarda çöl anlamında kullanılmıştır.²⁸⁰ Bernard Lewis eserinde '*Tarihte hiçbir milletin kendisi için bir başka milletin o coğrafyaya verdiği ismi kullanmadığını*' bu sebeple Batılı anlamının doğru olmadığını söylemiştir. Arab kelimesinin kökenine yüklenen diğer bir anlam ise karanlık ülkesi ya da step ülkesi anlamında İbranice Arabha, ya da göçebelerin hayatını ifade eden Erebhe kelimesidir. Göçmek veya vazgeçmek anlamını ifade eden ve muhtemelen 'İbrani' kelimesinden türetilen 'abhar' kökü ile de bağlantı kurulmak istenmiştir.²⁸¹

Kur'ân-ı Kerîm'de on yerde²⁸² geçen bu kelimeye hadislerde de sıkça rastlamıştır. Arab kelimesi bir ırkın ismi olmakla beraber bu ırkın köy ve şehirlerde yaşayanlarına Arab, çölde (bâdiye) yaşayanlarına ise A'râb (bedevî) denir. Arap dil âlimi Sîbeveyhi'ye göre A'râb kelimesinin tekil okunuşu olmadığından nispet halinin A'râbî şeklinde kullanılmıştır. İbn Manzûr'a göre fasih kullanışta A'râb' ın çoğulunun e'ârîb olduğunu nakletmiştir. İbn Manzûr'a göre, daha önce çölde yaşamış olsalar bile, köy ve şehirlere yerleşmiş oldukları için Muhacir ve Ensar'dan olan sahâbîlere A'râb denilemez, gerçek A'râbîler'de (bedevîler) zaman zaman ihtiyaçları için şehre inseler dahi çöllerdeki vahaları yurt edindiklerinden ve çadırlarda yaşamaya alışkın olduklarından A'râbî vasfından kurtulamazlar.²⁸³

Yazarımız eserinde daha sonra Arab kelimesinin muhtelif manalarını vermiştir. Eserde verilen kelimenin olumsuz manalarını sıralarsak:

- El- Arab kelimesi Mi'de Fasid olmak manasında,

²⁷⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/93.

²⁷⁹ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yılmaz (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 19.

²⁸⁰ Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 36.

²⁸¹ Lewis, *Tarihte Araplar*, 19.

²⁸² et-Tevbe 9/90, 97-99, 101, 120; el-Ahzâb 33/20; el-Feth 48/11, 16; el-Hucurât 49/14

²⁸³ Orhan Karmış, "A'rab", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/242.

- Arabiyy'ü'l-levn kelimesi Siyah çerde-kara yağız anlamında,
 - Aynı kökten gelen i'rab kelimesi fuşş ve kötü söz söylemek anlamı gibi yukarı da geçen maddeler olumsuz manalarıdır.

Bunun yanında olumlu manalarını sıralarsak:

- Arab kökünden gelen İ'rab'ın anlamı bir şeyin künhü, hakikatini izhar ve ayan etmek,
 - Aynı kökten gelen Ta'rib fiilinin manası ve kelamını lahnü hatadan pakü tenkit eylemek,

- Nebiyyün arabıyyün tabiri Arap peygamberi değil hakikati fesahat ve belagatle ilan ve izhar eden Peygamber, anlamlarına gelir.

Batılı kaynakların kitabelerde tespit etmiş olduğu anlamları:

- Güney Arabistan kitabelerinde Arab kelimesi bedevi hatta çapulcu, plaçkacı manalarında kullanılmaktadır.

- Kuzey kitabelerinde Namara mezar taşında kullanılmış olup bedevi anlamı verilmiştir.²⁸⁴

- Will Durant *Medeniyet Tarihi'nin* 1. cildinde Arab kelimesi kurak manasına gelir denmektedir.²⁸⁵

Yazar buraya kadar bu anlamları sıraladıktan sonra Bernard Lewis'in *Tarihteki Araplar* eserinde bu konuyu anlatan kısımları toplu bir şekilde eserinde yer vermiştir.²⁸⁶

Bernard Lewis'in eserinde verilen bilgileri Jean Paul Roux *L'İslam au Proche Orient* eserinde teyit etmiştir.

A.N. Poliak, *Revus des Etudes İslamiqües* eserinde **ARB** tabirinin Sami=semites ırkının ismi olduğu zamanla İbrani manasına gelen **ABR** kelimesinin sesleri yer değiştirerek **ARB** olduğunu söylemiştir. Bununla beraber yaptığı tasnifler ile Arab kelimesi Acem denilen yabancı milletlere bakış anlaşılabilir bir dil konuşanlar manasına gelir. Yazarımız işte bu son izahatı kabul ederek Arab ismi aslında bütün Sâmililerin müşterek ismi olup (**ARB/ ABR= Arab/ İbrani**) isimleri arasındaki ses tahavvülü en büyük kanıttır demiştir.²⁸⁷ Yani Arab kelimesi yerleşik halk için kullanılmış olup A'rab kelimeside göçebe halk olan bedeviler için kullanıldığını söyleyebiliriz. Bu iki kelime farklı anlamlara gelmektedir.

Ceziretü'l-Arap kısmında yaşayanların İslamiyet'in doğuşundaki nüfusu yaklaşık 7-8 milyon civarında olup Arap Yarımadası'ndan ayrılıp etrafa dağılan Arapların eserin yazıldığı

²⁸⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/94-95.

²⁸⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/102.

²⁸⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/95-102.

²⁸⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/102.

tarihlerde nüfuslarının 40-60 milyon arasında olduğunu Bernard Lewis eserinde belirtmiştir. Bu sayılarak bakarak yazarımız M.S. 7. asırda verilen rakamların Arap ırkına ait olduğu ama yaşadıkları dönemde verilen sayının o dönem Arapça konuşup Arap olmayan devletleri de içerisine alarak geniş bir camiayı kapsadığını dile getirmektedir. Arapça konuşup Arap olmayanların Arap olarak adlandırılıp nüfusa dâhil edilmeleri Abbasiler döneminde uygulanan Arapça konuşan bütün Müslümanları toplayan bir millet olarak bu tabiri kullanmaları ile olmuştur. Önceki dönemlere bakıldığında İslam'ın ilk fetih hareketlerinde Arab tabiri Arap kabileleri için kullanılmakla beraber Emeviler Dönemi'nde ise uygulanan Mevali politikası sebebiyle geniş anlam ihtiva etmemiştir. İşte bu sebeplerden dolayı bugünkü Arap âleminin Sâmî dil ailesi grubunu oluşturan kıta birliği ve ırk birliği ile alakası olmayan büyük bir kitle olduğunu yazarımız söylemiştir.²⁸⁸

3.1.3. Antropolojide (Arab) Irkı

Yazarımız bu bölümde öncelikli olarak Arapların antropolojik açıdan tiplerini çeşitli kaynaklardan alarak sıralamıştır. Bu sıralamadan sonra bugünkü Arap tipinin geçmişteki Arap tipi ile ilgili bağlantısı var mıdır yok mudur, bu sorunun cevabını çeşitli kaynaklarda aramıştır. Öncelikli olarak en halis Arap tipinin hangi bölgede bulunduğuna değinmiştir. En halis Arap tipinin bulunduğu bölgelerle ilgili yazarımızın verdiği bilgileri özetlersek:

Eugene Pittard, *Les Races et l'histoire* eserinde Arapların göçebe yaşam tarzından dolayı çok yer değiştirdikleri bu sebeple asıl Araplar ile Araplaşmış kişileri ayırt etmenin pek mümkün olmadığını söylemekle beraber en halis Arap tipinin Güney Arabistan'da Yemen ve Hadramut ahalisinde bulunduğunu, bunun sebebini ise yabancılar tarafından en az gelinen bir bölge olduğunu söylemiştir.

Frank H. Hankis, *La Race Dans La Civilisation* eserinde beşer cinsinin kendisine benzeyen beşer cinsinden ayırım yapılması en az iki milyon senenin geçmiş olması gerekir. Bu sebeple bugünkü tiplerin oluşumu en az dört yüz bin sene önce oluşmuş olması gerektiğini söylemiştir.²⁸⁹

Yazarımızın eserinde vermiş olduğu birbirinden farklı Arap tipleri örneklerini sıralarsak;

- Eugene Pittard *Les Races et l'histoire* eserinde Arapların boyları uzun, kafatasları uzun (dolichocephale), yüzleri uzun, saçları siyah, burun bakımından tüm Arap kabileleri orta

²⁸⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/103-105.

²⁸⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/106.

burunlu, % 19 oranında ferdi olarak basık burun, sayısı bilinmese de gaga burunlularda bulunmaktadır, der.

- C. Brockelmann *Histoire des Peuples et des Etats Islamiques* eserinde ifade ettiğine göre Arapların yüzü dar, başı uzun, burunlarının ucu kıvrık, ense üstü çok kabarık bir kafatası, boyları daima narin ortadır.

- Clement Huart *Histoire des Arabes* eserinde Arapların çoğunluğu mütenasip endamlı ve orta boylu, kolları ve bacakları incecik olmasına rağmen çevik ve kuvvetli olduğu Bedevi Arapların yüz çizgileri muntazam, çehreleri beyzi, kafatasları genellikle biçimsiz veya sivri, gözleri kara, bakışları seciyye kuvvetlerini gösterecek kadar nafiz, der.

- Will Durant *Medeniyet Tarihi* eserinde Araplar develeri kadar dayanıklı atları kadar hassaslar, kısa boylu, ince yapılı, kuvvetli ve dayanıklı yapıları bulunur, der.

- Dr. George Montandon *La Race Les Races* eserinde Berberiler, Hind-Afganlılar, Endonezyalılar, Malezyalılar, Polinezyalılar beraber Araplar esmer ırka mensup olup Yahudi ve Ermeniler gibi basık burunlulardır, uzun başlı Akdeniz ırkına mensupturlar, der.

- Bertholon ve Chantre'ye göre Arap ırkının kafa şekli kısa başlı= Brochycephale yapısına sahiptir, derler. Yazarımız bu sıralamaları verdikten sonra Antropoloji sahasında genellikle Arap tipinin uzun başlı olduğu kabul edilirken kısa başlı Arapların da olabileceğini söylemiştir.²⁹⁰

- Dr. Gustave Le Bon *La Civilisation des Arabes* eserinde Araplar ortadan biraz uzun boylu, kuvvetli, mütenasip endamlı, tenleri yanık esmer ve elastik, yüzlerinin şekli beyzi ve rengi bakırımsı, alınları geniş- açık, kaşları kalın, gözleri siyah- keskin- derin, burun nispeti orta, ağızları muntazam; dişleri güzel, düzgün, fildişi gibi beyaz; kulakların şekli güzel, cesameti tabii ve hafifçe öne doğru, kulak delikleri göz kapaklarının dış yahut şakak tarafındaki uçlarıyla tamamıyla muvazidir, der.²⁹¹

Yazarımız çeşitli görüşleri sıraladıktan sonra kendisine göre yapmış olduğu Arap tipi çıkarımı şu şekildedir:

Baş: Dolichocephale= uzun başlı

Renk: Bakırımsı yanık esmer

Boy: Şehirliler ortadan biraz uzun Bedeviler orta

Yüz: Beyzi

Aza: İnce

²⁹⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/107-108.

²⁹¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/122-123.

Endam: Mütenasip, Kuvvetli, çevik, umumiyetle narin

Göz: İri, kara, keskin, derin

Kaş: Kara ve gür

Burun: Orta ve kapakları kalınca

Ağız: Muntazam

Dişler: çok muntazam, düzgün ve parlak sayılacak kadar beyaz,

Kulaklar: Orta büyüklükte, güzel, genellikle öne doğru meyilli

Saçlar: Siyah ve düz,

Yazarımız vermiş olduğu günümüzdeki Arap tipinin eski Arap tipi ile bir benzerliği olup olmadığının daha anlayamadığı ama Arap tipi olarak genellikle günümüzdeki tipin temsil edebileceğini söylemiştir.²⁹² Bununla birlikte Hitti eserinde Kuzey ve Güney Arapların Akdeniz'e has ola dolikosefal (uzun) kafataslı bir yapıya sahip olup sahil kesiminde yaşayan kimselerin brakisefal (yuvarlak) kafatasına, dar çene, kartal gagası gibi mukavves burun, yassı yanaklar, gür saçlı, Armenoid(Hitit, İbrani) karakteri taşıdığını söylemiştir.²⁹³

**Arapları
andıran
eski
Mısır'lı
tipler**

K. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989), 1/57.

3.1.3.1.Arapların Soyu

Yazarımızın değinmiş olduğu diğer bir konu ise Arap ırkının ihtilata uğrayıp uğramadığıdır. Yani Arap ırkı diğer milletlerle karışmış mıdır, karışmamış mıdır? Yazar, bu sorunun cevabını ise İbn-i Haldun'un *Ünvanü'l-İber* isimli eserinden örnek vererek

²⁹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/123-124.

²⁹³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/56.

açıklamıştır. İslam fetihleri ile fetih hareketlerine katılan bedevi kabileleri büyük bir ihtilata uğrayıp saf ırklarını kaybetmiştir. Sebebi ise bedeviler fetih ile gittikleri yerlerde iskân etmeye başlayınca Acem ve Rumlar ile karışmaya başlamıştır. Sonuç olarak İslam fetihlerine katılan bedevi kabileleri ihtilata uğramış olup Ceziretü'l-Arap'da kalabilenler saf ırklarını koruyabilmişlerdir, der. Yine aynı eserde bölgede kalan Arap kabilelerinde saf ırklarını tam koruyamadıkları, birbirleri ile karışmış olduklarından saf bir Arap ırkının olmadığı konusunda Araplığı sadece dil camiası olarak gösteren bir hadisi yazarımız delil olarak getirmiştir. Ahmet Naim Bey'in *İslamiyet'te Da'vayı Kavmiyyet* eserinde geçen hadis metnine göre 'Ey Nas, Rabbiniz yalnız bir Rab'dır. Babanız yalnız bir babadır. Dininiz yalnız bir dindir. Araplık sizin ne babanız ne ananızdır: o lisan dan ibarettir. Her kim Arapça konuşursa Araptır.' Araplık sadece dil birliğine göre belirlenir.²⁹⁴

Yazarımız İslamiyet'ten önce Arap milletleri ve bunların ahvali ile ilgili verdiği bilgileri Ebu'l-Fida İsmail'in *Kitabu'l-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* eserinden ve Mahmut Esat Efendi'nin adı geçen eserinden alarak açıklık getirmiştir. Ebu'l-Fida'ya göre Araplar 3'e ayrılır:

Bâide: Yemame taraflarında hakiki Arap ırkını temsil eden Araplardır.

Âribe: Yemen'de bulunan Araplardır.

Müstâ'ribe: Sonradan Araplaşmış olup Hicaz Bölgesi'nde yaşayan Araplardır. Peygamber Efendimiz'de (s.a.v.) bu zümreye mensuptur.²⁹⁵

Mahmut Esat Efendi ise eserinde Arapları İbni Haldun'un yapmış olduğu taksimatı dikkate alarak 4'e ayırır:

Âribe Araplar: Halis Arap olup Yarımada'nın en eski sakinleridir. Bunlara Mecide ve Baide de denmiş olmakla beraber işledikleri zulümlerin cezası olarak mahv ve helak olmuş veya değişiklikler sırasında diğer kavimlerle kaynaşıp adları unutulmuştur.

Müstâ'ribe Araplar: Kahtan b. Abir b. Salih b. Erfahşad b. Sam b. Nuh evladının Aribe Arapları ile kaynaşmasından hâsıl olmuş bir kavimdir. Kahtan'ın asıl dili Süryanice olmakla beraber Arapçayı Âribe Arapları ile kaynaşmasından sonra öğrenip evlatlarına nakletmiştir.

Tabia Araplar: Kahtan'ın kardeşi Falig'in zürriyetinden ve aslen İbrani olan Hz. İsmail'in evladının Müstâ'ribe Araplar ile kaynaşmasından hâsıl olmuştur.

Müstâ'ceme Araplar: Tabia Arapların, İslam'ın ortaya çıkmasından sonra Allah'ın ismini yüceltmek için dünyanın çeşitli taraflarına yayılarak çağdaşı olan kavimler ile kaynaşmasından oluşmuştur.

²⁹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/109-110.

²⁹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/109.

Yazarımız bu bilgileri karşılaştırarak birkaç noktayı tespit etmiştir. Bu tespitleri ise şu şekildedir:

a. Ebu'l-Fida'nın ayırdığı Âribe ve Bâide Arapları aynı zümreye mensup hakiki Araplar olup Bâide kelimesi mahvolmuş anlamına gelir. Bu zümre kısmen yok olmuş ve kısmen de ihtilale uğramış olup günümüz de bu zümreye mensup hakiki ve saf Arap mevcut değildir.

b. Araplaşmış Araplar anlamındaki Müstâ'ribe Arapları, Süryânîler ile karışmasından dolayı melez bir zümredir. Sâmi milletlerden olan Süryânîler, Âribi zümresiyle karışınca Arapça konuşarak lisan değiştirmiş olup büyük bir ırkı değişim olmamıştır. Çünkü her iki zümre Samî ailesine bağlıdır.

c. Tabia Arapları İbranîlerin Müstâ'ribe zümresiyle karışmış olup Arapça dilini konuşmaya başlamışlardır. Bunlar da Sâmi ailesine bağlı bulunduğu için dolayı bu bölümlere ayrılmasında birbirlerinden büyük bir ırkı farklılık yoktur. Ama Hz. İsmail'in babası Hz. İbrahim Sümerlidir ve Arabistan'a Sümer'den hicret etmiş olup İbranice konuştukları belli değildir. Bir ihtimal Tabia Arapları Sümerlilerle Sâmi'lerin birbirine karışmasından olup Arap dilini sonradan Arabistan da kullanmış olabilecekleridir.

d. Müstâ'ceme Arapları garb ve batı milletleriyle ihtilatından dolayı en karışık tabaka olup bugünkü Araplık bu dil camiasından ibarettir.²⁹⁶

Corci Zeydan ise İslam Medeniyeti eserinde Arapları 2'ye ayırır:

Arab-ı bâide: Âd, Semud, Tasm, Cedis, Amâlik, Cürhüm, Casim gibi İslamiyet gelmeden önce yok olan kavimler.

Arab-ı bakiye: İslamiyet gelinceye kadar paydar kalarak İslamiyet'ten sonra İslamiyet'i her tarafa yayan ve İslam devletini oluşturanlardır. Bu taksimde neseb cihetini oluşturan birinci kabile nesebi Erfekşad'dan gelen Kahtanilerdir. Yemen de ikamet ederler. İkincisi ise Hz. İsmail'in soyundan gelen Adnan'a mensup Adnanilerdir. Hicaz Bölgesi'nde ikamet ederler. Bu iki kavim birbirine karışmış olmakla beraber aralarında uzun süreli devam eden mücadeleleri vardır. Bu mücadelelerin sebebi Kahtaniler için nesep asabiyeti, Adnaniler için Arap asabiyetidir. Her ne kadar kendi içlerinde mücadele olsa da dışarıya karşı ırk üstünlüğü iddiaları bulunmaktadır.²⁹⁷

Adem Apak Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü eserinde Arap kavimlerini 3'e ayırır.

el-Âribe: Nesli tükenen Arapları temsil eder.

²⁹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/11-112.

²⁹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/113-117.

el-Mütearribe: el- Âribe'nin dilini kullanan ve daha sonra onların yurtlarına yerleşen Kahtanoğulları' dır.

el-Müstârîbe: Aslen Arap olmayıp Arap dilini benimseyip Araplaşmış kabul edilen İsmailoğulları'dır. Adnanîler bu kavimden gelirler.²⁹⁸

Yukarıda yapılan Arapların soyu ile alakalı kısımda ittifak edilen nokta Bâide Araplarıdır. Her kaynakta Arab-ı Bâide kavimlerinin önceden yaşayıp helak olmak ve başka milletlerle karışmak suretiyle yok olduğudur. Baide Arapları dışında kalan diğer Arapları incelediğimizde aslında birbirine benzeyen tanımlamalar olup ufak farklılıklar olduğunu görmüş oluyoruz. Genel olarak kabul edilen taksimat şu şekildedir:

1. Arab-ı Bâide
2. Arab-ı Bakıye
 - a. Arabı Âribe
 - b. Arab-ı Müstâ'ribe²⁹⁹

Arab-ı Bâide: Âd, Semud, Tasm, Cedis, Medyen Amâlika, Casm, Abdi Dahm, Ubeyl, Hadura birinci Cürhümlüler bu kısma mensup kabileler olup tarihin eski dönemlerinde yaşayıp çeşitli sebeplerle yok olmuşlardır.³⁰⁰ Bununla beraber Babil (Irak)'de ikame eden Amâlika kabilesi Levez'in soyundan gelip Ham soyundan gelenlerin baskısıyla Arabistan'a geçmiştir. Diğer sayılan tüm kavimler ise İrem b. Sam'ın soyundan gelmiştir. Babil Asuriye'de bulunan kitabelerde Arapların aslının Âmalika olabileceği ve tüm Arap kavimlerinin Amâlika adı altında toplanabilir.³⁰¹

Arab-ı Bakiye: Soyları devam eden Arap kabileleridir. Tevrat'ta Sam'ın iki oğlundan gelmiş olup dil ve kültür olarak birbirinden ayrılan iki kavim olarak geçer. Kuzeyin dili klasik Arapça olup güneyin dili Habeşçeye yakındır.³⁰²

Arab-ı Âribe: Tevrat'ta "Joktan (Yektan)" olarak geçen Kahtan soyundan gelen Yemenliler olup bu bölgenin yerli ahalisidirler.³⁰³ En meşhur kabileleri Cürhüm ve Ya'rub'tur. Ya'rub'tan da Kehlan ve Himyer adlarında iki ayrı koldan birçok kabile ve batın gelmiştir. Himyer batınlarının en meşhurları Kudaa'dır. Kudaa'dan da Beli, Cüheyne, Behra, Benu Nehd, Cerm kabileleri türemiştir. Kehlan batınlarının en meşhurları; Evs, Hazreç, Ezd, Cedile, Buhtur, Zübeyd, Tayy, Havlan, Sadu'l-aşire, Neha, Mezhic, Hamdan, Kinde, Murad, Enmar, Cüzam,

²⁹⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 89-92.

²⁹⁹ Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 273.

³⁰⁰ Yıldız, "Arap", 273.

³⁰¹ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 39-40.

³⁰² Yıldız, "Arap" 273

³⁰³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/56.

Lahm'dır. Yemenliler kültür ve medeniyet sahasında ileri olunca Main, Sebe, Himyer gibi pek çok devlet kurmuşlardır.³⁰⁴

Arab-ı Müstâ'ribe: Menşe itibariyle Arap olmayıp sonradan Araplaşan kabilelerden meydana gelmektedir. Bu kabilelere Adnaniler, İsmaililer, Meaddiler, Nizariler de denilmektedir. Hz. İsmail, Kahtanoğulları soyundan gelen Cürhüm kabilesinden bir kız ile evlenip Mekke'ye yerleşmiştir. Onun soyu Arapça'yı burada öğrenip Cürhümlülere karışarak Araplaştıklarından bu ismi almışlardır.³⁰⁵ Adnânîlerin Adnân'dan Hz. Muhammed'e kadar gelen ve bizzat Peygamber tarafından kabul edilmiş olan soy kütüğü ise şöyledir: Adnân - Mead - Nizâr - Mudar - İlyâs - Müdrike - Huzeyme - Kinâne - Nadr - Mâlik - Fihri (Kureyş) - Galib - Lüey - Kâ'b - Mürre - Kilâb - Kusay - Abdümenâf - Hâşim - Şeybe (Abdülmuttalib) - Abdullah - Muhammed.³⁰⁶

Yazarımız bu konuda şu şekilde devam etmiştir: Arapların ırk üstünlüğü üzerine olan asabiyetleri İslam'ın ortaya çıkmasına kadar devam etmiştir. İslamiyet'in gelmesiyle ayet ve hadislerde hiçbir ırk birbirinden üstün tutulmamıştır. Lakin Araplar bu esası kolay bir şekilde benimsememişlerdir.³⁰⁷ Asr-ı Saadet döneminde çeşitli ırklara mensup Bilal-ı Habeşi, Selman-ı Farisi, Ebu Ukbe, Süheyb-i Rumi gibi sahabeler bulunmaktaydı. Hulefa-i Raşid'in döneminde de bu ilke devam etmiş olup Emeviler Dönemi'nde Cahiliye Dönemi ırkçılığı devlet siyaseti haline gelmiştir. Abbasiler bu uygulamaya karşı çıkarak başa gelmiş olsalar da kendi dönemlerinde de Araplar ve Arap olmayanlar arasındaki mücadele devam etmiş olmakla beraber Şuubiye Hareketi devletin sonunu getirmiştir. Bu ırkçılık akımı İslamiyet'e zarar vermiş olup Şiiliğin ortaya çıkmasına da sebep olmuştur. Günümüz antropoloji ilmine göre saf bir Arap ırkı bulunmamakla beraber İslamiyet'ten önce ve sonra çeşitli milletlerle hem Ceziretü'l-Arap bölgesine çıkan Araplar hem de bu bölgeye hicret eden yabancılarla Arap ırkının safveti izale ve ihlal ile sonuçlanmıştır.³⁰⁸

3.2.ESKİ ARABİSTAN MEDENİYETLERİ VE ARAP KRALLIKLARI

3.2.1. Cahiliye Medeniyetleri

Yazarımız Araplar için kullanılan Cahiliye kelimesinin bilinen anlamıyla medeniyetten uzak, vahşet manalarındaki kullanım şeklinin doğru olmadığını, Arapların çeşitli medeniyet ve krallıklarla varlıklarını sürdürdüklerini çeşitli kitaplardan örnekler vererek kanıtlamaya çalışmıştır. Cahiliye kelimesinin medeniyet alanında değil müşrik adetleriyle teamülleri

³⁰⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/26.

³⁰⁵ Yıldız, "Arap", 273.

³⁰⁶ Mustafa Fayda, "Adnan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/392.

³⁰⁷ Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik. (Enbiya/107. Ayet)

³⁰⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/118-124.

bakımından gaflet ve dalalet devri olduğunu belirtmiştir. İslam düşmanları her çağda bu kelimeyi en medeniyetsiz manalarını verip Arabistan'da bulunan çöllere de faydalanarak İslamiyet'in vahşet diyarından çıkmış bir din, Kur'an-ı Kerim'i de çöl kanun'u şeklinde tasvir etmelerini, Arap medeniyetlerini anlatarak karşı çıkmıştır. Yazar, Garb ilminin cahiliye kelimesinin cahilane anlamlarında kullanımını kat'i surette reddettiğini onlardan verdiği örneklerle ele alır.³⁰⁹

Edouard Montet, *Le Coran* eserindeki Kuran-ı Kerim tercümesinde, Arap an'anesi İslamiyet'ten önceki devir konusunda vermiş olduğu hükümde bu devri tam bilmediklerinden sebep Müşrik ataları hakkında doğru olmayan Cahiliye kavramını kullandıklarını söyler. Bu an'enenin kullanımının doğru olmadığını Arap Muallakât'ında şairlerin ölümsüz eserlerinde bile Cahiliye Devri anlatılmadığını delil getirir.

Le Bon La Civilisation des Arabes eserinde konu hakkında şöyle izahata yer verilir; Genellikle Arapların İslamiyet'ten evvel tarihi devirlerinde yarı vahşi hayat sürdürdükleri için insanlığın hafızasında hiçbir hatıra kalmadığı ileri sürülür.

Yazar, Araplar hakkında hiçbir şey bilinmese bile diline bakarak ileri bir medeniyet olduğunu anlarız, demiştir. Çünkü dilin medeniyet ile birbirine bağlı olarak gelişen bir olay olduğundan bahseder. Bir milletin medeniyet kurması için çeşitli merhalelerden geçmesi gerekir. İşte eski Arap medeniyeti hakkında nasıl bir şey olduğunu tam bilmesek de arkeolojik kazılarda medeniyet ortaya çıkmış olup Asur ve Babil medeniyetlerinden geri kalmayan bir medeniyettir, der. Araplar hakkında medeniyetsizliğin telakki edilme sebebi bedevi ve şehirliler olmak üzere iki kola ayrılmakla beraber bedeviler göçebe yaşam ile medeniyetsiz kalabilir ama şehirliler medeniyet kurmuşlardır.³¹⁰ Yazar Arap medeniyetinin mükemmel olduğunu Le Bon'un yukarıda adı geçen eserinden alarak bize anlatmıştır. Verdiği bilgileri kısaca değinmek gerekirse:

- Herodote eserindeki bilgiye göre M.Ö. 4000 yıllarında Arabistan'ın güneyinde kurulan Sebe şehrinde altın ve gümüşten yapılan eşyalarla dolu saraylar vardır.
- Arap vakaayı'namelerine göre Me'rib şehri refahın en yüksek derecesini bulmuş darbu mesel haline gelmiş iyilikler diyarıdır.
- Yemen, Mısır gibi gelişmiş ve mamur şehirlere ev sahipliği yapmış olup Medeniyet toz toprak altında kalmıştır. Bu medeniyette kendini ortaya çıkaracak bir kâşif beklemektedir.

³⁰⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/127.

³¹⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/128-129.

- Avrupa'nın Uzakdoğu ile bağlantısı Arap topraklarında olmuştur. Ticarete Arap şehirleri 2000 yıl boyunca Venedik'in en parlak dönemi olmuştur.

- Hire ve Gassan şehirleri de medeniyet sahnesinde iz bırakmış devletlerdir.

- Gassan şehri Yemen'den gelen Araplar tarafından kurulmuş olmakla beraber 500 sene payidar olup 60 müstahkem şehir kurulmuştur.

- Her medeniyet Romalılar ile temasta bulunarak birbirlerinden etkilenmişlerdir. Lakin Yemen, Roma medeniyetinden evvel kurulduğundan dolayı Roma medeniyetinden etkilenmemiştir.

- Dünyanın çeşitli yerlerindeki müzelerde Araplara ait çeşitli sikke ve eserlerin bulunması medeniyetin bir göstergesidir.³¹¹

Yazarımız, Bernard Lewis'in *Arapların Tarihi* eserinde geçen Arabistan'ın Güney ve Kuzey medeniyetlerinin uğramış olduğu harici tesirleri olduğu gibi eserine almıştır. Verdiği bilgileri kısaca sıralarsak:

- Romalıların Nabat ve Tedmür devletlerinin gelişmesine yardım etme sebebi Bizans ve İranlıların bu bölgeye hâkim olma isteğidir. Arapların bu devletlerden etkilendiklerinin en büyük örneği Gassan ve Hire devletlerinin Hristiyan olmalarıdır.

- Hire Krallığı, İran'a bağlı olmakla beraber kültürünü Suriye'nin Yunan ve Hristiyan kültürlerinden almıştır. Daha sonraki devirlerde Nesturi Hristiyanlığını kabul etmişlerdir.

- Araplar askeri bilgi ve teşkilatı Bizans ile yapmış oldukları savaşlardan öğrenmişlerdir.

- Kumaş, gıda maddeleri olsun hep dışarıdan bu bölgeye gelmiştir. Şehirlilerin ticaret yolları üzerinde bulunmaları bu kültürlerden etkilendiklerini gösterir.³¹²

Yazar, Batılıların Güney medeniyetlerinden en çok Yemen medeniyeti üzerine durduklarına değinerek bu konu hakkında örneklerini Gaudefroy-Demombynes'in adı geçen eserinden almıştır. Bu bilgiler ise şu şekildedir:

- Yemen, Hadramut, Uman bölgelerinin ziraatta elverişli bölgeler olması sebebiyle medeniyetler bu bölgede gelişme göstermiş olup İslam dini, Yemen'de kurulan refah medeniyetlerini Hz. Süleyman ile Belkıs kıssasına bağlamıştır.

- Yemen'de Arap dilinin hususi bir lehçesi konuşulur, Araplara istinat ettirmiş manasına Müsned dedikleri hususi bir yazı kullanırlardı.³¹³

³¹¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/129-133.

³¹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/133-134.

³¹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/134-135.

Yazarımız Arap medeniyet merkezleri hakkında bize yine Batılı araştırmacıların eserlerinden şu bilgileri aktarmıştır:

Anwander, *Les Religions de l'humanite* eserinde eski medeniyetlerin genel halini řoye anlatmıştır: Arap şehirlerinin medeniyet merkezi kuzeyde Ma'ın Krallığı, gúneyde Sebe Krallığı olmasına rağmen ticaret yolları úzerinde bulunan Taif, Mekke, Medine, El-Ula, Petra, Tedmür, Busra şehirleri tüm Arap medeniyetlerini etkisi altında bırakmıştır. Yazarımız medeniyet merkezlerinden Petra ve Sebe Krallığı'nın merkezi olan şehrin sadece kalıntılarının kaldığı günümüze kadar ulaşamadığından bahsetmiştir.³¹⁴

Paul Fauvelle, *Le Peuple d'Allah*, eserinde Hicaz'da bulunan Mekke ve Yesrib şehirlerinin İslam'ın doğduğu ve Makaamat'ı-Mubarekesi olduğundan bunların dışında kalan bir takım merkezlerin önceden bedevi oldukları sonradan hadari olmalarının nasıl gerçekteştiğinin bilinmediğine değinmiştir.

Arthur Pellegrin *L'islam Dan Le Monde* eserinde Hz. Muhammed döneminde hadariler; Mekke, komşusu Taif, 400 km ilerideki Medine'de yaşıyorlardı. şehrin sakinleri Yemen, Suriye, Irak ve bedevilerle alış-veriş yaparak geçimlerini sağlıyorlardı. Bu şehirlerin siyasi yönetimi birbirinden farklı olup ekonomi açısında hep rekabet içerinde olmakla beraber Medine ticaret yollarının úzerinde olması sebebiyle ekonomide daha üst konumda bulunduğuna değinmiştir.³¹⁵

3.2.1.1. İslam'ın Ortaya Çıktığı şehir (Mekke)

Yazarımız bu medeniyet merkezleri hakkında bilgileri sıraladıktan sonra Mekke şehrini önceleyerek şehrin nasıl Arap medeniyet merkezi olduğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Yazar, yukarıda adı geçen medeniyetlerin İslamiyet'ten önceki dönemlerde kuzey ve gúneyde olan medeniyetlerin yıkılmış olduğunu, Tedmür- Nabat krallıklarının ise munkarız olduğunu, bunlara rağmen Mekke Cumhuriyeti'nin (bu tabiri kullanma sebebi Mele isimli bir eşraf ve meclis tarafından şehrin yönetilmesi), ticaret ve kültür alanında gelişme gösterdiğini söylemiştir. İşte Mekke hakkındaki çeşitli konuları yazar, H Lammes (L'İslam) ve Bernard Lewis (Tarihteki Araplar), Mahmut Esat Efendi (Tarih-i Din-i İslâm), Gaudefroy-Demombynes, *Le Bon (La Civilition des Arabies)* alarak eserinde konuya aydınlatmıştır.

L. Hammes medeniyet merkezi Mekke'nin M.S. 6. asrın sonlarına doğru durumu hakkında şu bilgileri vermiştir:

³¹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/70.

³¹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/71.

Mekke şehri, Batlamyus'un eserinde Makoraba diye adlandırılan Mabet şehrinin miladın ikinci asrına dayanan bir geçmişi vardır. Bedevi olup sonra şehirleşen kabile hicretten yaklaşık 200 sene önce Mekke'ye yerleşip bütün hâkimiyeti ellerine almıştır. Dünya üzerindeki ticaret yollarının kavşak noktası olmasından Kureyşliler, Mekke'de bir nevi ticaret sendikası vasıtasıyla hüküm sürüyor ve idare nüfuzlu aileler cumhuriyeti şeklini alıyordu.³¹⁶

Mekke'nin idari şekli, Kuran-ı Kerim ayetlerinde (23. Sure 34. 48, 26. surenin 33, 27. surenin 29-38.) Mele ismiyle bahsedilen idari şekil eşraf ile zümreler rüesasından mürekkep bir meclis olmanın yanında zengin ve nüfuzlu ailelerin mümessillerinden mürekkeptir. Mesela Ebu Süfyan için Kureyş'in şeyhi ve büyüğü ifadesi kullanılırdı. Çünkü Ebu Süfyan şehrin en zengini en zekisi, en vatanseveridir. Aile zümrelerinin muhtariyetlerine dokunmamak şartı ile umumi meclis, umumi menfaatler ve şehrin menfaati mülâhazasıyla bir müdahale gerektiğinde baskıdan kaçınmazdı. Hz. Muhammed'in din propagandasında ileri sürdükleri muhalefet ilk olarak umumi menfaatti daha sonra baskı yapmaktan geri çekinmemişlerdi. Kureyş sendikası Arabistan'ın hac mevsimi ve panayır imkânlarından şehrin menfaati için elinden geleni yapmıştır.³¹⁷

Yukarıda yazarın vermiş olduğu ayet bilgilerini incelediğimiz zaman birtakım yanlışlıklar yapılmıştır. Mele kelimesi Kuran-ı Kerim'in (Yûsuf 12/43) (en-Neml 27/29, 32, 38). (el-Mü'minûn 23/33-38), (el-A'râf 7/75, 88), (el-A'râf 7/103; Yûnus 10/83), (Hûd 11/27), (Yûnus 10/88; el-Kasas 28/32), (Sâd 38/6) (Hûd 11/38), (el-Mü'minûn 23/24-25), (el-A'râf 7/88, 90) sure ve ayetlerinde geçer.³¹⁸ Yukarıda verilen Müminun (23.sure) suresinin ayet numaraları yanlış verilmiştir. Bunun yanında 26. sure Şuara suresi olup 33. ayette Hz. Musa'nın beyaz el mucizesinden bahsedip Kuran-ı Kerim'in 27. Suresi olan Neml suresinin 29 ve 33. ayetlerinde " الْمَلُؤَا " şeklinde ifade edilmiştir.

Mekke'nin mevki, Hicaz denilen kurak mevkinin en bunaltıcı ve alçak kısmı olan Tihame Çöküntüsü'nde bulunur. Bu şehir Sarp ve çıplak iki dağ arasında mengene içine sıkışmış olan bir leğen vaziyetin de bulunan bir çöküntünün dibini işgal ediyordu. Bazen bataklık bazen külhan yerine dönen bu şehir eski baharat yolunun en önemli merhalelerinden birine yani Yemen, Afrika, Suriye arasında geçişi temin eden, uluslararası ihtiraslarla rekabetlerin hedefi olan Hint pazarlarına yol açan kıtalar arası yolların ağız kısmını teşkil etmektedir.³¹⁹

³¹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/136.

³¹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/136.

³¹⁸ İbrahim Çelik, "Mele", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/36.

³¹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/138.

Mekke'nin siyasi yapısı hakkında bazı araştırmacıların kullanmış olduğu kavramlar vardır. Bunlar Mekke Cumhuriyeti, Tacirler Cumhuriyeti, Mele Hükümeti gibi kullanımlar Mekke'nin bir devlet olduğunu düşünülmesini sağlamıştır.³²⁰ Mekke'nin yönetim şekline baktığımızda çeşitli kabilelerin önde gelen liderlerinin oluşturduğu bir senato şeklindedir. Lakin meclisin yürütme yetkisi olmayıp danışma kuruludur. Kararlar ise oy birliği ile alınmaktadır.³²¹ Bu kurula girmenin yolu ise seçkin ve nüfuzlu olmanın yanında yapılan hizmetler, zeki ve servet itibarı olmalıdır. Yetkileri ise manevidir. Hiçbir zor kullanma yetkisi olmayıp ikna yolu ile insanlara kararlarını uyguluyorlardı.³²² Bunun yanında birliğin gerçek esası tâcirlerin sınıf dayanışmasıydı. Böylelikle Mekke burjuvazisinin ticarî tecrübe ve zihniyeti, bu sınıf mensuplarına iş birliği, örgütlenme ve kendi kendini kontrol etme vasıflarını sağladı. Araplar arasında pek az rastlanan bu vasıflar, sonraları hâkimiyetleri altına girecek olan geniş imparatorluğun idaresi için fayda sağlamış oldu.³²³

Yazar bu bilgileri aktarırken Mekke şehrinin isimleri konusunda da bilgi vermiştir. Yazarımız, Mekke'nin isimleri konusunda Eyüp Sabri Paşa'nın eserinden ve Mahmut Esat Paşa'nın eserinden alıntılanmıştır. Mahmut Esat Efendi, Batha, Ümmü'l-Kurâ, el-Beledü'l-Haram, el-Beledü'l-Emin isimlerine; Eyüp Sabri Paşa ise Mekke, Bekke, Beled, Karye, Ümmü'l-kurâ, Belde, Beledü'l-emîn, Salâh, Bâsse, Bessâse, Nâsse, Nessâse, Hâtıme, Re's, Kûsâ, Arş, Arîş, Uruş, Kâdis, Kâdisiyye, Sebûha, Harâm, Beledü'l-Harâm, Mescidü'l-Harâm, Ma'taş, Berre, Ritâc, Ümm, Rahm, Ümmü Ruhm, Ümmü'r-rahme, Ümmü Kûsâ, Emîne, Ümmü's-Safâ, Merviyye, Ümmü'l-meşâ'ir, Methafe, Beldetü'l-merzûka, Tihâme, Hicâz, Tayyibe, Medînetü'r-Rabb, Âkır, Fârân gibi kırk beş kadar esmâ-yı celîlesi ve Müşerrefe, Mükerreme, Mufahhame, Mehâbe, Vâlide, Nâdire, Câmî'a, Mübâreke misillü sekiz aded elkâb-ı cemîlesi isimlerine değinmiştir.³²⁴

Bu konuda birkaç hususa değinmek gerekir. Öncelikle Kuran-ı Kerim'de Mekke için kullanılan isimleri zikretmemiz gerekiyor. Mekke (el-Feth 48/24) Bekke (Âl-i İmrân 3/96) ve yeryüzündeki bütün yerleşim birimlerinin merkezi ve müslümanların kıblesi kabul edilmesinden dolayı "ümmü'l-kurâ" (el-En'âm 6/92; eş-Şûrâ 42/7) adları da Kur'an'da şehrin diğer isimleri olarak yer alır. Yine bazı âyetler de Mekke için "karye" (en-Nahl 16/112), "meâd" (el-Kasas 28/85), "el-beledü'l-emîn" (et-Tîn 95/3) ve "el-beled" (el-Beled 90/1) gibi adlar da

³²⁰ Fatma Işlak, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995), 44.

³²¹ Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, 51.

³²² Işlak, *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı*, 46.

³²³ Lewis, *Tarihte Araplar*, 50.

³²⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/73-77.

kullanılmıştır.³²⁵ Mekke'nin ismi konusunda meşhur olan bir görüş ise ismin Babilce ya da Asurca olması ihtimalidir. Çünkü bu dillerde Makka tabiri El-Beyt anlamında kullanılıp Araplar El-Beyt'i, Kâbe'nin bir ismi olarak kullanırlardı. Amâlikalılar Mezopotamya'dan çıkıp bu bölgeye geldiklerinde Kâbe'nin bulunduğu yeri diğer bölgelerden ayırmak için bu ismi vermişlerdir. Bu kullanımda Mekke isminin Babilce olmasını kuvvetlendirir.³²⁶ En yaygın kullanılan isimleri ise Mekke, Bath,- Ümmü'l-Kura, el-Beledü'l-Haram, el-Beledü'l-Emin'dir.

Mekke şehriyle ilgili olarak ticari önemi üzerinde durmuştur. Yazarın Mekke'nin ticareti ile ilgili vermiş olduğu bilgileri incelersek:

Ticarette ileri derece olmasının sebebinin yazar, Bernard Lewis'in eserindeki ticaret yolları kısmından almıştır. Buna göre M.S. 6. yy sonlarında Akdeniz ve Uzakdoğu arasında geçiş yeri olan Fırat'ın Bizans ve İran savaşları sebebiyle güvenli bir yer olmaması ve Mısır ülkesinde karışıklık olması sebebiyle tüccarların Yemen üzerinden Uzakdoğu'ya giden yolu tercih etmek zorunda kalmalarıdır. Mekke halkı bu vaziyetten istifade etmesini bilmiştir. Mekke şehrinde çeşitli panayırlar kurulmuş olup en önemlileri Ukaz panayırdır. Bu panayırlar sayesinde Mekke kendini ticarete geliştirmiştir. Mekke'nin idaresi ticareti elinde tutan kişiler tarafından ortak yönetilen bir şehirdir. Mele denilen şehrin yöneticileri halkın onayıyla eşraftan ve aile reislerinden seçilirdi. Bunların hâkimiyeti maneviydi ve ikna esasına dayanırdı. Hakiki birlik esası tüccar zümresinin dayanışmasına dayanırdı.³²⁷

Gaudefroy-Demombynes eserlerinde Arabistan ve Mekke medeniyetini şu şekilde tasvir eder: Mekke mevki yollar kavşağındadır ve tarih itibariyle dini ayinler kadar eski olan panayırlarında merkezidir. Arabistanda ticaret yolların güvensizliği sebebiyle ferdi değil toplu bir şekilde yapılırdı. Ticaret erbabı yazı sanatını çok iyi bilirdi. Çünkü birbirine girmiş olan o kadar çok menfaat vardı ki bunlara ait mukavemetlerin kaleme alınması zaruridir. Hz. Peygamber'e ümmi denilmesi yanlış telaffuz edilmiştir. Çünkü ümmi okuma yazma bilmemek anlamında değil, büyük dinlerden hiçbirini öğrenmemiş kimse manasına gelir. Şehirlerdeki aile hayatında kadınların el işleri günlük ihtiyaçların biraz üstündeydi. Taif'de yapılan dericilik ma'mulâtı çok şöhret bulmuştu. Bazı şehirlerde yabancı olan hem korkulan hem kendilerinden faydalanılan bir takım demirciler vardı ki bunların karıları rakkaselik ve büyücülük yaparlardı. Yemen, 'burd' denilen çizgili kumaşlarıyla meşhurdu. Akdeniz'de Hindistan imalatı diye satılan bazı eşyalar Yemen ürünü olabilirdi. Bunun yanında Araplar hayran oldukları yabancı

³²⁵ Nebi Bozkurt - Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mekke", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/556.

³²⁶ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/60.

³²⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/139-140.

ürünleri hiçbir zaman yapmaya teşebbüs etmediklerinden dolayı Arap zanaatkârları kabilyetsiz diyebiliriz. Araplar ve Bizanslılar arasında arabuluculukla tesis edilen münasebetlerle Araplar yavaş yavaş ticarete hâkim unsur olmuşlardır.³²⁸

Montgomery Watt, *Mahomet a'la Mecque* eserinde Mekke'nin tamamıyla ticari bir merkez olması ve Harem denilen bölgenin hiçbir can kaygısı olmadan gidilebilen bir yer olmasıyla birlikte Irak, Yemen, Suriye, Habeşistan ticaretinin kavşak noktasında bulunan bir şehir ifadeleri geçer. Bedeviler, dünyanın dört bir yanından getirilen mahsulat-mamulat için Mekke'ye gelirlerdi. Mekke sadece ithalatçı ve müteşebbis kervan olmaktan çok miyaneçilik ve perakendecilik yapıyordu. Yemen-Suriye arasındaki ticareti elinde tutan Hindistan emtiasıyla Arabistan ıtriyatını elinde tutan alelade bir ticaret merkezi değil mali bir merkezdir ki Mekke'nin yöneticileri genellikle maliyecilerden mürekkepti. Bunlar kredi işlerinde çok tecrübeli, hava oyunlarında mahir, Aden'den Gazze ya da Şam'a kadar her türlü kârlı yatırımlardan faydalanma hususunda dikkatli, kurmuş oldukları borsa ağında sadece kendi şehirlerini değil civar kabiledaki kimseleri de avlanmış tutarlardı. Kuran, çöl havasına değil yüksek bir mali muhite indirilmiştir, der.

Jasques C. Fisler, *La Civilisation Arabe* eserinde Mekke şehri Arabistan'ın güneyi-kuzeyi arasında, Hindistanla Mısır arasındaki ticareti temin eden kervanların başlıca konak yeri: Filistin, Suriye, Irak merkezlerinin de ticari münasebetlerinde hareket ve muvasalat merkezidir. Bunun yanında şairleri, sihirbazları, din adamları, tacirleri bir araya getiren Ukaz panayırının yöneticisi olmakla beraber kârlı hac merasiminin düzenlenmesi 4 ay boyunca yağma, kavga, savaş olmaması sebebiyle yarımada'daki tüm kabileler, kervanlar Mekke'ye akın ederlerdi. M.S. 5. asırda Kâbe'nin koruyucusu Kureyş kabilesi Mekke-i Mükerrreme şehrini oluşturdu, der.³²⁹

Yazarımızın yukarıda verilen ifadelerinde sadece Mekke'nin milattan sonra 5. asırda Kureyşliler tarafından kurulduğunu söylerken bu bilgi biraz eksik olarak bize sunulmuştur. Elimizdeki kaynaklarda Mekke'nin ilk sakinleri M.Ö. 5. asır ortalarında Irak'tan gelip yerleşen Amâlikalılardır. Tevrat'a göre bu topluluğun atası Hz. İshak'ın torunu Elifaz'ın cariyesi Timna'dan doğan oğlu Amâlek'tir.³³⁰ Bu kavim azgınlıkları sebebiyle helak edilmiş olup daha sonra Âd, Tecüs kabileleri de yerleşmiştir. Bu kabileler de azgınlıkları sebebiyle helak olmuştur. Zemzem kuyusunun bulunması ile Cürhümlüler bu bölgeye yerleşmiştir. Yerleşmeleriyle Mekke şehri kurulmuş olmakla beraber Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'in Kâbeyi inşa etmeleriyle beraber hac beldesi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cürhümlüler miladi 3.

³²⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/140-144.

³²⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/71-73.

³³⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 73.

asıra kadar şehre hâkim olup sonra Huzaalıların hâkimiyetine şehir geçmiştir. Miladi 5. asırda ise şehir Kureyş'in kurucusu olan Kusay b. Kilab'ın himayesine geçmiştir.³³¹ Kusay, Mekke idaresini eline alınca şehrin çevresinde dağınık bir şekilde yarı göçebe hayatı yaşayan Kureyş'lileri birleştirerek Harem'in çevresine yerleştirdi. Bu sebeple Mücemmi (birleştirici) unvanını almıştır.³³²

Bu bölgede ticaretin canlı olma sebebi ticaret yolları üzerinde bulunması, stratejik bir konuma sahip olması ve halkın bu durumu iyi değerlendirmesinden kaynaklanıyor diyebiliriz. Yemen ve Şam ticaret yolunu birbirine bağlayan bir konumdadır. Bizans ve Sasani arasında olan savaşlar ve kızımlar bu bölgenin kullanımını daha da arttırmıştır. Hicaz, bu yol sayesinde Mısır, Irak, Habeşistan, Somali, Suriye, Akdeniz ve Yemen'e, Kızıldeniz vasıtasıyla da Hint Okyanusu'na bağlanıp Mısır, Irak, Habeşistan için kavşak noktası konumuna gelmiştir.³³³ Mekkelilerin ticarete yön veren konuma gelmesi Hireliler döneminde olmuştur. Çünkü Hireliler, Sasani ve Bizans'a rakip olacak derecede ticarete hâkim olmuşlardır. M.S 580 yılında gerçekleşen Ficar Savaşları ile Hireliler büyük bir yenilgi almış olup üzerine ZüKar'da yenilince Hire ticari merkez olma özelliğini Mekke'ye bırakmıştır.³³⁴ Bunun yanında Harem bölgesi olması sebebiyle güvenilir ve sığınabilecek bir bölge, hac merasimlerinde düzenlenen panayırlardan gelen ticaret ile Arabistan Bölgesi'nin ticaret merkezi olmuştur, diyebiliriz.³³⁵

Yazar, Hicaz Bölgesi'nin en önemli şehrinin Mekke olmasının diğer bir sebebini Kâbe'nin bulunması ve dini bir yönünün olmasına R. Dozy Essai *Sur l' Histoire de l' İslamisme* eserinde geçen "Orta Arabistan'ın dini merkezi Mekke idi. Miladın beşinci asrının ortalarına doğru Kureyşliler tarafından kumlu bir vadide bina edilmişti. Vadi o kadar dardı ki azami genişliği 700 adımdan fazla değildi, en dar yeri de 100 adım tutuyordu. Şehrin medarı iftarı olan mübarek makam Kâbe binası, birçok defalar tamir ve yeniden inşa edilmiş olsa da şehirden çok eskidir." Ve Gaudefroy- Demombynes'in *Le Monde Musulman et Byzantin Jusqu'aux Croisades* eserinde geçen, "Cılız bir su kaynağının üzerine inşa edilmiş, bir ticaret merkezi olan sel fırtınalarının iki de bir aşındırdığı kurak ve kızgın bir vadide bulunan Mekke şehri 6. asırda her nedense dini bir merkez halini almış oraya gidilip dünya hayatının idamesini temin için ayınlar icrası adet olmuştur." ifadelerini örnek getirmiştir.³³⁶

³³¹ Bilal Kök, "Hz. Muhammed'in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri", *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (01 Haziran 2014), 63-64.

³³² Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 77.

³³³ Küçükaşçı, "Hicaz", 17/433-434.

³³⁴ Ahmet Turan Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 14-16.

³³⁵ Nebi Bozkurt - Küçükaşçı, "Mekke", 28/556.

³³⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/73.

3.2.1.2. İslam'ın Yayıldığı Şehir (Medine)

Yazarımız Hicaz Bölgesi'nde önemli olan diğer bir merkez Medine hakkında bilgiler vermiştir. Cahiliye Devri'nde ismi Yesrib olup hicretten sonra Peygamber Efendimiz tarafından aynı kökten gelen Tayyibe, Mutayyibe, Tabe isimleri konulmuş olup Peygamberin şehri (Medinet'ün-Nebi) denilmeye başlandığı için ve bu isim tekrür ettiğinden dolayı kısaca Medine şeklini aldığını yazarımız bahsetmiştir.³³⁷

Şehrin ismi Sebe kitabelerinde “YSRB” şeklinde geçmekle beraber Coğrafyacı Batlamyus'un eserinde Jasrippa tabiri bulunmaktadır.³³⁸ Şehrin adını Batlamyus ve Bizanslı Stephanus 'lathrippa' olarak vermiştir. "Zarar vermek, karıştırmak, kötölemek, başa kakmak, bozmak" gibi anlamlara gelen, serb kökünden türeyen Yesrib kelimesi, Kur'an'da Medine'nin adı olarak bir yerde geçmektedir (el-Ahzab 33/I 3).³³⁹ Medine'nin önceki ismi Yesrib olup ilk yerleşen kişi olduğu rivayet edilen Yesrib b. Vail'den alındığına dair rivayetler vardır. İslam kaynaklarında Medine'ye Tayyibe, Miskine, Azra, Cabire, Mecbure, Mahabbe, Mahcube; Kuran-ı Kerim'de Medine için “Dar” lafzı kullanıldığından Darü'l-Hicre, Darü'l-İman, Darü's-Sünne, Rasulullah'a (s.a.v.) nispetle Medinetü'r-Rasul (Medinetü'n-nebi), el-Medinetü'l-Münevvere isimleri verilmiştir.³⁴⁰ Medine isminin kökü hakkında bulunan rivayetlerden biri, Filistin'den kaçıp gelen Yahudiler bölgeye yerleşince Aramice **Medinta** ismini vermişlerdir.³⁴¹ Diğer bir rivayet ise Arapça müdfin veya deyn kökünden türemiş olup İbn Manzur, kelimenin "şehre gelmek, ikamet etmek, yerleşmek" gibi anlamlara gelen müdun kökünden türediğini ve yeryüzünün yerleşmeye uygun ve kale yapılan her yerine “Medine” adı verildiğini bildirir.³⁴² Günümüzde şehir için Medine ismi tercih edilmiştir.

Yazar, Medine hakkında sadece Mahmut Esat Efendi'nin eserinden yararlanmış olup genel coğrafi bilgisi, şehrin kurucusu, tarihi hakkında kısa bilgilere değinerek Medine'yi tanıtmıştır. Medine hakkında eserinden birkaç noktayı verirsek:

- Kurucusu Abi'l bin Mehlayil bin Caşım bin Amâlika'dır.
- Mekke'nin 340 km kuzeyinde Yenbu'nun 200 km kuzeydoğusunda, Uhud Dağı'nın 2 fersah kuzeyinde, 3 tarafı dağlar ile ve şehrin etrafı surlarla çevrilidir.
- Osmanlı zamanında nüfusu 18-20 bin arasındadır.

³³⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/74.

³³⁸ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/156.

³³⁹ Mustafa Sabri Küçükaşçı - Nebi Bozkurt, “Medine”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/305.

³⁴⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 80.

³⁴¹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/156.

³⁴² Küçükaşçı - Bozkurt, “Medine”, 28/306.

-Vadileri ve kuyuları bol bir bölge olup bahçeler ve tarlaların verimliliği yüksektir.³⁴³ Su ihtiyacı genellikle kuyulardan sağlanmakta olup Kanuni Sultan Süleyman döneminde mükemmel bir su yolu yapılarak Kupa'dan şehre yetecek ölçüde su getirilmiştir.³⁴⁴

Medine şehrinin konumunun daha iyi anlaşılması için birkaç detayı daha eklemek gerekir. Şehir, Arap Yarımadası'nın batısında, Kızıldeniz kıyısına yaklaşık 130 km. uzaklıkta, Mekke'nin 350 km. kadar kuzeyinde olup deniz seviyesinden yüksekliği Harem-i Şerif'ten 619 m. yükseklikte yer alır. Şehrin kuzeyin de Uhud Dağı, güneyinde Air Dağı, doğusunda Vakım Harresi (volkanik arazi), batısında Vebere Harresi bulunur.³⁴⁵

Yazarımız Mekke ve Medine hakkında genel malumatı verdikten sonra nüfusu hakkında elde ettiği bilgileri paylaşmış bunların tahmini olduğunu gerçek rakamların tam olarak bilinmesinin mümkün olmadığını dile getirmiştir. Eserde verilen Mekke ve Medine nüfuslarının rakamlarını kısaca verirsek:

Joseph Chelhod, *Introduction A'la Sociologie de l'islam* eserinde Hicaz Bölgesi'nin nüfusunun 12 milyonu biraz aştığını Mekke nüfusunu 20-25 bin olabileceğini Uhud Savaşı'nda Mekke ordusunun 3000 bin olduğundan çıkarım yapmış,

Regis Blachere, *Le Probleme de Mahomet* eserinde M.S. 4. asır ortalarında Mekke nüfusunun yaklaşık olarak bile bilinemediğini,

Jacque Risler adı geçen eserinde Medine'nin nüfusunu 14.000 olduğunu,

Arthur Pellegin, adı geçen eserinde, Hz. Muhammed döneminde Mekke nüfusunun bilinmediği Hicret'ten sonra Medine nüfusunun 14.000 olduğunu,

Eyüp Sabri Paşa adı geçen eserinde 18-19. yy Abdülhamid zamanında Medine nüfusunun yaklaşık 30 bin civarında olduğunu,

Mahmut Esat Efendi adı geçen eserinde Medine nüfusunu aynı dönem de yaklaşık 18-20 bin arasında olduğunu, yazarımız bize rakam cinsinden vermeye çalışmıştır.³⁴⁶

Mekke'nin Osmanlı devrinden önceki nüfusu hakkında bilgi pek bulunmamaktadır. Kaynaklar, nüfusa değinmek yerine başka konulara değinmişlerdir. Cahiliye Dönemi'nde Mekke nüfusuyla ilgili ulaşabildiğimiz tek veri, İslam'ın ortaya çıktığı devirde Mekke nüfusu, Kureyş kabilesi iskân etmiş olup yabancı kökenli mevali ve kölelerle birlikte 10.000 civarındadır. Bunların çoğu Hristiyan olup sakinleri arasında Rumlar ve Farslar'da

³⁴³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/74-75.

³⁴⁴ Algül, *İslam Tarihi*, 1/90.

³⁴⁵ Küçükaşcı - Bozkurt, "Medine", 28/305.

³⁴⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/75-80.

bulunmaktadır.³⁴⁷ Daha sonraki dönemlerde 80.000'e çıktığı ve hac için gelenlerin sayısı ile birlikte 200.000'e ulaştığıdır.³⁴⁸ Osmanlı Devri'nde Mekke'nin nüfusu hakkında resmi bilgiler olmayıp XVI. yüzyılın sonlarında verilen tahsilata göre 15.000 olarak tahmin edilmektedir. Hac mevsimlerinde ise Mekke'nin nüfusu 2-3 katına çıkabildiği, 1816 yılında şehir yapısı itibarıyla 100.000 kişinin yaşayabilecek kapasite de olduğu, ancak 19. yy başlarında şehir nüfusu yaklaşık 40.000 civarında olup Vehhabi işgalinden sonra artan göçler, İstanbul-Mısır'dan gelen görevlilerle 1890'lı yıllarda 100.000'e ulaşmıştır. 1891-1892 yıllarında nüfusun 110.000 olup 1909 yılında Betunini 150.000 rakımını vermektedir, ama Betuninin bu rakamı abartılı olabilir. I. Dünya Savaşında yaklaşık 120.000 civarında olan nüfusu savaş sonrası ve Şerif Hüseyin'in isyanından sonra 1923 yılında 60.000'e kadar gerilemiştir.³⁴⁹ Günümüzde ise Mekke'nin nüfusu yaklaşık 1.421.715'tir.³⁵⁰

Medine'nin hicretten önceki nüfusu tam olarak bilinmemekte olup yaklaşık olarak 15-20.000 civarı olduğu tahmin edilmektedir. Hicretten sonra ensar ve muhacir arasında olan Muahatta 1500 Müslümanı Rasullulah'ın (s.a.v) birbirine kardeş yapması ile Müslümanların sayısını, gayrimüslimlerle beraber 10.000 civarı olduğu tahmin ediliyor. Hicretten sonra Medine nüfusu sürekli artmış olup Peygamberimiz (s.a.v.) vefatında şehirde 30.000 Müslüman olup Yahudilerin ayrılmasına rağmen 60.000 nüfusa sahip olduğu söylenmektedir. Hilafet merkezinin değişmesi fetihlerle şehir sakinlerinin yer değiştirmesi ve Medine'nin korunaklı bir bölge olmaması sebebiyle Osmanlı öncesinde 1502'de sur içinde 300 evin bulunması sebebiyle nüfusun 3.000- 8.000 civarında olduğu söylenmektedir.³⁵¹ Osmanlının son zamanlarında Medine nüfusu seyyahları vermiş olduğu rakamlarla tahmin edilmektedir. Burton'a göre şehrin nüfusu 16-18.000 arası olup kışladaki 400 kişiyi de eklemek gerekir. 1908 yılında Wavel askeri ve hacıları saymadan nüfusu 30.000 civarında olduğudur. Batunini ise yabancılarla beraber 60.000 olduğunu bildirmiştir. I. Dünya Savaşı'nda şehrin nüfusu azalma göstermiştir.³⁵² Günümüzde ise yaklaşık olarak şehrin nüfusu 1.039 873 civarındadır.³⁵³

³⁴⁷ Adnan Demircan, "İslam Öncesi Arap Yarımadasının Dini, Siyasi, Sosya-Kültürel ve Ekonomik Tarihi", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2008), 1/117.

³⁴⁸ Cengiz Altun, *Hicri Birinci Asırda Mekke Şehri (Fiziki, Demografi, İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı)* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996), 87.

³⁴⁹ Nebi Bozkurt - Küçükkaşçı, "Mekke", 28/566.

³⁵⁰ Halil Kurt, "Suudi Arabistan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/580.

³⁵¹ Küçükkaşçı - Bozkurt, "Medine", 28/310.

³⁵² Frantz Buhl, "Medine", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 7/463.

³⁵³ Kurt, "Suudi Arabistan", 37/580.

3.2.1.3. Medeniyetin Göstergesi Ticari Hayat

Öncelikle bu konuyu yazarın eserinde vermiş olduğu kaynaklardaki bilgileri sıralayarak aktarmak istiyoruz.

Yazar öncelikle ticari hayat konusunda Gaudefroy-Demombynes eserlerinden bir noktaya değinip Seydişehir ile devam etmiştir.

Mekke şehri kervancılarının, simsarcılarının, miyanecilerin, para ikraz eden bankacıların merkezi idi. Sarraf barakalarında rayiçler üzerinden hava oyunları yapılır, ecnebi paraların kıymetleri yükseltip alçaltılırdı.

Strabon'un ifadesine göre bütün Araplar simsar ya da tüccardır. Tüccar olmayanların onlar nazarında hiçbir kıymeti yoktur. Kadın erkek bütün nüfusu alakadar eden kervanlar yola çıkardı. Bu kervanlara herkes koyduğu sermaye ve aldığı hisse senetleriyle mütenasip olan kâr hissesini alırdı. Kervanları yola çıkarken deri, baharat, kıymetli itriyyat, muhtelif madenler, kendi ocaklarından çıkardıkları gümüşleri götürürlerdi. Giden kervanların iki katı hasılat yapmadan geri döndüğü pek görülmemiştir.³⁵⁴

Yazarımız Arabistan ticaret yollarının önemini Armand Abel'in *Le Coran* eserinde Arabistan transit geçitin merkezinde olmakla beraber Afrika, Hindistan, Akdeniz imparatorlukları geçimlerini hep Arabistan'dan sağlar, der.

Diğer devletlerle ticaret geçmişini ise Will Durant'ın *Medeniyet Tarihi* eserinden alarak M.Ö 2743 yılında Mısır ile ticari ilişkiler geliştirmiş olup Hindistan ile ticaretleri daha eskiye dayanır. Çünkü Mekke de kurulan panayırlar her yerden gelen tüccar, hokkabaz, kâhin, şair gibi insanları ağırlardı, ifadelerine yer verir.

Yazarımız Arabistan yolunun diğer yerlere göre tercih edilme sebebine ise A. Sedillot-Bernard Lewis'in adı geçen eserlerinden naklen şu şekilde değinmiştir: Arabistan Bölgesi'nin, Roma ve Uzakdoğu'yu ticarete birbirine bağlayan ulaşımı kolaylaştıran masrafları azaltan bir güzergâh olduğunu ve bu güzergâhta bulunan Tedmür ve Nabat medeniyetleri hem kervanların güvenliğini sağlayıp hem de nakliyatın güvenli şekilde ulaşmasını sağlardı. Eğer bu yol kullanılmasa Anadolu Dağları ve Anadolu'nun tamamen aşılması gerekiyordu ki bu hem yolu uzatıp hem de masrafı yükselten bir hadisedir.

Arabistan aynı zamanda kuzey-güney, güney- kuzey yönlü olan ticaret yolunda merkezidir. Yazarımız bu ticaret yolunu ise Henri Masse, Emile Dermenghem, Gaudefroy-Demombynes 'in eserlerinden almıştır. Bu eserlerde geçen ifadeyi kısaca özetlersek: Mevsimlik kervanlar olup bu kervanlardan biri yazın Yemen'e diğeri kışın Suriye'ye doğru giderdi. Giden

³⁵⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/137-138.

kervanlar önemli ve değerli ticaret mallarını taşıyan iki üç bin develik büyük kervanlardır. Bu yol Basra Körfezi'yle Hint Okyanusu'na bağlanıp oradan Uzakdoğu'ya giderdi.

Yazar, bu ticaret yollarının bedevilerin medenileşmesinde önemli bir yeri oluşunu söylemiştir. Bedeviler çölleri çok iyi bilirdi. Çöllerden geçen kervanlara eşlik eder, onların güvenliğini sağlardı. Böylelikle çeşitli eşyalara, paralara sahip olurlardı.

Yazarımız burada son olarak Eyüp Sabri Paşa'nın eserinde geçen Mekke'den Arabistan'ın iç ve dış bölgelerini sıralamıştır. Esere göre 7 yol vardır.

- A. Şam yolu
- B. Mısır yolu
- C. Aden yolu
- D. Uman yolu
- E. Lahsa yolu
- F. Basra yolu
- G. Bağdat yolu

Ticaret kervanları bu yolları takip etmiştir. Böylelikle Arabistan'ın ticarete ne kadar önemli olduğunu Şark ve Garb arasında vazgeçilmez bir konumda olduğunu yazarımız söyleyerek bölümü bitirmiştir.³⁵⁵

Yazarımız bölümle ilgili panayır, haram aylar, deniz ve kara ticareti konularını Mahmut Esat Efendi'nin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinden alarak bize aktarmıştır. Biz yazarımızın eserinde bu bölümle ilgili vermiş olduğu bilgileri ayrıntıya girmeden aktaracağız.

Arap Yarımadası bir taraftan Asya'da Hindistan, Belucistan, İran diğer taraftan Afrika'da Mısır, Habeşistan, Somali bölgeleriyle kolaylıkla temasda bulunduğu gibi, Şattu'l-Arap'ı teşkil eden Fırat ile Dicle'de iki koldan Irak ve Mezopotamya'yı Şam Çölü ile bağlıyordu. Bu sebeple ahali karadan kervanlar, denizden gemiler vasıtasıyla uzak ülkelerle ticaret ederlerdi. Böylelikle hem kara hem deniz ticaretinde hayli ilerlemişlerdir. Ticarete ileri gitmesinin başlıca sebebi bölgenin diğer memleketlerin arasında bir yer olması ve dil yakınlığıdır.

Kara ticareti ve kabileler, Peygamber Efendimiz zamanında Kureyşliler kışın Yemen'e yazın Şam taraflarına yılda 2 kere kervan çıkarırlardı. Mekke'den Suriye'ye ve Yemen'e 30'ar günde giderlerdi. Bu kabilelerin milyonlara ulaşan sermayesi nice fertlerin ufak tefek sermayelerinden teşekkül eder ve %50 oranında bir kar bırakırdı. Bu kabileler genellikle çadırda

³⁵⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/80-85.

ikamet eden Araplar tarafından hazırlanır, idare edilir, sevk ve muhafaza olunurdu. Deveye ‘çöl gemisi’, kafileye ‘çöl donanması’, idare eden Araplara ‘çöl denizcileri’ denilmesi uygun olur.³⁵⁶

Ticaret yollarıyla ilgili yazarımızın verdiği bilgilere birkaç noktayı daha eklememiz gerekir. Arapların ticarete çok iyi olduklarını “her Arap iyi bir tacirdir.” sözüyle anlayabiliriz.³⁵⁷ Arapların ticarete ileri olma sebebi memleketlerin ortasında bulunmasının yanında Sâmi dilleri arasındaki benzerliktir. Çünkü Araplar etrafta bulunan Keldanlılar, Asurlular, Habeşliler, Finikelilerle tercüman olmaksızın konuşabiliyorlardı.³⁵⁸ Bu bölgedeki ticaret yolları Hicazla Yemen, Hint, İran, Şam, Irak, Mısır ve Habeşistan arasındaki ticareti sağlamıştır. Arapların ticaretinde Doğu ve Batı yolu olmak üzere iki önemli yol vardır. Doğu yolu, İran üzerinden Uman’a giderek Yemen, Faris ve Hint mallarını Şam’a ulaştırırdı. Batı yolu ise Hicaz ve Şam’dan geçerek Yemen’e ulaşırdı. Bunun yanında Batı-Doğu ticaretinin yapıldığı Çin ipeğinin ticareti yine Arabistan’ın içinden geçmektedir.³⁵⁹

Ticaret kabilelerin Arabistan’da geçtikleri merkezleri sıralarsak:

- A. Yemen’de Meri’b veya Sebe beldesi,
- B. Doğu yolu üzerinde Basra Körfezi’nde bulunan Kera,
- C. Taşlık bölgede bulunan Petra,
- D. Fırat sahilinde bulunan Hire kasabası,
- E. Mekke şehri,
- F. Yesrib (Medine).³⁶⁰

Sonuç olarak Hicaz Bölgesi Arabistan’ın kara ticaretini elinde bulunduran kervanların geçiş olarak kavşak noktasında olan bir yer olmasından dolayı medeniyet anlamında gelişmiş bir bölge olduğunu söyleyebiliriz.

Ticaret Merkezleri, Yemen’de Me’rib veya Sebe beldesi Doğu yolu üzerinde Basra Körfezi’nde bulunan Kera, Taşlık bölgede bulunan Petra beldesi, Fırat sahilinde bulunan Hire kasabası, Mekke şehri ve Yesrib (Medine) dir.³⁶¹

Doğu Arabistan Bölgesi’nin önemli ticaret merkezlerini de eklemek gerekir. Uman’da bulunan; Suhâr, Debâ (Uman ve Bahreyn arasında yer alan), Maskat (Sâsânî hükümdarı

³⁵⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/145. Yol güzergâhı için bkz: Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 139-140.

³⁵⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 173.

³⁵⁸ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/149.

³⁵⁹ Yüksel, *İslam’ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 14-16.

³⁶⁰ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/151.

³⁶¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/146.

Hüsrev'in Uman körfezinin kıyı kenarında inşa ettirdiği, Aden ve Basra arasında kalan liman şehridir), Bahreyn'de bulunan Hecer ve Muşakkar'dır.³⁶²

Ticari gelişimde önemli olan şehirleri bölgeleriyle birlikte toplu bir şekilde görmek gerekirse:

Batı: Mekke, Taif, Yenbu

Güney: Curaş, San'a, Aden

Doğu: Hicr, Suhar, Deba

Kuzey: Dumetü'l-Cendel, Hayber, Fedek, Teyma, Vadiyü'l-Kura

Orta Bölge: Yemame, Feyd

Kuzeybatı: Eyle, Makna³⁶³

Deniz ticareti ve transit ticaret, sahillerde oturanlar özellikle Sebe adıyla şöhret bulan Yemen Bölgesi, deniz ticaretin de daha ileri gitmiştir. Gemileri Berberistan sahillерinden zamk ve pelesenk yağı götürdükleri gibi Hindistan ve Afrika'nın altınlarını, baharatlarını, kıymetli mallarını getirirlerdi. Mallar Amun, Meab, Adum adındaki yarı Arap memleketlere ve Akdeniz sahillерinde bulunan Fenike limanlarına nakledilir ve Batılılara verilir. Hind ticareti Arapların elinde olup Basra Körfezi'nde ve Kızıldeniz limanlarında depolar kurmuşlardı. Mısırlılar ve Finikeliler Hint ürünlerini buradan alırlardı. Arap denizcileri uzun zamanlardan beri Hint Okyanusu'nun etrafında yerleşmiş olan kavim ve ümmetlerin ticaretlerini Portekizlilerin keşiflerine kadar zapt etmişlerdir.³⁶⁴

Deniz ticareti konusunda önemli merkezlerden birisi Yemen'dir. Yemen Bölgesi'nin Hint Okyanusu'na kıyısı olması sebebiyle Akdeniz ve Uzakdoğu arasındaki deniz ticaretini sağlayan önemli limanları bulunmaktadır. Yemen ticareti Hint Denizi'nden başlayıp Kızıldeniz yoluyla Doğu Akdeniz'den batıya uzanan güzergâhta her bölgenin ürünü bir başka bölgeye taşınır durumdadır. Yemen kıyılarındaki Aden, Zufar, Kane, Maskat önemli ticari limanlardır. Mezopotamya ve Akdeniz'e gidecek olan mallar; Basra Körfezi, Uman Denizi, Fırat- Dicle nehirleri üzerinden Kızıldeniz, oradan da kendilerine ulaşmış olmakla beraber Yemen limanlarından getirilen mallar San'a ve Mer'ib'e götürülüp oradan deve kervanlarıyla kuzeye (Suriye, Irak, Mısır, Akdeniz'e) ulaşırdı.³⁶⁵

³⁶² Aslandoğdu, Elif Kübra, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Giriş* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017), 26-32.

³⁶³ Akgül, Ahmet, Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat, 10

³⁶⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, s.146-147

³⁶⁵ Ahmet Akgül, *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000), 8.

Koku ihracatı konusunda Uman sahilleri önemli ticaret merkezleridir. Uman'ın doğal yapısına baktığımız zaman verimli toprakları az olunca transit ticarete ve yer altı kaynaklarında ekonomisini geliştirmiştir. Bunun yanında denize büyük bir kıyısı olmasından dolayı Yemen, Hicaz, Habeş'ten gelen mallar buradan diğer ülkelere dağılırdı. İlaç yapımında kullanılan aktar ürünleri yine buradan satılırdı.³⁶⁶ Diğer bir deniz ticareti konusunda önemli olan bölge Bahreyn'dir. Yakındoğu üzerinden hareket eden tüccarların kavşak noktası ve güneyden kuzeye göç eden insanların göç rotası üzerinde bulunmaktadır. Bu bölge de deniz ticaretinin yüksek olması bölge insanının diğer ülkelerden gelen mallara ihtiyacı olması sebebiyledir.³⁶⁷

İslam deniz ve transit ticaret konusunda yine gelişmiş bir bölgede ortaya çıkmıştır.

Arabistan Bölgesi'nde kara ticareti ve deniz ticaretinin yanında tarım, hayvancılık ve petrol de önemli yer tutmuştur. Yazarımız genelde ticaret yolları üzerinde durmuş olduğundan dolayı biz de bu bölgenin diğer ticari gelir kaynaklarına değinmek istiyoruz. Arabistan'ın ziraate elverişli toprakları genellikle sahil kısımlarda bulunuyordu. Çok yağmur aldığı için Yemen toprakları bölgenin diğer taraflarına göre daha verimlidir. Bölge halkı tarım yapabilmek ve yağmur sularını kullanmak için genellikle su bentleri, kanalları yapmıştır. Yemen yeşil olmasından dolayı el-Arzu'l-Hadra (yeşil toprak) denmiştir. Yine Arabistan'ın Basra Körfezi kıyısındaki topraklar Ahsa'nın küçük bir bölümü hariç ziraatta elverişliydi. Necid'de ise arpa ve buğday üretiliyordu. Medine ve Hayber kısımlarında ziraatta uygun tarım alanları vardır.³⁶⁸

Hayvancılıkta Araplar için önemli bir gelir kaynağı olup bedeviler, ihtiyaçlarını deve ve keçi sürülerinden karşılardı. Deve yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığı gibi eti, sütü, yününden de yararlanılırdı. Bedeviler için deve çok büyük bir önem taşırdı. Arapların deve ve küçükbaş hayvancılığın yanında at yetiştiriciliği de önem arz etmektedir. Arap atının şöhreti bilinmektedir.³⁶⁹

Panayırlar, hac ve tavaf yerleri, Yazar bu konuyu Seydişehir'den alarak bize aktarmıştır ki verilen bilgi şu şekildedir. Yarımada'nın her tarafından buralara ahali bölük bölük gelir, alışveriş yaparlardı. Karşı gruplar aralarındaki anlaşmazlıkları ve düşmanlığı hakem yoluyla çözerler, tuttıkları esirleri mübadele ederler, karşılıklı şiirler okuyarak şiir ve belagat yarışmaları yaparlardı. Toplanma amacı putlara ve kayalıkları tavaf olunca İslam dini panayırları yasaklanmıştır.³⁷⁰

³⁶⁶ Aslandoğdu, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*, 25.

³⁶⁷ Aslandoğdu, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*, 30.

³⁶⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 169-170.

³⁶⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 170-171.

³⁷⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/147.

Panayırlar konusuna yazarımız değindiğinden dolayı kısaca Arapların hem ticari hem dini olarak gelişmesine yardımcı olan panayırlar şu şekildedir:

- a. **Dümet'ül-Cendel:** Rebiülevvel ayının ilk gününden ayın ortasına kadar devam eden Hicaz ve Şam arasında kurulan bir panayırdır.
- b. **El-Muşakkar:** Cemaziyelevvel ayının başından başlayıp sonuna kadar devam eden Hacer'de kurulan panayırdır.
- c. **Suhar:** Recep ayının 1-5 günlerinde Uman'da kurulan panayırdır.
- d. **Deba:** Recep ayının son gününde Deba'da kurulan panayırdır.
- e. **Eş-Şıhr:** Şaban ayının ortasında Mehre ülkesinde kurulan panayırdır.
- f. **Aden:** Ramazan'ın ilk gününden 10. gününe kadar devam eden Aden'de kurulan panayırdır.
- g. **San'a:** Ramazan'ın ortasından sonuna kadar San'a'da kurulan panayırdır.
- h. **er-Rabiye ve Ukaz:** Zilkade ayının ortasında Hadramevt'te kurulan ve ay sonuna kadar devam eden panayırdır.
- i. **Zü'l-Mecaz:** Zilhicce'nin 1. günü ile Terviye, yani aynı ayın 8. günü arasında Zü'l-Mecaz'da kurulur.
- j. **Netat:** Hayber'de kurulur.
- k. **Hacer:** Muharrem ayının 10 gününden ay sonuna kadar devam eden ve Yemame'de kurulan panayırdır.

1. **Ukaz:** Zilkade ayının ortasından ay sonuna kadar devam eden Taif ile Mekke arasındaki Ukaz'da kurulan, panayırlar arasındaki en önemli panayırdır.³⁷¹

Tavaf yerleri konusunu Cahiliye dinleri ve müşrikliği konusunda bilgileri aktaracağımızdan dolayı bu bölümde bu konuya değinmeyeceğiz.

3.2.1.4. Arapların Kurduğu ve Yönettiği Yabancı Devletler

a. Habeşistan

Yazar, Arabistan halkının sadece komşu ülkelerle ilişki içerisinde olmadığını Avrupa ve Afrika'da başka devletlerle iletişim içinde olduklarını hatta Habeşistan Devleti'nin Araplar tarafından kurulduğunu söylemiştir. Bunun yanında Roma şehrinde Arap imparatorların saltanat sürdüğünü bildirmiştir. Habeşistan Devleti'nin kuruluşu hakkında yazar Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar* eserinin 37. sayfasında geçen şu ifadeye: “Sebe Krallığı'nın daha M.Ö. X. yüzyılda mevcut olduğu muhtemeldir. VIII. yüzyıldan kalma tarihi kayıtlarda ara sıra bu krallıktan bahsedilir, VI. yüzyıla doğru ise krallığın tam bir gelişme halinde bulunduğu

³⁷¹ Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 19-23.

dâir kesin delillere rastlanır. M.Ö. 750 sıralarında, Sebe hükümdarlarından biri krallığın ziraat hayatını uzun zaman düzenleyen meşhur Ma'rib su bendini yaptırdı. Karşındaki Afrika kıyı ülkeleriyle ve muhtemelen daha içerideki bölgelerle ticarî ilişkiler devam ettirildi. Sebelilerin Afrika'da geniş sömürgeler meydana getirdikleri ve adını Güneybatı Arabistan kavmi Habasat'tan alan Habeşistan Krallığı'nı kurdukları anlaşılıyor.³⁷²

Habeşistan Hami ırktan gelen Kuşî kabilelerin yaşadığı bir ülke olup bulunduğu konumdan sebep Sâmi kabilelerin dikkatini çekmiştir. Sebeliler M.Ö. 6. yüzyıldan M.S. 4. yüzyıla kadar Afrika'nın bu bölgesine akınlar düzenlemişlerdir. Bu insanlar bugünkü Tigre'nin kuzey kısımlarına yerleşmişler ve bütün bölgeye kendi isimlerini vermişlerdir. Ülkeye ismini veren Habasat başta olmak üzere Sahartan, Makedan, Akkele Guzai gibi Güney Arabistan yer adlarının Habeş topraklarında da görülmesi bu göçlerin tesirini gösteren önemli bir husustur.³⁷³ Göç eden Araplar, Afrika kıtasında Habeşistan hükümdarlığı ve medeniyetin temellerini atmışlar ve yerli halkın asla ulaşamadığı medeniyeti kurmuşlardır.³⁷⁴ Sebelilerin Habeşistan'a geçtiklerinin diğer bir kanıtı dil ve yazıdaki benzerlikleridir. Habeşistan'ın Beca Bölgesi'nde keşfedilen kitabede milattan önce altıncı asırda Yemen'den hicret edenlerin yazdıkları tespit edilmiştir. Her ne kadar Habeşistan'a göç olsa da Habeşlilerinde Yemen'e yerleşmeleride mümkündür.³⁷⁵ İbn-i Hişam'ın eserinde vermiş olduğu rivayete göre Habeşlilerin Yemen'deki hâkimiyeti Erayt'ın oraya girmesi ve Farşlıların Ebrehe'yi katletmesine kadar 72 sene sürmüştür.³⁷⁶ Ebrehe'nin 569 yılında Mekke üzerine Kâbe'yi yıkmak üzere yaptığı sefer (Tarihte Fil Vakası olarak bilinir) başarısız olmuştur. Başarısızlıktan sonra Habeşlilerin Yemen'den çıkarılışları (590-627) onların Arap Yarımadası ile kurdukları siyasî bağlantının sonu olmuştur.³⁷⁷

b. Roma İmparatorluğu'nda Araplar

Yazar konu hakkında ilk olarak şu hususları bize aktarmıştır. Araplar yalnız Afrika'da bir devlet kurmamışlardır. Bunun yanında Kuzey Arabistan halkı bir dönem Roma vilayeti altında bulunan bir bölgede hükümdarlık bile yapmıştır. Öncelikle M.S. 1. asırda Roma ve Nabat Devleti'nin arası bozulmuştur. M.S. 105'de İmparator Traianus Kuzey Nabatya'yı, Palaestina Tertia adıyla tanınan bir Roma eyaleti haline getirdi. Sınır boylarında yaşayan Araplar Roma vilayetine laakal bir imparator çıkarmışlardır. Bu çıkardıkları imparator M.S.

³⁷² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/149.

³⁷³ Levent Öztürk, "Etiyopya", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/491.

³⁷⁴ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/90.

³⁷⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 142-143.

³⁷⁶ İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, 1/109.

³⁷⁷ Öztürk, "Etiyopya", 11/492.

244-249 yılları arasında hüküm süren Philippe'dir. Onun hemen ölümünü takib eden devirde, Güneydoğu Suriye'nin Aramîleşmiş Arap sınır devletlerinden ikincisi doğdu. Bu, Suriye-Arabistan Çölü'nde, yine batı ticaret yolunun başlangıç noktasında kurulmuş olan Palmira Krallığı'dır.³⁷⁸

Yazar, tahta çıkan Philippe'nin soyu hakkındaki malumatı da Mahmut Esat Efendi'nin eserinden alarak bize aktarmıştır. Verilen bilgilere göre Philippe eski Şam denilen Busra kasabasında dünyaya gelmiştir. Babası eski Arap şeyhlerindedir. Roma askerine girip cesaret ve iktidarı ile en büyük rütbeye ulaştı. İranlılara karşı savaşlarda kazanınca 244 yılında askerlerini kandırıp kendini imparator ilan etmiştir. 247 yılında Roma'ya girmiş olmakla beraber şehrin kuruluşunun bininci yılı adına şenlikler düzenlemiş olup 249 yılında başkaldıran komutanları tarafından öldürülmüştür. Hristiyan olup dinini gizlemiş ve Roma'da bazı kanunlar ortaya koymuştur.³⁷⁹

Philippe'nin asıl adı Marcus Julius Philippus'tur. M.S. 244-249 yıllarında Roma tahtına çıkmıştır. Busra'da doğmasından dolayı kendisine 'Arap' lakabı verilmiştir. Doğduğu şehre 'Metropolis' ismini vermiştir ve kendi adına para bastırmıştır.³⁸⁰ III. Gordianus'un ardından Roma tahtına geçmiştir. Bu imparator hakkında bilgi bulunamama sebebi kendi askerleri tarafından imparator seçilmesinden dolayıdır. Roma'ya gittiğinde halkının haklarını savunmak ve sürgün suçlularına çıkardığı af ile *Codex Justinianus*' u hazırlamıştır. Milattan sonra 247 yılında Dacia kabilesinden Carplerle giriştiği savaşta zafer elde ederek "*Carpicus Maximus*" unvanını almıştır.³⁸¹

Devletin Roma ile ilişkilerine bakarsak Palmir, Hadriyan devrinden (M.S.117-138) Septim Sever (M.S.193-211) devrine kadar Roma İmparatorluğu'nun serbest şehri olmuştur. Severler hükümdar sülâlesi zamanında (M.S.183-235) Palmir, Roma'nın bir sömürgesi haline gelmiştir.³⁸² Bu devlet Roma'nın bir eyaleti gibiyken tekrardan bağımsızlığını Miladi üçüncü asrın ortalarında Üzeyniye, eşi Zenubiye'nin teşvikiyle Roma'ya savaş açarak kazanmıştır.³⁸³ Böylelikle Roma Devleti'nde bir Arap devleti bağımsızlığını uzun süre devam ettirdi. Lakin bu bağımsızlık miladi 270 yılında Aurelianus dönemine kadar devam etti. Aurelianus devlet iç işlerini düzene koydu, 272 yılında Tedmür Devleti tekrardan Romalıların hâkimiyetine girdi.³⁸⁴

³⁷⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/149-150.

³⁷⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/150.

³⁸⁰ Mustafa Fayda, "Busra", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/470.

³⁸¹ İsmat Abbas, *Roma İmparatorluğu'nun III. Yüzyıl Krizine Etki Eden Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Gelişmeler* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 14-16.

³⁸² Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 40.

³⁸³ Seydişehri, *Tarih-i Din-i İslam*, 1/130.

³⁸⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 75-76.

Sonuç olarak yazarımız farklı iki devletin hükümdarlıklarını örnek vererek Arapların medeniyetler kurmuş büyük devletlere karşı başarılı olduğunu böylelikle İslam'ın çöl dini olmadığını ispatlamıştır.

Yazar bu konuyla ilgili Afrika'da imparatorluk kuran Roma'nın siyasetine dâhil olan bedevi nesline mensup iki Roma İmparatoru yetiştiren ticaret yollarının kavşak noktasında olan bir medeniyete nasıl barbar denilebilir ve bu memlekete nasıl çöl ismi verilebilir, demiştir.

3.2.1.5. Şehirli ve Bedevi Karşılaştırması

Yazarımız, Arap Yarımadası'nda sadece bedevilerin yaşamadığını onlarla beraber hadari diye adlandırılan şehirli halk olduğu ve onların yaşadığı şehirleri, eski Arap krallıkların merkezi olduğundan bahsetmiştir. Yazar burada hadarilerin yaşadığı önemli merkezleri aynı yöntemi kullanarak bize anlatmıştır.³⁸⁵ Bu medeniyet şehirlerinden yazarımız sadece Mekke ve Medine üzerinde durmuş olup Necran şehrine kısa bir şekilde değinmiştir.³⁸⁶ Bu merkez şehirlerden öncelikli olarak İslam'ın zuhur ettiği Mekke şehriden başlamıştır. Mekke şehri ile ilgili vermiş olduğu malumatı önceki konularda ele aldığımızdan burada bahsetmeyeceğiz.

Yazarımız daha sonra bedeviler ve hadarileri karşılaştırmıştır. Bedevilerin daha fazla Arap ırkını temsil ettiği, ancak şehirlielerin yabancılardan etkilendiklerini söylemiştir. Mesela bedeviler çöllerde yaşadığından Arapların saf özelliklerini temsil ediyorlardı. Şehirlilere yabancı unsurların karıştığına örnek ise Taif ve Yemen yakınlarındadır. Yemen pazarına dışarıdan esirler getirilirdi. Aynı zamanda şehirde oluşmuş bir Habeş cemaati bile bulunmaktadır. Medine'ye geldiğimizde ise onun yarısından fazlasını Yahudi topluluğu oluşturmaktadır. Şehirli ve bedeviler birbirine düşmandırlar. Şehirli bir bedeviye düşman nazarıyla bakardı; bedevi de şehirliyi meşru bir kurban gibi görürdü.³⁸⁷

Yazarımızın bahsettiği bedevilik ve hadarilik konusunda birkaç hususa değinmek gerekir. Arap toplumu yapısı itibariyle yerleşik olanlar (hadari) ve göçebe yaşayanlar (bedevi) olmak üzere 2'ye ayrılır. Bedevileri hadarilerden ayıran kesin bir çizgi vardır diyemeyiz. Çünkü yarı göçebe yaşayanlar olduğu gibi yerleşik yaşayanları da bulunuyordu. Bazı bedevilerde ise şehirli halka benzer yaşantıları vardı. Yerleşik halkın kanı göçebelere tazeleniyordu.³⁸⁸ Bunun yanında göçebelik sadece yer değiştirme olayı değildi. Bedeviler, çölü sert ve imkânsız durumu karşısında yaşanabilir hale getiren insanlardı. Çünkü çöl, kendinde yaşayan insanlar için kültürlerini koruma alanı, kendilerini dışarıdan gelen saldırılara karşı savunma hattı,

³⁸⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/70.

³⁸⁶ Sadece Necran şehrinin halkının Hristiyan olması, ticaret ve sanayi şehri olduğundan bahsetmiştir. Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/78.

³⁸⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/151-152.

³⁸⁸ Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, 51.

konuşma dili ve kan saflığı için bir bekçidir. Çölün zorlu şartları, yaşayanları da zorluklara alıştıran fiziki olarak güçlü olmasını sağlayan bir yapıdır.³⁸⁹ Şehirli halk ise yerleşik hayat sürüp ticaret yapan Taif, Mekke ve Medine’de yaşayan kişilerdir.³⁹⁰ Arabistan’daki iklimin ve tabiatın etkisiyle genellikle güneyde hadariler, kuzey sakinlerinin büyük bir kısmında bedeviler yaşamaktadır. Yemen ve çevresinde Sasani ve Bizans sınırlarında kurulan krallıklar Mekke, Taif ve Medine şehirlerinde oturanlar hadarilerdir.³⁹¹

Yazar Cahiliye medeniyetini şu şekilde özetlemiştir:

- Arabistan çölden ibaret olmayan pek çok medeniyet merkezi ve sahası vardır.
- Arabistan dünyadan tecerrüd bir memleket değil mütemadiyen dışla temas halindedir.
- İslam’ın ortaya çıktığında oluşmasında, gelişmesinde çölün hiçbir etkisi yoktur.
- İslam Tarihinde çöl bedevileri ilk fütihat devrinde askerlik yapmışlardır.
- İslam’ın ortaya çıktığı ilk şehirler muhtelit ve medeni bir cemiyettir.
- İslamiyet’in teessüsüyle tekâmülünde şehirlilerin de hiçbir etkisi olmamıştır,
- İslam ilk şehirli Mekkelilere hitap etmiş olup bedevilikle hiçbir alakaları yoktur.
- Arabistan’ın ticaretle ilişkisi milattan önce üçüncü bin yıla dayandığına göre miladın yedinci asrında İslamiyet’in ortaya çıktığı zaman Cahiliye Medeniyeti dört bin yıla yaklaşan bir mazisi vardır.
- Milli bir yazı getirmiş, lisanını en mütakâmil diller seviyesine çıkarmış edebiyatın şiir sahasında abidelerini yapmıştır.
- Eski dünyanın doğusu ve batısı arasında ticari ve medeni gelişmeleri tesis ve temin etmiştir.
- Roma tahtına imparatorlar çıkarmış, Afrika Bölgesi’nde devlet kurmuşlardır.³⁹²

3.3. CAHİLİYE DEVLETLERİ

Yazarımız tarihte Arabistan bölgesi toprakları üzerinde kurulan devletler ve hükümetler hakkında ihtilafli ve genel kabul görmüş olan bilgileri yine başta Mahmut Esat Efendi’nin eseri olmak üzere birçok Batılı araştırmacılardan bilgileri nakletmiştir. Bu naklettiği eserlerden Mahmut Esat Efendi’nin eserini ayrı bir yere koyar. Çünkü Mahmut Esat Efendi bu krallıklar kısmını yazarken Batılı, Doğulu pek çok kaynağı araştırıp dört yıl gibi bir zaman dilimi ayırdığından en güvenli bilgilerin *Tarih-i Din-i İslâm* eserinde bulunabileceğini söylemiş ve bu

³⁸⁹ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/45-47.

³⁹⁰ Hizmetli, *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, 51

³⁹¹ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 114.

³⁹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/153-155.

sebeple devletleri anlatırken *Tarih-i Din-i İslâm* eserindeki bölümü olduğu şekliyle bize nakletmiştir *Tarih-i Din-i İslâm* eserinde, devletlerle ilgili bilgileri vermeden önce Bernard Lewis'in *Tarihteki Araplar* eserinden, Bertham Thomes'ın *Les Arabes* eserinden, Henri Masse'nin *L'İslam* ve Will Durant'ın *Histoire de La Civilisation* eserinden, Gustave Le Bon'un ve Gaudefroy-Demombys'in adı geçen eserlerdeki bölümleri olduğu gibi alarak eserinde anlatmıştır. Biz bu eserlerdeki malumata konu başlıklarında yeri geldikçe kısa bir şekilde değineceğiz.

Arabistan'da kurulan devletlerin coğrafi vaziyetlerine baktığımız zaman Kuzey, Güney ve Orta Arabistan olarak 3'e ayrılmaktadır. Kuzey sınır boylarında olan bazı devletler zaman zaman İran ve Roma hâkimiyeti altında kalanlar olmuştur. Bu devletlerin içerisinde sadece Mekke hükümeti ticari ve iktisadi olarak Cumhuriyet şeklini almıştır.³⁹³

3.3.1. Güney Arabistan Devletleri (Kahtaniler)

Yazarımız konuya ilk olarak Henri Masse'nin *L'İslam* eserinden faydalanarak giriş yapmaktadır. Yazarımız, Güneyde var olan krallıkların Arabistan'ın verimli arazileri üzeri kurulduğundan ve Hindistan'ı İran'a bağlayan kara yolundan sahil kesimlerine geçmesi sebebiyle krallıkların geliştiğini aktarmıştır. Lakin Hint Okyanusu ile Kızıldeniz birbirine bağlanınca buradaki medeniyetler gerilemeye başlamıştır. Himyeriler devrinde Yahudi olan kralın Hristiyanlar üzerine baskısını artırmca Hristiyanlar, Habeş Devleti olan Aksumlulardan yardım istemişlerdir. Bunun üzerine Habeşliler, Güney Arabistan'ı istila etmiştir. Bu istila İran'ın Yemenlilere yardım etmesine kadar devam etmiştir. Böylelikle Güney Arabistan'da müstakil bir devlet kalmamıştır.³⁹⁴

Yazar Güney Arabistan'ın idari şeklinin babadan oğula geçen saltanat şeklinde olduğunu ama mutlak hâkimiyetin krallarda olmayıp ayan meclisi ile yönetildiğini, daha ileri tarihte derebeylik sistemine geçildiğini Bernad Lewis'in *Tarihteki Araplar* eserinden anlatmıştır.³⁹⁵

Yemenliler Ya'rub bin Kahtan'ın soyundan gelir, bunlara Arab-ı Müste'aribe denilirdi.³⁹⁶ Yemen'de hüküm süren Ma'în, Sebe, Himyeri devletleri Kahtan'ın soyundan gelmektedir. Bu sebeple Güney devletlerine Kahtanlılar denmiştir.³⁹⁷

³⁹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/157.

³⁹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/158.

³⁹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/166.

³⁹⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 104.

³⁹⁷ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 7-8.

Yazar, Yemen melikleri başlığı ile öncelikle Kahtani Devleti'ni anlatmıştır. Kahtani Devleti'ni Abir'in çocuklarından Kahtan, kendisine tabii olanlarla birlikte Hadramut taraflarından Yemen'e gelip bir hükümet kurmuştur. Bu hükümete Kahtani Devleti denilmiştir. Bu devlet Himyeriden itibaren Himyeri adını Sebe'den itibaren Sebe adını Haris er-Reşitten itibaren hem Himyeri hem Tebabia adını almıştır. Bu devletin kurulması Resûlullah'ın Mekke'den Medine'ye M.S. 622 yılında hicret etmesinden 3065 sene öncedir. Kahtan'ın vefatından sonra başa oğlu Ya'rüb geçti. Kardeşi Cürhüm'ü Hicaz'a, Âd'ı Şehir'e, Hadramut'u Şehir dağlarına, Umanı Uman civarına vali tayin etti. Ya'rüb'ten sonra oğlu Yeşcüb geçti. Zayıf bir yönetici olduğundan amcaları gittikleri yerlerde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Yeşcüb'ten sonra oğlu Sebe tahta geçti. Mısır'da Ayn-ı Şems, Yemen'de Me'rib şehrini kurdu. Me'rib bölgesinde yağın yağmurları toplayıp kullanmak için iki yüksek dağın arasında 5 km. boyunda Arim (Me'rib Seddi) inşa etti. Böylelikle sel suları faydalı hale geldi.³⁹⁸

3.3.1.1.Maîn (Mine) Krallığı

Yazarımız konu hakkında ilk olarak Henri Masse'nin *L'İslam*, eserinden faydalanarak bize bir takım bilgileri aktarmıştır. Bu esere göre M.Ö. 3000 yıllarına ait olduğu düşünülen Babil kitabelerinde Magan isminde bir krallıktan bahsedilir ki bu krallığın Maan ya da Maîn ismiyle birleştirilmesi gerekir. Aynı kitabelerde Melukh ismi geçer ki bu isimle de Amâlîka Devleti kastedilmiş olabilir. Bu krallık milattan evvel 3000 senesinden milattan önce 8 senesine kadar yaklaşık 2000 yıl varlıklarını devam ettirmiştir.³⁹⁹ Yazarın vermiş olduğu devletin varlığını sürdürdüğü tarihi bilgi ile bilimsel veriler uyuşmamaktadır. Devlet yaklaşık 3000 yıl varlığını devam ettirmiş olması gerekir veya M.Ö. 800 senesinde yıkılmış olması gerekir. Yaptığımız araştırma ise M.Ö. 800 yılında yıkıldığı bilgisinin daha doğru olduğunu gösteriyor.

Maîn Devleti'nin Güney Arabistan'da kurulan en eski medeniyetlerden olması sebebiyle hakkında çok fazla bilgi bulunamamaktadır. Maîn Devleti hakkındaki bilgiler Joseph Halevy tarafından 19. yy. da çıkarılan kitabeler üzerinden öğrenilmiştir.⁴⁰⁰ Babil kitabeleri üzerinde görülen kayıtlarda M.Ö. 2500 yıllarında Malik denilen ümmet ile beraber Maîn adı zikredilmiştir. Malik kavmi Amâlîka olması sebebiyle Maînîlilerin Amâlîka'dan geldiği söylenebilir.⁴⁰¹ Irak'tan göç edip Yemen'in Cevf Bölgesi'ne geldiklerine kanıt ise yapılan kazılarda bu bölgede Eski Mezopotamya'nın büyük ve ünlü şehri Bâbil'de görülen köşk ve saraylara benzer mimari eser inşa ettiklerinden anlaşılmaktadır.⁴⁰² Maîn Devleti'nin başkenti

³⁹⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/172-173.

³⁹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/159-160.

⁴⁰⁰ Mahmut Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan* (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2016), 30.

⁴⁰¹ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 120.

⁴⁰² Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 31.

Karnav'dır. Cevf'in güneyinde ve Sana'nın kuzeydoğusunda kurulu Maîn şehri ve Me'rib'in kuzeybatısında yer alan Barakış şehri en önemli şehirleridir.⁴⁰³ Kitabeler üzerine yapılan araştırmalarda Maîn Devleti'nin yöneticilerinden 26 tanesinin ismi bilinmekte olup bazı isimler birbirinin aynısıdır.⁴⁰⁴

Devletin yönetim şekli veraset sistemi olup babadan oğula geçmektedir. Bazen baba-oğul devleti beraber yönetmişlerdir. Yöneticilerine 'kehanet ve güç sahibi' anlamına gelen **Mizvad** ünvanı vermişlerdir. Maînlilerin ekonomik geçim kaynağı ticaret yollarının üzerinden bulunmaları sebebiyle ticarettir. Hindistan ve Çin'den gelen malları Suriye, Filistin, Irak bölgelerine ulaştırmışlardır. Maînliler Mukarribler döneminde komşuları Sebelilerin saldırıları üzerine güç kaybetmiş ve belli bir süre sonra iktidarı Sebelilere bırakmışlardır.⁴⁰⁵

3.3.1.2. Sebe Krallığı

Yazarımız Sebe Krallığı hakkındaki ilk bilgileri Will Durant'ın *Histoire de La Civilisation* eserinden faydalanarak anlatmıştır. Bu eserde Sebe Krallığı hakkında milattan önce 2300 yılına ait olduğu düşünülen bir Yemen kitabesinde Sebe isminde bir Arap Krallığından, bu krallıkla ilgili Hz. Süleyman kıssası ve Me'rib şehrinin başkent olduğundan bahsedilmektedir. Aynı şekilde Milattan evvel 900 senesinde bu devletin bulunduğundan payitahtları Me'rib şehri olduğundan, çeşitli muharabelerde bulduklarından, harebeleri mevcut olan Me'rib seddi gibi büyük mimari eserlere sahip olduklarından bahsetmektedir. M.Ö.900 senesine ait olduğu düşünülen bir başka kitabede alfabetik yazılarının çok güzel olduğundan çeşitli ülkelerde dini merasimlerde kullanılan buhur ve ıtrıyyat yetiştirdiklerinden, Hindistan ve Mısır arasındaki deniz ticareti ile kervan yolunu zapt ettiklerinden, milattan önce 115 senesinde Himyeri Devleti'nin, Sebe Devleti'ni kontrol altına aldığından bahsetmektedir.⁴⁰⁶

Sebe Krallığı, Maîn ve Kataban devletleri arasında olup Fars Körfezi ve Kızıldeniz arasında kurulmuş bir devlettir. Bu devlet M.Ö. 950 yılında kurulmuş M.Ö. 115 yılında yıkılmıştır.⁴⁰⁷

Sebe Devleti iki ayrı döneme ayrılır. Mukarribler Dönemi (M.Ö. ? – M.Ö. 650). Hükümdarların "mukarrib" ünvanı taşıdığı, Me'rib şehrine 1 günlük mesafede olan Sirvâh'ı başşehir olarak kullandıkları sınırları Kataban ve Hadramut devletlerini de kapsayan bir alana

⁴⁰³ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/87.

⁴⁰⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 122. Hükümdar isimlerinin tamamı için bu sayfaya bakabilirsiniz.

⁴⁰⁵ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 32-36.

⁴⁰⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/161-162.

⁴⁰⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/41-43.

kurulmuş Maîn Devleti ile çağdaş olan dönemdir.⁴⁰⁸ M.Ö. 650-115'e kadar süren ikinci dönem krallarına 'Melik' denilirdi. Me'rib şehrinin başkent olduğu, Me'rib seddinin inşaatının tamamlandığı, Belkis ve Süleyman kıssasının yaşandığı rivayet edilen Sebe Dönemidir.⁴⁰⁹

Sebe Dönemi'ni bizim için önemli kılan 2 tarihi olay vardır: Bunlardan ilki Me'rib seddi olup Kuran-ı Kerim'de Sebe suresinde Arim sel baskını ile yıkılan seddir. Bu sed ile Güney Arabistan'da ziraat yapılmaya beraber seddin yıkılacağını anlayan halkın o bölgeden kuzeye doğru göç etmesiyle Orta Arabistan ve Kuzey Arabistan'da bulunan kabile ve devletlerin temelini oluşturduğu rivayet edilmektedir.⁴¹⁰ İbn Hişam'ın seddin yıkılması ile ilgili vermiş olduğu rivayete baktığımızda Amr b.Âmir bir farenin seddin aşağısını oyduğunu görünce seddin yıkılacağını anlıyor ve halka oyun oynayarak tüm mal varlığını satıp Şam tarafına göç ediyor, Ezd kabilesi de Amr'ın göç etmesi üzerine onlarda Yemen'de kalmıyor ve Serat tarafına göç ediyor. Evs ve Hazreç kabileleri Yesrib'e yerleşiyor. Daha sonra sed bir sel baskını ile yıkılıyor.⁴¹¹ Böylelikle Yemen'deki kabileler sel baskını olmadan Arabistan'ın kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir.

Diğer tarihi rivayet Sebe melikesi Belkis ve Süleyman arasında geçen olaydır ki bu olay hakkında çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır.⁴¹² Kabul etmemiz gereken rivayet Kuran-ı Kerim'de Neml suresi 20-44 ayetlerinde anlatılan olaydır ki bu olay da Melike'nin ismi zikredilmemiş olup bu olayın hangi dönemde yaşandığı da bilinmemektedir.

Bölge halkının Mısır, Suriye ve Babillerle devamlı ve geniş ticarete bulunmaları, halkın bir kısmının tarımla, bir kısmının Habeşistan'dan getirilen baharat ticaretiyle uğraşmaları, Kızıldeniz'de Mısır piramitlerinin buhur ihtiyacını karşılamak için buhur taşıyan deniz filoları, Suriye ve Filistin'e kadar ulaşan ticari eşya taşıyan kervanların olması ülkenin servet kaynaklarının gelişmesini sağlamıştır.⁴¹³

3.3.1.3. Himyeri Krallığı

Yazarımız bölüm ile ilgili malumatı Seydişehir'nin eserinden bize aktarmıştır. Abdüşemsden (Sebe) sonra Yemen hükümdarlığı oğlu Himyer'e geçti. Babasının ismine nispeten Sebe (Me'rib) şehrini kurup devletin başkenti yapmıştır. Böylelikle artık devletin adı Himyeriler oldu. Semud kavminden kalanları Yemen'den çıkarıp Hicaz'a sürmüştür.⁴¹⁴ Yazarın

⁴⁰⁸ İsmail Yiğit, "Sebe", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/242.

⁴⁰⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/44.

⁴¹⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 128.

⁴¹¹ İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, 1/47.

⁴¹² Ayrıntı için bkz: Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 40-42.

⁴¹³ Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, 1/44.

⁴¹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/173.

eserinde vermiş olduğu Himyerilerin başkenti Me'rib bilgisi sadece bu kaynakta bulunmaktadır. Günümüz kaynaklarında Sebe Devleti'nin başkenti Me'rib'ten Reydan'a yani Zufar'a alınca devlet Himyer adını almıştır. Bu devlet M.Ö. 115 senesinden M.S. 525 senesine kadar tarih sahnesinde yaklaşık 640 sene kalmıştır.⁴¹⁵

Hükümdarlardan Haris; Hind, Ninova, Anbar cihetlerine, Tayy Dağları'na kadar harp edip Hadramut, Uman ve Mühre gibi yerleri ele geçirip, komutanında Azerbeycan taraflarını ele geçirmesiyle pek çok ganimete sahip olmuştur. Servetinin çokluğu sebebiyle kendisine "Raiş" denilmiş olup bütün halk kendisine biat ettiğinde Tebi denilmiş olup ondan sonra gelen hükümdarlara Tebabia denmiştir. Raiş'den sonra oğlu Sa'b bin Raiş tahta çıkmıştır. Sa'b saçlarını iki yandan ördüğünden dolayı kendisine iki boynuzlu anlamında "Zülkarneyn" denmiştir. Yazarın Mahmut Esat Efendi'nin eserinden naklettiğine göre Kuran-ı Kerim'de geçen Zülkarneyn'in Himyer hükümdarı olduğu rivayeti daha gerçekçi olup Büyük İskender olduğu doğru değildir." der.⁴¹⁶

Tebabia Hükümeti ile ilgili malumatı yazarımız Mahmut Esat Efendi'den alarak olaylar ve isimleri anlatmıştır.

Sa'b'dan sonra Ebrehe-i Zü'l-Menar halef oldu. Zü'l-Menar'dan sonra oğlu Afrikas geçti. Sırasıyla Amr Zü'l-Ezar, Şurahbil, Hedhal, Belkis binti Hedhal tahta geçti. Me'rib'i korudu ve seddi inşa etti. Hz. Süleyman ile evlendi.⁴¹⁷

Yukarıda yazarın kaynak olarak kullandığı *Tarih-i Din-i İslâm eserinde* verilen bilgide kutsal kitaplarda Hz. Süleyman ile konuştuğu haber verilen Sebe melikesinin de Tebabia'dan Hudhad veya Yeşruh b. Haris'in kızı olduğu iddia edilmiştir. Lakin tarihi veriler ile kıyaslandığında Hz. Süleyman milattan sekiz buçuk asır önce yaşamış, Tebabia devri ise miladi üçüncü asrın son yarısından itibaren tarih sahnesine çıkmıştır. Bu verilere göre kutsal kitaplarda Hz.Süleyman ile konuştuğu haber verilen meliklerinin Tebabiadan değil eski Sebe hükümdarlarından olması gerekir.⁴¹⁸

Diğer hükümdar ile ilgili önemli bilgiler ise hükümdar İmran b. Amir'in kâhin olup seddin yıkılıcağını anlaması üzerine Hicaz'a göç etmesi, son hükümdarlardan Zü Nuvas'ın Yahudiliği benimseyip Uhdud çukurları açıp Yahudi olmayanları attırmasıdır.⁴¹⁹

⁴¹⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 130.

⁴¹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/172-173.

⁴¹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/174.

⁴¹⁸ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 133.

⁴¹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/175-179.

Yazar bu bölümde ayrı bir konu olarak Yemen Cihangirliği (Zülkarneyn) hadisesine değinmiştir.

Gustave Le Bon adı geçen eserinde Hire krallığını anlatırken eski kuzey devletlerinin ehemmiyetsizliklerinden bahsettikten sonra Yemen cihangirliğinden bahsetmiştir. Aynı şekilde Zend–Avesta edebiyatında Himyeri Devleti’nde bu cihangirliği teyit edecek rivayetler de vardır. Yemen cihangirliği konusu Zülkarneyn ile alakalıdır. Zülkarneyn’in kim olduğu konusunda çeşitli ihtilafları yazar eserinde zikreder. Bu ihtilaflar şu şekildedir:

- Eduouard Vendik-Konstantin Filipides ‘Kitab Tarihu’l-Arab ve Adabihim’ eserinde hükümdarın saçlarını iki yandan örgü örmesi sebebiyle bu lakabın verildiğini söylemiştir.

- Kuran-ı Kerim’de Kehf suresinin 83-101 ayetleri arasında Zülkarneyn ile Ye’cüc ve Mecüc’den bahsedilir. Tefsirciler bu konu hakkında hep farazi bilgileri ulaştırmışlardır.

- İmam Buhari’nin İbni Abbas’a isnad ettiği rivayette Zülkarneyn’in, Yemen hükümdarlarından Sa’b’in ünvanı olduğunu rivayet etmiştir. Araplar bu kullanımı tercih ederler.

- Himyeri Krallığı’nda bulunan Zülkarneyn’i Şair Ebu Kerb Es’ad ibni Idi şiirinde Sab’ın Müslim olduğundan bahseder. Yazar, Sab’ın Müslim olamayacağından, çünkü Kur’an-ı Kerim’de Müslim ifadesi Hz. İbrahim’in dininden olanlara verilmiştir, der.

- Zülkarneyn isminin anlamı konusunda ihtilaf olup bunlardan birisi Boynuz anlamı diğeri asır, devir anlamına geldiğidir.

- Fahreddin Razi, Zülkarneyn’in Büyük İskender olma ihtimali olduğunu söylemiştir.

- Ebu’l-Ferec ve Kâtip Çelebi eserlerinde Zülkarneyn’in Büyük İskender olamayacağını, Hz. İbrahim devrinde yaşayan bir kimsenin olabileceğini derler.⁴²⁰

Zülkarneyn konusu incelendiği zaman hakkında çok fazla bilgi ve ihtilaflı olan bir konudur. Tarihçiler Zülkarneyn’in kim olduğu konusunda ittifak sağlayamamışlardır. Tek doğru bilgi vardır ki o da Kuran-ı Kerim’de verilen bilgidir.⁴²¹ İlgili âyetlerdeki ifadelere göre Zülkarneyn, Allah tarafından kendisine verilen büyük güç ve geniş imkânlar sayesinde dünyanın doğusuna ve batısına seferler düzenlemiş olup Ye’cüc ve Me’cüc diye anılan fesatçı ve saldırgan bir kavim veya kavimlerden şikâyetçi olan bir halkla karşılaşmış olup onların isteği üzerine söz konusu bölgedeki bir geçite demir kütleler ve bakırı eritmek suretiyle sağlam bir set inşa etmiştir. İnşa faaliyeti tamamlanınca Ye’cüc ve Me’cüc gedik bile açamadıkları bu

⁴²⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/163-165.

⁴²¹ Ayrıntı için bkz: Kehf Suresi 83-101.

seddi aşamamışlardır. Sed ancak Allah'ın belirlediği vakit geldiğinde yıkılacaktır.⁴²² Sonuç olarak yazar, Himyeri hükümeti hakkında verilen bazı bilgilerin abartılmış olup Sa'b'ın cihangirliği ile ilgili Asya'yı fethetmesi, Afrikas'ın Kuzey Afrika'yı feth edip ismini vermesi, Şamar'ın Çin'i ve Hind'i feth etmesi olaylarının da abartıldığını ifade etmiştir. Himyer hükümetlerine bakıldığı zaman iki bin yirmi sene zarfında 26 hükümdarın gelmesi aklen kabul edilemez olup arada gelen bazı hükümdarların isimleri ya bilinmiyor ya da unutulmuş olabilir, der. Daha sonra yazar, 120 senesinde Sed yıkılmasaydı o zaman vahim sonuçlar olmazdı, Kabileler göç ede ede Kuzey Arabistan'a kadar ilerlemişlerdir, Habeşliler ise Yemen'e geldiklerinde yerlerini terk eden halk sayesinde yerleşebilmişlerdir, der.⁴²³

3.3.1.4. Uman'da Cülendâ Emirliği

Yazar bu devlet hakkında bilgi vermeyerek sadece isim olarak zikretmiştir.⁴²⁴ Kadim eserlerde ülke Umana ve Magan isimleriyle anılmaktadır. Elde edilen verilere göre bu bölgeye M.Ö.3000 yıllarında yerleşim olmuştur. Uman isminin "a'mene" kelimesinden geldiği ya da ilk Arap yerleşimci olduğu rivayet edilen Umân b. Kahtân'a nispetle bu ismin verildiği nakledilir. Tarihî kayıtlara göre Araplar'dan bölgeye ilk yerleşenler Mâlik b. Fehm liderliğinde Yemen'den gelen Ezd kabilesi mensupları ve Kudâa kabilesinden bazı gruplardır. Bu yerleşimciler kuzeye Nizvâ Bölgesine yayılmaya başladıkça Sâsânîler ile çatışmaya girdiler. I. Şâpûr döneminde (309-379) Uman'ın büyük kısmı Sâsânî nüfuzu altında olmakla birlikte Yemen'den yeni göç dalgaları gelmeye devam etti. Sâsânîler döneminde bölgede Mecûsîler'in varlığından bahsedilir.⁴²⁵ Sasaniler bölgeyi kontrol altında tutunca Uman'a emir olarak Cülendâ b. Müstekbir ailesini yapmışlardır.⁴²⁶ Böylelikle Uman'ın yönetimi Cülenda ailesine geçmiştir. Hicaz, İslâm öncesi dönemde Uman'la ticarî ilişki içerisindeydi. Hz. Peygamber zamanında bölgeye İslâm'a davet için gönderilen Ebû Zeyd el-Ensârî ve Amr b. Âs'ın bölge hâkimi Abd ve Ceyfer b. Cülendâ kardeşler tarafından iyi karşılanmasıyla İslâmiyet Uman'da yayılmaya başladı. (8/630)⁴²⁷ Cülenda ailesinin yönetimi 300 yıllık bir tarihe sahip olup, İslam'ın kabulünden sonra Cülenda liderleri Medine yönetiminin temsilcileri olmuşlardır.⁴²⁸

⁴²² Mustafa Öztürk, "Zülkarneyn", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/564-565.

⁴²³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/177-179.

⁴²⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/186.

⁴²⁵ Bilge, "Uman", 42/141.

⁴²⁶ Aslandoğdu, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*, 11.

⁴²⁷ Bilge, "Umân", *DİA*, C. XLII, s. 141

⁴²⁸ Aslandoğdu, *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*, 17.

3.3.1.5. Kataban ve Hadramut Krallığı

Yazar bu devletler hakkında da bilgi vermemiş olup onları sadece isim olarak zikretmiştir.⁴²⁹

Katabanlılar, Sebelilerin güneyinde Hadramut'un kuzeybatı kısmında, Beyhan, Hureyb vadilerinde kurulu olan sınırları Babülmendeb'e kadar uzanmaktadır. Başkentleri buhur ticaretinde önemli bir dinlenme merkezi olan Timna ve Hureyb'dir. Kaç yıl hüküm sürdükleri tam bilinmemekle beraber Maîn ve Sebelilerle aynı dönemde yaşadıkları ve Himyeri Devleti içinde varlıklarının sona erdiği nakledilmiştir.⁴³⁰

Hadramut krallığı, Güney Arabistan'ın orta kısmında, Yemen'in doğusundan Arap Deniz sahiline kadar uzanan geniş bir alanda hâkimiyet sürmüştür. Âd kavminin yaşadığı Hz. Hûd'un kabrinin bulunduğu Ahkaf toprakları bu devletin sınırları içerisinde yer almaktadır. Araştırmacılar devletin kuruluş ve yıkılış tarihleri hakkında farklı bilgilere yer vermişlerdir. Bu bilgilerden ilki devlet, M.Ö. 1020'de kurulup M.S. 290'da yıkılmıştır. İkinci bilgiye göre devlet, M.Ö. 360'da kurulmuş, M. S. 290'da yıkılmış olup yıkılmalarına Maîn Devleti sebep olmuştur. Himyeri Devleti ile düşmanlık üzere bir ilişkileri olup Sebe Devleti ile ilişkileri dostluk üzerine kurulmuştur. Az sayıda kalan eserlerde verimli araziler üzerinde bulunmaları sebebiyle ziraat ve ticarete gelişmişlerdir. Başkentler Şebve'dir. Ay-Güneş-Venüs'ü içine alan çok tanrılı dini benimsemişlerdir.⁴³¹

3.3.2. Şimal Devletleri (Adnaniler)

Güney Arabistan'dan hicret eden Lahmî, Kinde, Gassan aşiretleri burada tamamen farklı ve daha gelişmiş devletler kurmuşlardır. Burada kurulan devletler Bizans ve İran imparatorlukları ile sınırdırlar. Bu sınırlarda kurulan Lahmî ve Gassan devletlerinin birbiriyle savaş yapma sebebi her iki devleti ayrı imparatorlukların desteklemesidir.

Arab-ı mütearribe veya Arab-ı müsta'rib denilen Adnânîler'in cediti Adnân b. Üded'dir. Bütün İslâm kaynakları Adnân'ın Hz. İbrâhim'in oğlu İsmâil'in soyundan gelenler oluşturur, der. Mekke Adnânîler'in ana yurdu kabul edilmektedir. Bu soydan gelen ve Mekke'de yerleşik bir hayat yaşayan Kureyş kabilesi dışındaki diğer Adnânî kabileleri Arabistan'ın Necid, Tihâme ve Hicaz bölgelerinde göçebe veya yarı göçebe olarak yaşıyorlardı. Bazı Adnânî kabilelerinin güneyde Yemen'e, kuzeyde Suriye, Irak ve el-Cezîre'ye yerleşmiş olmaları, kendilerine Hicaz

⁴²⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 185

⁴³⁰ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 63-64.

⁴³¹ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 73-78

veya Kuzey Arapları denilmesine engel teşkil etmez. Adnân'ın soyundan gelen Araplar'a daha önceleri "Meaddîler" veya "Nizârîler" de deniliyordu.⁴³²

3.3.2.1.Nabatî Devleti

Yazar Nabatî Devleti hakkındaki ilk bilgileri Bernard Lewis'in *Tarihte Araplar* eserinden alarak bize aktarmıştır. Bu kitaptaki bilgiye göre en eski Nabatî kralı Aretas'dır (Harise). Başkentleri bugün Ürdün'de bulunan Petra'dır. Nabatî Krallığı'nın Roma ile ilk temasa geçişi, M.Ö. 65 yılında Pompeius'un Petra'yı ziyaret etmesiyle oldu. Bu krallık Roma İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarıyla çöl arasında bir çeşit tampon devlet vazifesi görüyordu. M.Ö. 25-24' de, Aelius Gallus'un seferinde, Nabatî Krallığı bir üs olarak kullanıldı. Romalı komutan Nabatî limanından çıkan bir gemi ile Yemen'e ulaştı. Lakin Yemen'de hezimete uğradı.⁴³³

Nabatîler, Kuzey Arabistan'ın Edom Bölgesi denilen günümüzde Ürdün Nehri'nin doğusunda yer alan bir bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu bölge kuzeyde Filistin'e, güneyde Hicaz'a, doğuda Suriye Çölü'ne, batıda Sina Yarımadası'na kadar uzanır.⁴³⁴

Nabatîler hakkında verilen ilk bilgiler M.Ö. 6. asırda Ürdün'ün doğusunda çölde kabile şeklinde yaşadıkları, M.Ö. 4. asırda çölden uzaklaşıp çadırlarda yaşamaya başladıkları ve çobanlık yaptıkları, M.Ö. 2. asırda ticaret ve ziraat ile uğraştıkları için yaşam standartları değiştirerek önceki dönemlere bakarak medeni bir hayat sürmeye başladıklarıdır.⁴³⁵ Ekonomik açıdan Baharat yolu ve Deniz İpek yoluna hâkim olmalarından dolayı Uzakdoğu ve Hindistan kervanlarının çoğunluğu bu devlete aittir. Yaptıkları ticaret ile zenginleşmiş olup zenginlikleri payitahtları Petra'ya yansımıştır.⁴³⁶

Hüküm sürdükleri dönem boyunca Romalılar ile Hicaz çölleri arasında tampon görevi görmüşlerdir. Romalılar çölden gelebilecek olan bedevi saldırılarına karşı bu devleti ayakta tutmuştur. Romalı komutan Aellus Gallus, Hindistan ticaretini güvene almak için çıktığı Yemen seferinde Nabatî Krallığı topraklarını askeri üs olarak kullanmıştır. Çıkarları çatışmaya başlayınca iki devlet arasında anlaşmazlıklar başlamıştır. Miladi 40 yılından itibaren krallık zayıflayıp yıkılmaya başlamıştır.⁴³⁷

⁴³² Mustafa Fayda, "Adnan", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/391-392.

⁴³³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/167.

⁴³⁴ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 119.

⁴³⁵ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 122.

⁴³⁶ Ahmet Ağırakça, "Nabatiler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İ: TDV Yayınları, 2006), 32/257.

⁴³⁷ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 44.

3.3.2.2.Palmyre (Tedmür) Krallığı

Yazar devlet hakkında Bernard Lewis'in eserinden devam ederek ilk bilgileri aktarmıştır. İlk hükümdarı, İranlılar'a karşı harpte yaptığı yardıma ödül olarak, İmparator Galüenus tarafından M.S. 265'de kral olarak tanınan Odenathus'dır. (Arapça Uzayna). Onun ölümünden sonra, yerine karısı meşhur Zeynubiye geçti, Athenodorus adıyla tanınan oğlunu Caesar, Augustus ilân etti. İmparator Aurelianus nihayet harekete geçerek, M.S. 273'de Palmira'yı zapt etti, krallığı ortadan kaldırdı ve Zeynube'i altın zincirlere vurup, bir zafer alayında harp esirleri arasında yürümek üzere Roma'ya gönderdi.⁴³⁸

Greko-Romen çağda Palmyre denen vahaya Araplar Tedmür demişlerdir. Devlet ve şehir ismi olan Palmyre veya Tedmür, Şam şehrinin 260 km kuzeydoğusunda ve Fırat Nehri'nin 140 km batısında, güneyde eski Filadelfiya yani şimdiki Amman şehrinden başlayıp Rusafe (eski Sergiopolis) kuzeyinde Fırat Nehri üzerinde bulunan Ula ve Diyoklesyan yolu diye anılan eski meşhur ticaret yolunun üstünde önemli bir şehirdi.⁴³⁹

Çölün ortasında kurulan bir devlet olmalarından dolayı Pers ve Roma imparatorluklarının saldırılarından korunmuşlardır. Tacirler, kuzeyden güneye, doğudan batıya ticaret yolu üzerinde bulunmalarından şehrin coğrafyasından faydalanmışlardır. Kara ticaretinin yanında Akdeniz ticaretini kontrol altında tutmuşlardır. Zaman içerisinde çamurdan yapılmış evler, yerini kireçtaşından inşa edilmiş binalara, sütunla çevrilmiş geniş caddelere bırakmıştır. Şehir Greko- Romen şehrine dönüşmüştür. Bağımsızlıklarını çok fazla sürdüremeyen devlet M.Ö. 41 yılında Roma hâkimiyetine girmiştir⁴⁴⁰

3.3.2.3. Hire Krallığı

Yazarımız konuya ilk olarak Henri Masse'nin *L'İslam*, eserinden faydalanarak giriş yapıyor. Lahmî aşireti Hire Krallığı'nın temelini oluşturmuştur. Kûfe yakınlarındaki Hire şehrini payitaht edinmişlerdir. Hire'de yapılan araştırmalarda en eski Hire Kralı M.S.328 tarihinde ölmüştür. Hireliler, Zerdüş İranlılar ile ittifak yapınca Nesturi Hristiyanlığı benimsemişlerdir. M.S. 6. asırda Lahmî Kralı ile Sasani İmparatoru arasında anlaşmazlık baş gösterince Sasani Devleti, Lahmî'ye vali tayin etti. Bir kaç sene sonra Zûkâr Savaşı'nda Lahmî Araplar, İranlılardan intikamlarını aldılar. Will Durant'ta eserinde aynı bilgiyi vermiştir. Bu devletin Lahmîler mi yoksa Kindeliler tarafından kurulduğu konusunda ihtilaf ortaya çıkmıştır. Gaudefroy- Demombys Kinde kurmuş, Henri Masse ise Lahmîlerin kurduğunu söylemiştir.

⁴³⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/167.

⁴³⁹ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 38.

⁴⁴⁰ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 142-143.

Yazar bu iki ihtilaftan hangisinin doğru olduğunu Will Durant'tan faydalanarak açıklamıştır. Will Durant ise Lahmîler tarafından kurulduğunu dile getirmiştir.⁴⁴¹

Yazarın Gustave Le Bon'un adı geçen eserinden naklettiğine göre Yemen'den gelmiş bir takım kabileler M.S.195 senesinde Irak'ın Kûfe kasabası civarında Hire şehrini kurmuşlardır. Hükümdarlarının ihtişamı Roma ve İstanbul imparatorlarının ihtişamıyla rekabet halindedir. Sarayları süslenmiş olup bahçeleri nadir çiçeklerle donatılmıştır. Arapları o dönemin en güzel şehri olan Tedmür'ü şiirlerinde yer vererek anlatmışlardır. Krallık 400 sene varlığını sürdürüp 605 yılında Sasani hâkimiyetine girmiştir. Müslümanların bu bölgeyi fethetmeleriyle ortadan kalkmıştır.⁴⁴²

Lahmîler Devleti Irak dolaylarında, Fırat'ın batısında günümüzde harabeleri görülen Kûfe şehrinin bulunduğu bölgede kurulmuştur. Lahmiler Devleti de İran Sasanilerine bağlı bulunuyordu.⁴⁴³ Soyları, Kahtânîler'in Kehlân koluna mensup Lahm b. Adî b. Hâris b. Mürre'ye dayanır. Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Cüzâm, Âmile ve Tenûh kabileleriyle birlikte Yemen'den göç ederek III. yüzyılın başlarında Irak'a yerleşmişlerdir.⁴⁴⁴

Lahmîler İslamiyet'ten önceki 3 asır boyunca hem yarı bağımsız liderleri sayesinde ve hem de Sasanilerin vasisi olarak siyasi, askeri, kültürel bakımdan Irak ve Arap tarihinde önemli güç oldular.⁴⁴⁵ Sayılarının yirmi kadar olduğu bilinen Lahmî hükümdarlarının en meşhuru Amr b. Adî'nin oğlu İmruülkays'tır. Kendisi 'tüm arapların kralı' olarak bilinirdi.⁴⁴⁶ III. Münzir dönemi Hire devletinin ikbal dönemidir.⁴⁴⁷ Hire devletinin güçlü olduğu dönemlerde, Irak'ın en gelişmiş şehri kabul edilmekle beraber "Hire'de bir gün ve gece kalmak bir yıl ilaç kullanmaktan daha hayırlıdır." sözüyle ikliminin ve havasının eşsiz olduğu anlatılmıştır. Aynı zamanda Enbar ve Hire şehirlerinde kralların şiire düşkünlüğü sebebiyle Arap edebiyatı, yazısı ve şiiri de gelişmiştir.⁴⁴⁸

Hire Devleti'nin tarihi, Bizans ve Gassan Devletleri'yle yaptığı savaşlar ile doludur. Bu savaşlarda başarı göstermiş olan Hire Devleti M. VII. yüzyıl başlarında Irak Bölgesi'ndeki kendi ırklarından olan Arap kabileleriyle yaptığı harpler sonucunda gücünü kaybetmiş olup İranlıların da işe karışmasıyla tarih sahnesinden silinmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/158-163.

⁴⁴² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/166.

⁴⁴³ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 197.

⁴⁴⁴ Mehmet Ali Kapar, "Lahmiler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/54.

⁴⁴⁵ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 168.

⁴⁴⁶ Kapar, "Lahmiler", 27/55.

⁴⁴⁷ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 210.

⁴⁴⁸ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 64.

⁴⁴⁹ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 57.

3.3.2.4. Gassani Devleti

Yazarımız konuya ilk olarak Henri Masse'nin *L'İslam*, eserinden faydalanarak giriş yapmıştır. Gassan Devleti, Bizans ile ilişkilerini geliştirince akrabaları Lahmî Devleti'nden daha yüksek bir medeniyet kurmuş olup Yakubi (Monofizit) Hristiyanlık mezhebini benimsemişlerdir.⁴⁵⁰ M. S.529 tarihinde Bizans İmparatoru Patrica ünvanına Suriye Arap kabile liderlerini yükseltince altıncı asırda en parlak devirlerini yaşamışlardır. Bizans ile arasında sıkıntılar olmasına rağmen İslam fütuhatlarına kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.⁴⁵¹

Yazar, Gassan emirine Patrica ünvanının kaç yılında verildiği konusunda Gaudefroy-Demombys ve Henri Masse arasında ihtilaf olduğunu dile getirip Will Durant'ın vermiş olduğu bilgiyi tercih etmiştir. Gaudefroy-Demombys'in Patrica ünvanının M.S.531 senesinde verildiğini, Henri Masse, M.S. 529 senesinde verildiğini iddia etmiştir.⁴⁵² Will Durant ise eserinde M.S. 529 yılında verildiğini belirtmiş; yazarımız da bu tarihi kabul etmiştir. Bernard Lewis'te eserinde Gassan Devleti'nden bahsederken M.S. 529 tarihini verir. Gassan hükümdarları Bizans imparatorları tarafından tayin değil tasdik edilirdi.⁴⁵³

Me'rib su seddinin yıkılmasından sonra Yemen'den göç ederek III. yüzyıl başlarında Suriye'ye yerleşen Gassânîler, Kahtânîler'in Kehlân koluna mensuptur. Kabilenin Amr Müzeykiyâ b. Amr Mâüssemâ' adlı reisinin oğlu olan Cefne Gassânîler'in kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bundan dolayı hânedana Cefneoğulları da denilir.⁴⁵⁴

Gassani Devleti, Suriye civarında Havran ve Belka'da bir devlet kurmuş olup İslam tarihinde Rahip Bahira'nın manastrının bulunduğu Busra şehrini hükümet merkezi yapmışlardır.⁴⁵⁵ Gassaniler, Bizans Devleti ile antlaşma yaptıkları zaman Bizans'ın hâkimiyetine girmişlerdir. Bizanslılar, Gassan hükümdarı Haris'e başarılarından dolayı Patricius ünvanını vermiştir. Haris'ten sonra oğlu Münzir tahta geçmiş olup Bizans ile ilişkiler bozulmuştur. Münzir'den sonra oğlu Numan taht geçmiştir. Bizans vassali altında hükümdarlıklarını devam ettirmiş olup çeşitli saraylar, kaleler, katedraller inşa ederek dini ve ticari bir konuma gelmişlerdir. Hz. Ömer'in halifeliğinde bölgeyi fethetmesi üzerine devlet yıkılmıştır.⁴⁵⁶

⁴⁵⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/169.

⁴⁵¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/159.

⁴⁵² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/161.

⁴⁵³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/169.

⁴⁵⁴ Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 13/397.

⁴⁵⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, 187.

⁴⁵⁶ Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 162-163.

3.3.3. Orta Arabistan Devletleri

3.3.3.1. Lihyan ve Semud

Yazar bu devletler hakkında eserinde sadece bir cümleye yer vermiştir.

Hellenistik Dönem’de Arabistan içerilerinde kurulup gelişen Lihyân ve Tamûd devletleri hakkında daha az bilgi vardır. İkisi de, başlıca kendi dillerinde yazılı kitabeler sayesinde tanınır. Sonuncu devletten, ayrıca, Kuran’ın birkaç yerinde bahsolunur. Bu devletler bir müddet Nabatî tabiyetinde kalmış ve sonraları bağımsız olmuşlardır.⁴⁵⁷

Lihyanlıların soyu Beni Hüzeyl’den Adnanilere kadar ulaşır. Hüzeyl’in iki oğlu Sa’d ve Lihyân vasıtasıyla Sa’d b. Hüzeyl ve Lihyân b. Hüzeyl adlarıyla iki büyük kola ayrılır.⁴⁵⁸ Lihyanoğullarının İslam tarihi açısından önemli olması Hz.Peygamber (s.a.v.) zamanında gerçekleşen Rec’i Vakası’ndan dolayıdır.⁴⁵⁹ Yazar bu devletin sadece Kuran-ı Kerim’in vermiş olduğu bilgi kadar tanındığını söylemiştir.⁴⁶⁰

Semud kavmine gelince bu kavim Hz. Salih döneminde helak edilen bir kavimdir. Bu kavmin Hz. Salih ile beraber olan kişileri helak edilmekten kurtulmuş olup soyları Beni Sakif kabilesini oluşturmuştur. Sakifliler Taif bölgesinde yerleşmiş olup hayvancılık ve tarım ile uğraşmışlardır. Tebük seferinden sonra Taifliler İslam Devleti’nin hâkimiyeti altına girdiler.⁴⁶¹

3.3.3.2. Hicaz’da Cürhüm

Yazar eserinde bu devletin sadece ismini zikretmiştir.⁴⁶² Anayurtları Yemen olan ilk Cürhümlüler de Âd, Semûd, Tasm ve Cedîs kabileleri gibi asırlar önce meydana gelen bir âfet neticesi tarih sahnesinden silinen Araplar’dandır. Daha sonraki dönemlerde Cürhümlülere rastlanmamaktadır.⁴⁶³

3.3.3.3.Kinde Krallığı

Yazarımız, Kinde hakkında bilgileri önce Henri Masse’nin *L’İslam* eserinden alıntılarla aktarmıştır. Bu esere göre Güney’den Kuzey Arabistan’a hicret eden Kinde aşireti Orta Arabistan Bölgesi’ne yerleşmiştir. Bu yerleşme, Kinde Kralı Guidi’nin dediği gibi Arapların müşterek bir reis idaresi altında toplanmak üzere giriştikleri ilk tecrübedir. M.S. 5.

⁴⁵⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/168.

⁴⁵⁸ Nasuhi Ünal Karaaslan, “Hüzeyl(Beni Hüzeyl)”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/70.

⁴⁵⁹ Olayın ayrıntısı için bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Rec’i Vak’ası”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/510.

⁴⁶⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/186.

⁴⁶¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Sakif(Beni Sakif)”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/10-11.

⁴⁶² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/186.

⁴⁶³ Ahmet Önkal, “Cürhüm(Beni Cürhüm)”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/138.

asrda krallık kurup M.S. 6. asrın ilk yarısında ortadan kalkmıştır. Bu devlet Kuzey devletlerini bir araya getirmek istese de başarılı olamayıp M.S. 529 senesinde ortadan kalkmıştır.⁴⁶⁴ Yazar sonra Bernard Lewis'in eserinden bilgi aktarmıştır. Lewis, devletin kuruluşu hakkında aynı bilgileri vermiştir. Ek olarak Lewis, Kinde Krallığı'nın Arap şiiirinde önemli bir etkisi olduğunu, Arap kabilelerin ayrı kullandıkları lehçeleri ortak bir lehçe olarak birleştirmeleri ile Arap Edebiyatı'nı VI. yüzyılda Klasik Edebiyat olgunluğuna ulaştırdıklarından bahsetmiştir.⁴⁶⁵

Kinde Devleti'nin kurucuları Yemen asıllı olan bir kabiledir. Kindeliler, Yemen-Şam ticaret yolu üzerinde bulunan ilk başşehri Karyetü'l-Fav çevresinde oturmakta idi. Arab Yarımadası'ndaki birçok şehir gibi su kuyuları çevresine kurulmuş olan bu şehir sahip olduğu su kuyuları ve vadi girişindeki konumu sebebiyle Rub'ü'l-hali Çölü'nü geçmek üzere yola çıkan kervanların çölden önce konakladıkları son ve önemli bir duraktır.⁴⁶⁶ Kinde Krallığı Himyerilerin vassalı altında kurulan bir devlet olup krallarının soyu ancak dört nesil devam edebilmiş küçük bir emirliktir. Bu emirlik Himyerilerin altında, iç işlerinde özerk, kabilelerin atanan krala vergi ödedikleri, belli bir dönem Arabistan'ın büyük bir kısmına hükmetmiş bir emirliktir.⁴⁶⁷ Kinde hükümdarları soyundan Kays-Aylan kabilesinin başkanı bulunan Ma'di Kerib ile diğer bazı kabilelere başkanlık eden bir iki emir kalmıştır. İslâmiyetin ortaya çıkışı sırasında bunların kalıntılarından bazı küçük emirlikler Necran, Bahreyn ve Dûmetü'l-Cendel'de mevcuttu.⁴⁶⁸

3.3.3.4.Mekke Cumhuriyeti

Konu hakkında yazarımız Seydişehir'in eserinde geçen ifadeleri aynı şekilde almıştır. Bu ifadelerle göre Mekke şehrinin kurulmasının M.S. 5. asıra denk geliyor olması hakiki yerleşimin o tarihte olduğunu bize göstermez. Çünkü Araplar için Kâbe o kadar kutsaldı ki o vakte kadar etrafına yerleşmek değil bina dahi yapamazlardı. Kusay, Harem arazisine sahip olunca burada bir yerleşim yeri kurmaya başladı. Kureyş vadiyi örten ağaçları kesmeye cesaret edemezdi, Kusay eline balta alarak ağaçları kesti ve her aile için birer ev yeri belirledi. Kureyşlilerden Beni Bugayz, Beni Teym, el- Edrim, Beni Muharib, Beni Haris Mekke dışına yerleştiklerinden bunlara Kureyş ez-Zevahir denildi. Diğerlerine de Kureyş el-Bitah denildi. El-Bitah genelde Harem Bölgesi'nde kaldı. Oradan ayrılmadıklarından bunlara Zab denilmiştir.

⁴⁶⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/160.

⁴⁶⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/168.

⁴⁶⁶ Ömer Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (30 Aralık 2017), 70.

⁴⁶⁷ Aras, "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi", 75.

⁴⁶⁸ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 68-69.

Kusay, Mekke'de kuyu kazdı Acul, ismini koydu. Daha sonra her kabile de kendine kuyu kazarak isimler koydular.

Kusay, Mekke şehrini imar ettikten sonra kapısı Kâbe'ye bakan bir köşk yaptırdı. Adına Dârünnedve denildi. Daha sonra hacıların tavaf ve merasimlerini yerine getirme görevi de Kusay'ındı. Böylelikle Kusay, Mekke'nin hem ruhani, hem cismani reisi olmuştur. Kusay aynı zamanda sadece Mekke'de değil dışında da nüfuz sahibi idi. Takvimde haram ayları belirleme yetkisini elini aldı. Ay esaslı takvimi kullanan Araplar, güneş senesi ile ay yılı arasında farklılıklar çıkınca takvimlerin arasındaki ortaklığı bulma görevini kendisine aldı ve Arap Yarımadası'nda savaş ve barış zamanını belirledi.

Kusay'ın emirleri gerek hayatında gerek vefatından sonra kavmi arasında adeta bir din halini aldı. Yarım asır kadar kabilelerin işlerini iyi bir şekilde idare etti. M.S.480 tarihinde vefat etti ve Hacun Kabristanı'na defnedildi.

Mekke'nin tek geçim kaynağı Kâbe idi. Arazi tarım yapmaya elverişli değildi. Kâbe'nin kendileri için önemli olan idari düzenlemesi konusuna olağanüstü önem verdiler. İnsanların gelip gitmelerini kolaylaştırdılar, yemek-su ihtiyaçlarını karşıladılar, Harem'de savaşı yasakladılar. Böylelikle bir takım görevler oluştu. Zamanla görevlerin sayısı arttı ve Hz.Peygamber'in zamanına doğru 10 kabileye (Haşim, Ümeyye, Nevfel, Abdü'ddar, Esed, Teym, Mahzum, Adiyy, Cumah, Sehm) çeşitli görevler verildi. Bu görevlerin bazıları önemli olmasa da kabileler arasında sıkıntı olmaması için çoğaltılmıştır.

1. **Hizmet ve Perdecilik:** Kâbe'nin perdedarlık görevidir. Kâbe'nin anahtarı ellerinde olup ziyaretçilere Kâbe'yi gezdirirdi. Birinci derece önemli olan bir görevdir. Asr-ı Saadet'te Abdudaroğularından Osman b. Talha'nın elindeydi. Mekke'nin fethinden sonra tekrar kendisine verilmişse de Medine'ye hicret döneminde amcaoğlu Şeybe'ye geçmiştir. Günümüzde halen torunlarının elindedir.

2. **Hacılara su verme:** Mekke'de yaşanan su kıtlığı sebebiyle böyle bir görev oluşturulmuştur. Hac için gelen hacıların su ihtiyaçlarından sorumludurlar. Deve üzerinde su taşıyıp Kâbe'nin yanındaki havuzda toplarlardı. Abdulmuttalib zamanında Zemzem kuyusu açılana kadar bu şekilde devam etti. Daha sonra Zemzem'den su dağıttılar. Bu görev Asr-ı Saadet'te Abbas b. Abdulmuttalib, sonra oğulları ve Abbasiler devrinde Zübeyr b. Avvam'ın oğullarına intikal etti.

3. **Alemdarlık (Sancak Taşıma):** Bu görevdeki kişi savaş esnasında bayrağı dikerdi ve savaşa katılacaklar bu bayrak etrafında toparlanırlardı. Asr-ı Saadet'te Abdüddar'ın torunlarında iken bu görevin kendilerinde kalmalarını istedilerse de Hz. Peygamber (s.a.v.)

İslam'ın daha geniş olduğunu söyleyerek bu görevi kaldırmıştır. Kumandanlık görevi Ümeyye oğullarından Ebu Süfyan'ın elindeydi.

4. **Nedve (Şura):** Meclisi toplama görevi olup 40 yaşını geçen her Kureyşli katılabilirdi. Çoğunluk karar vermez, içlerinden en zekisi ve en iyi konuşanın kararı diğerlerini ikna ederek kabul edilirdi. Kureyş ile alakalı her türlü karar burada alınırdı. Bu görev Abdüddar oğullarındadır. Muaviye bu binayı İkrime b. Haşim'e sattı ve Mekke vilayeti için hükümet konağı oldu. H. 44 (M.664-665) senesinde Harem-i Şerif'e katıldı. Meşveret, danışmanlık görevi Kusay'ın oğlu Abdüluzza'nın oğullarından Beni Esed'e geçmiştir. Asrı Saadet'te Yezid b. Zem'a'nın elindeydi. Kureyşliler ona danışmadan iş yapmazlardı.

5. **Seferat:** Kureyş ile diğer kabileler arasında savaş ve anlaşmalarda haberleşmek istediklerinde elçilik görevini yerine getirirlerdi. Cahiliye Dönemi'nde İslam'dan önce son temsilcisi Hz.Ömer'dir.

6. **Nezaret:** Gümrük görevi gibi bir şeydir. Bir yerden bir başka yere nakledilen eşyayı muayene ederek mühürlü veya imzalı bir izin kâğıdı verilirdi. Asr-ı Saadet'te bu görev Beni Teym kabilesinden Hz. Ebu Bekr'indi..

7. **Kubbe denilen depo görevi:** Savaşa gidildiğinde mühimmat ve silahın toplandığı çadırıdır. Asr-ı Saadet'te bu görev Beni Mahzum'dan Halid b. Velid'dedir.

8. **Kura:** Ezlam denilen kumar oklarıyla fal bakma görevidir. Bu oklar Hübel putunun yanında durur, ona bakmakla görevli kişi tarafından icra edilirdi. Bu oklar 3 tane olup birincisinde "Rabbim bana emretti", ikincisinde "Rabbim beni yasakladı", üçüncüsü yazısız olurdu. Bir iş için gidildiğinde birincisi çıktığında o iş yapılırdı, ikincisi çıktığında bir sene ertelenirdi, üçüncüsü çıktığında aynı işlem tekrar ederdi. Asr-ı Saadet'te Beni Cumah'dan Safvan b. Ümeyye b. Halef'in elindedir.

9. **Hazinedarlık:** Savaş için temin edilen malları ve aletleri koruma görevidir. Bu görev, Asr-ı Saadet'te Haris b. Kays'ın elindedir.

10. **Rifade:** Kusay b. Kilab'ın üstlendiği bir görev olup fakir hacılara yardım görevidir. Kureyş'ten para toplanarak hububat, kuru üzüm, hurma alınarak hac için gelmiş fakir hacılara dağıtılırdı. Nevfel oğullarından Haşimoğullarına geçmiş olup Hz. Peygamber ve Hulefa-i Raşidin Dönemi'nde bu görev devam etmiştir.

11. **Diyet ve Borçların takdir Görevi:** Görevli kişi borç ve diyet konusunda ne uygun görürse kabul edilirdi. Görevi Teymoğulları üstlenmiştir.

12. **Dizgin:** Savaş sırasında Kureyş'in atlarına bakmak ve gerekli tedbiri alma görevidir.

13. Mescidi Haram'da kötü söz söylemeyi ve yüksek sesle konuşmayı yasaklama görevi

14. **Putlar için toplanan malları muhafaza görevi:** Mallar para ve ziynet şeklinde olup hazinedarlık görevi gibidir ve Sehmoğullarındadır.⁴⁶⁹

Daha sonra yazarımız Mekke devletinin idari şekli olan Mele Meclisi ve Dârünnedve ile ilgili W. Montgomery Watt'ın Mahomet a la Mecque, eserinden ve Regis Blachere'nin Dans les pas de Mahomet eserinden bilgiler alarak bize aktarmıştır.⁴⁷⁰ Dârünnedve, meclis olma özelliğinin yanında her türlü savaş ve barış kararının alındığı, görüşlerin belirlendiği, nikâh merasimi ve ergenlik çağına gelmiş genç kızların gömlek (dir') giyme törenlerinin yapıldığı bir yer olup, Kusayoğulları'ndan başka Mekke'deki Kureyş boylarının kırk yaşından yukarı başkanları katılabilirdi.⁴⁷¹ İslam tarihçisi İbn Hişam ise kararların sadece Dârünnedve'de alındığını rifade, sikaye, liva, hicabe görevlerinde Kusayoğullarının elinde bulunduğunu rivayet etmiştir.⁴⁷² Halife Mu'tazid-Billâh zamanında ise (892-902) sütunlar eklenerek bina Mescid-i Haram'a katılmıştır. Bugün Darünnedve'nin yerinde müezzin mahfili bulunmaktadır.⁴⁷³

Yazarımız Cahiliye devletleri konusunu bölümün sonunda vermiş olduğu tüm bilgileri önemli yerlere tekrar değinerek konuyu toparlamıştır.⁴⁷⁴

Sonuç olarak Arabistan'ın en eski medeniyetleri ve devletleri güneyde kurulanlardır. Kuzey Arabistan'a yerleşen kabileler de yine Güney Arabistan'dan giden kabilelerdir. Bulunan kitabeler en eski M.Ö. 1500 tarihi ve 600 tarihine kadar gitmektedir. Eskilik bakımından Araplar Çinliler gibi eskidir ama kendi tarihlerini koruyamamışlar ve bilgileri saklayamamışlardır. Bu sebeple Arap tarihinin geçmişi karanlıktır. Sebe ve Himyeri medeniyetleri diğer medeniyetler gibi dünya tarihinde önemli bir konumda bulunmaktadır. İşte İslam dini medeniyetlere ev sahipliği yapmış bir bölgede ortaya çıkmıştır.

⁴⁶⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/179-183.

⁴⁷⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/183-185.

⁴⁷¹ Ethem Ruhi Fırlalı, "Darünnedve", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/553.

⁴⁷² İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, 1/179.

⁴⁷³ Fırlalı, "Darünnedve", 8/553.

⁴⁷⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/185-190.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KÜLTÜREL HAYAT

4.1. ARAP YAZILARI

Yazarımız bu başlık altında Arap yazıları hakkında bizi bilgilendirmiştir. Günümüz Arap yazısı ve Kuran-ı Kerim yazısının nasıl ortaya çıktığı, tarihi devirlerde hangi aşamalardan geçtiğini ve nasıl gelişim gösterdiğini bize yine aynı yöntemle Doğulu ve Batılı araştırmacıların görüşünü vererek anlatmıştır. Buna göre kuzeyde yaşayan Araplar ile güneyde yaşayan Arapların yazılarının birbirinden farklı olmasına rağmen menşei bakımından bir olup aralarında bir takım benzerlikler vardır. Bu yazılardan birini Himyeri yazısı diğerini Hicaz yazısı oluşturur. Yazıların menşei bir olmasına rağmen birbirinden ayrı gelişim göstermişlerdir. Hicaz yazısı Arap ve İslam yazısı olarak gelişim gösterirken Yemen-Himyeri yazısı tarihi kitabelerde ve arkeolojik kazılarda kalmış olmakla beraber sadece Habeş yazısı bu Himyeri yazısının devamı olarak varlığını sürdürmüştür.⁴⁷⁵

Arapların yazı tarihine bakıldığı zaman Arap yazısı özgün bir yazı değildir. Araplar, güney ve kuzey bölgelerinde bulunan devletlerden aldıkları yazıları kullanmışlardır. Kuzeyde bulunan ülkeler Nabatî yazısını güneyde bulunan ülkelerde el-Müsned diye anılan Himyeri yazısını kullanmıştır.⁴⁷⁶ Arap yazısının kökeni olarak farklı rivayetler mevcut olup bu rivayetler ayrı şekilde ele alınacaktır.

4.1.1. Sabii yahut Himyeri Yazısı

Himyeri yazısı hakkında yazar, ilk bilgiyi *Notices Sur Les Caracres Etrangers Anciens et Modernes* eserinden alarak vermiştir. Bu kaynaktaki bilgiye göre Güney Arabistan yazısı bir Sami yazısı olup hangi tarihte ve ne suretle yayılmış olduğu belli değildir. Bu yazı Fenike ve Arami yazısına benzemeyen bazı harfleri Yunan majüsküllerini (büyük harf) andıran kendine has özellikleri olarak ortaya çıkmış bir yazıdır.⁴⁷⁷

Himyeriler, ticari münasebetler vasıtasıyla Fenike yazısından haberdar olmuş olabilir. Fenike yazısını kendi dillerine göre yorumlayarak kendilerine özel olan alfabeyi çıkarmış olabilirler. Burada yaşayan Main, Sebe, Kataban, Hadramut devletlerinin aynı kökten gelen bir yazıyı, bazı küçük değişikliklerle alarak kullanmışlardır. Bu yazıyı Güney Arabistan'da kullanan

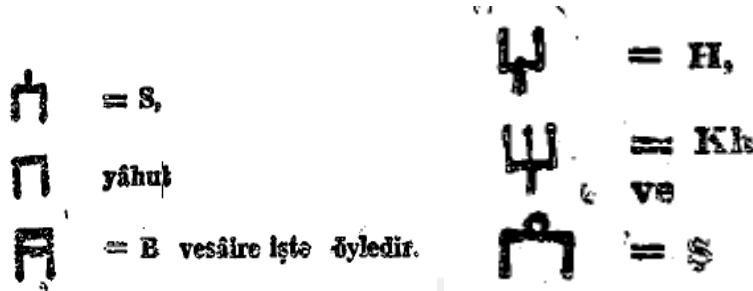
⁴⁷⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/191.

⁴⁷⁶ Kemal Tuzcu, "İslamiyet'ten Önce Arap Yazısı", *İlk Çağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Ortadoğu* (Elazığ: Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri, 2009), 208.

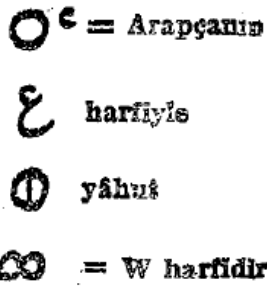
⁴⁷⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/192.

son devlet ise Himyeriler olmuştur. Himyeri nüfuzu Arabistan'ın ortalarına kadar ilerleyince bu yazı Hicaz'a kadar ulaşmıştır.⁴⁷⁸

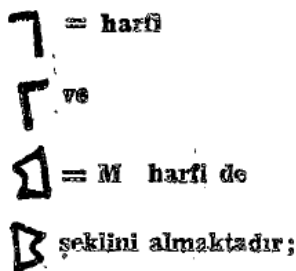
Yazarımız Himyeri yazısının şekil özellikleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Yazıya bakıldığında kesin şeklini aldığı zaman düz çizgi ağırlıkta ve çoğu harfin dik açılı şeklinde birbirini kat'etmektedir. Harfler birbirine bitişik değildir. Yazılırken dümdüz bir boyutta olup hep aynı boydadır.

İstisnai olarak uyumu bozan iki harf olup bu iki harf diğerlerinden daha kısa yazılmaktadır.⁴⁷⁹

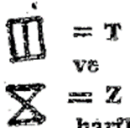
Harflerin yazılışı genellikle sağdan sola doğru gelecek şekilde yazılır ve okunur. Bazı durumlarda ise soldan sağa doğru da okunur. Bu değişiklik yapıldığında harflerin yönleri de değişiklik gösterir.

Bazı harfler de her ne şekilde yazılırlarsa yazılınsınlar münferit olarak aynı şekilde yazılırlar.

⁴⁷⁸ Tuzcu, "İslamiyet'ten Önce Arap Yazısı", 213.

⁴⁷⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/192.

Yazıda noktalama işareti yoktur. Bir düz çizgi ile her kelime birbirinden ayrılır. Kelime satır sonuna gelince ikiye bölünür, yarısı aşağıya atılır ve çizgi ile bittiği gösterilir. Alfabelerini sessiz harfler oluşturur. Sesliler uzun sesli olsalar bile yazılmazlar.

H şekli bazen sesli harflerin yerine de kullanılır. Güney Arabistan yazısının alfabedeki sıra tertibi ve harflerin isimlerinin nasıl olduğu konusunda hiçbir bilgi yoktur. Bu bölgenin harflerini Kuzey Bölgesi'nin sessiz harflerine göre sıralanmasında hiçbir sakınca yoktur.⁴⁸⁰ Konuyu yazar şu şekilde özetlemiştir;

- Güney Arabistan'ın Himyeri-Sabii yazısı menşei itibariyle kuzeyden gelip güneyde bazı değişiklikler ile ilaveler yapılmış bir Sâmi yazısıdır.

- Bu yazı şimdiye kadar sadece mahkukat (taş, bakır, mermer üzerine kazılmış) sahasında bir abide yazısıdır.

- Güney Arabistan'da Sabii ve Himyeri devirlerinden kalma el yazısı vesikalar bulunmuş olmakla beraber bu eski alfabeden doğmuş olan Habeş yazısından Kuzey Arabistan'ın bazı duvarlarında keşfedilmiş güney el yazılarından anlaşıldığına göre Himyerilerin şekli bilinmeyen bir el yazıları vardır.

- Sabii-Himyeri yazısı bitişik değil birbirinden ayrı yazılan bir yazıdır.

- Bu yazı Kuzey Arabistan yazısı gibi sesiz harflerden oluşup nadir bazı durumlarda kuzey harflerine tekabül eden işaretler (U) ve (İ) sesleri ifadeleri için kullanılmıştır.

- Güney yazısı bir ara Arabistan'ın her yerine yayılarak umumi bir yazı olarak kullanılmıştır.

- Himyeri yazısı Kuzey yazısı gibi sağdan sola doğru okunup yazılır, bazı kitabeler de sağdan sola giden satırın altındaki satırda yazının soldan sağa devam ettiği de olmuş olup sadece kitabelere mahsus kalmıştır.

- Güney Arabistan yazısı harflerin devirlere ve satır vaziyetlerine göre değişmiş muhtelif şekilleri vardır.⁴⁸¹

Himyeri yazısı elde edilen kitabelere göre simetrik doğru çizgilerden oluşan 29 sessiz harften meydana gelen, harflerin birbirinden ayrı bir şekilde yazılan hareke ve noktalama

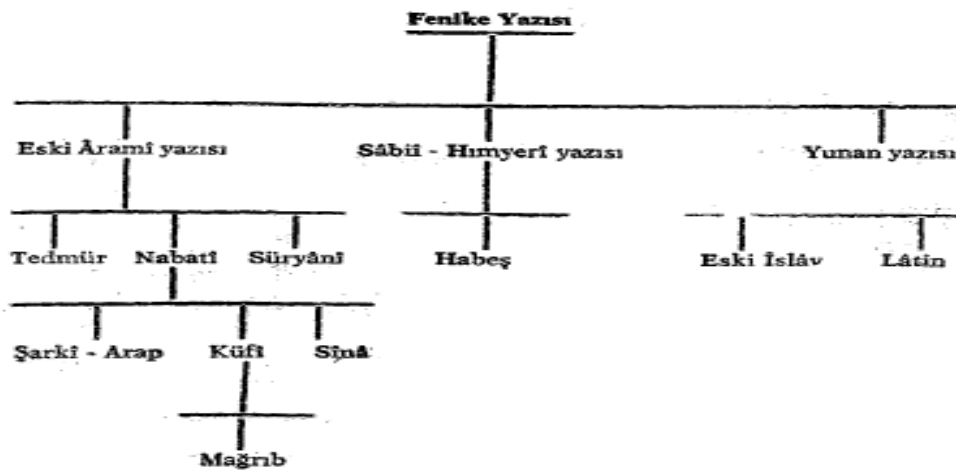
⁴⁸⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/193-194.

⁴⁸¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/195.

olmayan bir alfabledir. Yemendeki siyasi gücün zayıflamasıyla beraber Himyeri lehçesi önemini kaybetmiştir.⁴⁸²

İlk dönem İslam kaynaklarına bakıldığı zaman Arap yazısının kökeni Himyeri yazısıdır. Bu yazı Hicaz Bölgesi'ne güney devletleri ile yapılan ticari münasebetler vasıtasıyla yayılmıştır.⁴⁸³

Kuzey ve Güney Arabistan yazıları arasında bir yakınlık olup olmadığını yine aynı eserde geçen bir tablo üzerinden yazar alıntılanmıştır.

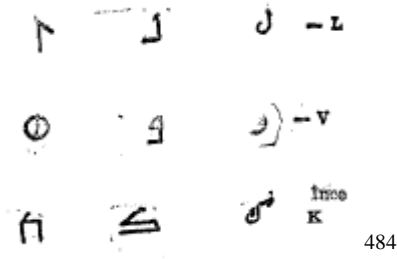

Yazar, bu tabloya göre Fenike yazısından 3 kol ayrılmakta olup Kuzey Arabistan ve Güney Arabistan yazıları arasında 3 nesil farklı olduğunu söylemiştir. Buna göre her iki bölgenin yazısının hiçbir şekilde birbirine benzememesi gerekir. Çünkü birbirinden doğmuş olan yazılar arasında bile çok büyük farklılıklar vardır. Güney ve kuzey yazılarının alfabelerine bakıldığı zaman aralarında benzerlik bulunmaktadır. Bu şekil benzerliğini yazar bazı harfler üzerinden göstermiştir.

Sâbî - Himyerî	Küfî	Nesh
⌈	⌈	⌈ = B
⌈	⌈	⌈ = C
⌈	⌈	⌈ = B
⌈	⌈	⌈ = B ⌈ = S

⁴⁸² Kelpetin, *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*, 114.

⁴⁸³ Kasım Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (15 Aralık 2020), 29.

Bu harflerin durumuna bakıldığı zaman Himyeri yazısındaki harflerde Kufi'ye geçerken küçük değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler bazen bir çizgi eklenmesi, harfin olduğu şekilde aynı kalması, sağa ya da sola doğru eğilmesi, yön değiştirmesi olarak birbirlerine benzerlik göstermiştir. Bu bilgiler doğrultusunda yazar, her iki yazının birbirinden etkilenmediğini söyleyenlere karşı Kuzey devletlerinin Güneylilerin tesiri altında kaldıklarının bilinen bir tarihi gerçeklik olduğunu söylemiştir.⁴⁸⁵

Yazar bu harflerdeki benzerlikleri örnek getirerek Hicaz yazısının menşei olan Nabatî yazısının Himyeri yazısının tesiri altında kaldığını ispatlamaya çalışmıştır

San'a valisi olan Ebrehe, Me'rib Seddi'ne Himyeri yazısı ile bir kitabe yazdırmıştır. Kitabeye göre bu yazının M.S.570'li yıllara kadar kullanılmış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Medine'de bir kuyunun yanında akik taş üzerine yazılmış bir Himyeri yazısının bulunması bu yazının Hicaz'a kadar ulaştığını da bize gösterir.⁴⁸⁶

Arap yazısının Himyeri-Müsned yazısına dayandığını genellikle İslam âlimleri kabul etmiştir. Birkaç İslam âliminin görüşünü verirsek, İbnü'n-Nedim, "İsmâil (a.s.) Mekke Haremi'nde yetişip büyümüş, Cürhümlü bir kızla evlenmiş ve onların dilini öğrenmiştir. Daha sonra buradakiler kendilerine göre bu dili geliştirerek yaygınlaştırmışlardır." diyerek yazının Müsned'e dayandığını ispatlamaya çalışmıştır. İbni Haldun'a göre yazı güneyden kuzeye yapılan göçler esnasında yayılmış olup yazının medeni olarak gelişimi ise daha uzun süreli tarihi devirlerde gelişerek oluşmuştur.⁴⁸⁷

Sonuç olarak burada verilen görüşler genellikle Arap yazısının kökenini Güney Arap yazısından geldiğini ispatlamaya çalışmışlardır. Ama bunun yanında bazı kişiler ise Himyeri yazısının, Himyeri Devleti'nin ortadan kalkmasıyla beraber kullanılmadığını ve İslam'ın ilk dönemleri de dâhil olmak üzere Kuzey Arap yazısının kullanıldığını söyleyenlerde olmuştur.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/197-198.

⁴⁸⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/199.

⁴⁸⁶ Tuzcu, "İslamiyet'ten Önce Arap Yazısı", 213.

⁴⁸⁷ Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", 32-36.

⁴⁸⁸ Çağatay, *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, 30.

4.1.2.Şimali Arabistan Yazıları: Nesih ve Kufi

Arap yazısı içinde en yeni yazı batı kaynaklarında Hicaz yazısı diye anılan Kuzey yazısıdır. Bu yazının temelini Nabatî yazısının oluşturduğunu yazar, Bernard Lewis'in *Tarihteki Araplar* eserindeki şu izahat ile açıklar: 'Kuzey Arap dilinde yazılmış yazıya en eski kayıtlardan biri olan Namara Mezar Kitabesi'nde rastlanmıştır. Nabatî-Aramî harfleriyle Arapça yazılı kitabe bütün Arapların Kralı İmrûulkays'ın ölümünü ve hayattayken yaptığı işleri anlatır. Bu durum klasik Arapça yazısının miladi 4. asırda daha ortaya çıkmadığını bize gösterir.' der.

Regis Blachere'nin Kuran-ı Kerim tercümesinde, Klasik Arap yazısının ortaya çıkışıyla ilgili şu bilgi verilmiştir, Altıncı asrın başlarında Kuzey Arabistan, Nabatî yazısından türemiş bir yazı kullanıyordu. Bu yazı tarzı Rübban yazısı şeklinde yazılmış iki kitabeden intikal etmiş olup bu kitabelerden ilki Halep civarındaki Zebed'deki mabette olan M.S. 512 tarihli kitabe ve ikincisi Halep'teki mabette bulunan M.S.568 tarihli kitabedir. Bu yazı sert ve köşeli olup Irak'ta çıkacak olan Kufi yazısına benzemektedir. Kelime başlarındaki bir harf pek çok sesi ihtiva ediyordu. Mesela aynı şekil hem (ب), hem (ت), hem (ث) hem (ن) hem (ي) seslerini vermektedir. Bu yazı her ne kadar kullanışsız olsa da Mekke'deki insanların işlerini görüyordu ve onlara yetiyordu. Bununla beraber kullanılan bazı kelimeler de dışarıdan alınmıştır. Mesela kalemin çoğulu aklam, Yunanca Kalamos, Süryanice (Kaluma) kelimelerini hatırlatmakta ya da kâğıt yaprağı anlamına gelen kırtas'a, Yunanca'da khartes, Süryanice'de kartisa denilmektedir. Yani buna göre şu an kullanılmakta olan Kuzey Arap yazısının miladi altıncı asrın başlarında kullanıldığı tespit ediliyorsa da alfabe beşinci asırda ortaya çıkmıştır, denilebilir.⁴⁸⁹

Son dönemde yapılan araştırmalar doğrultusunda 18. yüzyılda G. J. Klehr ve 19. yüzyılda Theodor Nöldeke ilk defa Arap yazısının Nabatî yazısından kaynaklandığını ileri sürmekle beraber daha sonra gelen tarihçiler de kitabeler üzerinden bu görüşü ispatlamaya çalışmışlardır.⁴⁹⁰

Yukarıda yazarın vermiş olduğu bilgiye göre bulunan en eski kitabenin Namara olduğudur. Lakin yapılan araştırmalarda ve bugün elde bulunan en erken tarihli Nabatî yazıtı Tenüh kralı Cezime'nin mürebbsi Fihri b.Seli'nin mezar taşıdır. Yazıt Doğu Ürdün'de, Havran civarında Ummu'l-Cimal adlı yerde Enno Littmann tarafından bulunmuştur. Üzerinde tarih bulunmayan yazıtı dair Littmann ve De Vogue'un görüşü M.S. 270 tarihinde yazılmış

⁴⁸⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/200-201.

⁴⁹⁰ Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", 29.

olabileceğidir.⁴⁹¹ Yazarın yukarıda vermiş olduğu M.S. 328 yılında yazılan Namera kitabesi en eski ikinci kitabe, Halep yakınlarında bulunan M.S. 512’de yazıldığı düşünülen Zebed kitabeleri ise en eski üçüncü kitabeyi oluşturuyor. Daha sonraki dönemlerde yapılan araştırmalarda M.S. 528 ve M.S. 568 yılına ait Usays Dağı ile Ummu’l- Cimal’de Nabatî yazısı ile yazılan kitabelere de rastlanmıştır.⁴⁹²

4.1.2.1. Kûfi Yazısı

İlk Arap yazısı olan Kûfi yazı şekli İslamiyet’ten önceki kitabelerde kullanıldığına göre İslamiyet’ten sonra kurulan Kûfe şehrine nisbet edilmesi doğru değildir. Bu yazının Kûfi diye isimlendirilmesini yazar, Mahmut Esat Efendi’nin eserinden açıklamıştır. Buna göre ilk ismi (Cezm) olan o köşeli Arap yazısı İslâmiyet’ten önce meşhur ve gelişmiş bir merkez olan Hîre şehrinde kullanıldığı için (Katt-ı Hîrî) ismini almış ve İslâmiyyet’ten sonra gene aynı sahada Kûfe şehri kurulunca, şehir gibi yazının da ismi değişerek «Hîrî» yerine «Kûfi» denilmiştir.⁴⁹³

Kûfi yazısının Nabatî yazısından gelişimi ise şu şekilde olmuştur. Ticari münasebetler sonucunda Nabatî yazının Havran, Enbar ve Hire’ye, oradan da Dumetü’l-Cendel yoluyla Hicaz’a geçmiş ve yayılmış olduğu bilinmektedir. Nebati yazısı Lahmîler zamanında VI. yüzyılın ortalarında Enbar ve Hire şehrinde yeni bir gelişme safhası geçirerek geometrik, düzenli, dik ve yatay çizgilerin hâkim olduğu bir form kazanmıştır. Bu üslup Kûfi nin ilk şekli olarak kabul edilir.⁴⁹⁴

Bu yazı hakkında çeşitli rivayetler ortaya atılmış olup, Kuzey Arapların kullandığı yazının müsned yazısının bir bölümü olduğu, Mekki, Kûfi, Basra olmak üzere çeşitli formları olduğu, geometrik ve dik yazım şeklini koruyarak yıllar sonra Kûfi yazısı şeklini almıştır.⁴⁹⁵

4.1.2.2. Nesih Yazısı

Yazarımız Nesih yazısının menşei hakkında bize bilgi verirken Mahmut Esat Efendi’nin eserinden ve Ernest Renan’ın görüşlerinde ittifak olduğunu söyleyerek bilgi vermiştir.

Öncelikle Kûfi yazı, süratle yazı yazmaya uygun olmadığından Hz.Peygamber (s.a.v.) hicretin ilk yıllarında Nabatî yazıyı Nesih yazısına dönüştürdü. Bundan sonra Kûfi yazı, dini bir yazı olarak kaldı. Asırlar boyunca Kuran-ı Kerim’in istinsahında yalnız bu yazı kullanıldı. Nesih yazısı da dünyaya ait işlerde kullanıldı.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ Tuzcu, “İslamiyet’ten Önce Arap Yazısı”, 217.

⁴⁹² Tuzcu, “İslamiyet’ten Önce Arap Yazısı”, 217-224.

⁴⁹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/201.

⁴⁹⁴ Yûsuf Zennûn - Muhittin Serin, “Kûfi”, *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/343.

⁴⁹⁵ Şulul, “Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi”, 32.

⁴⁹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/202.

Nesih yazısının menşei hakkında yazar, Mahmut Esat Efendi'den bize şu bilgiyi aktarıyor: “Bugün kullanılan Arap yazısı Süryani yazısından alınmış olup değişikliğe uğrayarak bu hale gelmiştir. Arapların önce Cezm, sonra Kûfî denilen yazısı Süryanilerin Satrancili yazı alfabesine çok yakın olup sıra ve harflerin sayı değerlerinin benzer olması bu iki yazının benzerliğini gösterir. Bu yazıyı Arap tarihinde ilk olarak Ebu Süfyan'ın babası Harb b. Ümeyye'nin getirdiği yazılıdır. Bir yazının yerleşmesi ve yayılmış olması için uzun zamanın geçmesi gerekir. Buna göre Süryani yazısından İslam'ın doğuşunda kullanılan Kûfî yazısına geçilmesi daha uzun bir zamanda gerçekleşmesi gerekir. O zaman Arap yazısının Ebu Süfyan'ın babasına nispet edilmesi gerçekçi bir rivayet değildir.”⁴⁹⁷

Yazarımız, Nesih yazısının menşei Nabatî, Kûfî yazısının menşei Süryani yazısı olduğunu harfleri karşılaştırmalı şekilde vererek ispatlamaya çalışmıştır.

Nabatî	Süryani	Kûfî	Nesih
Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ	Ⲁ
ⲁ	ⲁ	ⲁ	= F
Ⲃ	Ⲃ	Ⲃ	= L
ⲃ	ⲃ	ⲃ	= S
Ⲅ	Ⲅ	Ⲅ	= M

Genellikle harfler arasında karşılaştırıldığında Nabatî yazısı diğer yazılardan farklı olmakla beraber, Nesih yazısıyla bazı harfleri benzerlik göstermektedir. Ernest Renan ve François Leormant, Nesih ve Kûfî yazısının birbirlerinin ıslah edilmiş ya da bozulmuş halleri olduğu şeklinde yaygın olan ifadenin doğru olmadığını, Arapların kullanmış olduğu iki yazının da menşei itibariyle birbirlerinden farklı olduğunu sadece Sami yazılar ailesi içerisinde birbiriyle uzak bir nispetle akrabalıkları olduğunu söylemişlerdir.⁴⁹⁸ Arap yazınının sadece Nabatî yazısından doğmuş olabileceği görüşü pek doğru olmamakla beraber Clement Huart; Arap yazısı, Tedmür ve eski Süryani yazılarının da mensub olduğu Nabatî ortak kaynaktan doğmuş

⁴⁹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/202.

⁴⁹⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/203-204.

olan bir yazıdır, Nesih yazısı ve Endülüs’de kullanılan Mağrib (garb) yazısı hakikatte işlek bir Kûfi yazısıdır, der.⁴⁹⁹

Sonuç olarak Kûfi yazısı ve Nesih yazısının aynı yazı olduğunu söyleyenler olmakla beraber her iki yazının menşeleri farklı olmasından dolayı birbirinden farklı yazılar olduğunu söyleyenler de mevcuttur.

Elde edilen bilgilere göre Kûfi ve Nesih yazısı Nabatî yazı ailesinden gelmekte olup Fenike dil ailesine bağlanmaktadır. Bunun yanında Nesih ve Kûfi yazı arasında yazım şekilleri konusunda farklılıklar bulunmaktadır. Kufi yazı çeşiti daha çok geometrik şekiller ve keskin çizgiler ile oluşmakta iken, Nesih yazısı daha yumuşak ve günlük işlerde kullanılması daha rahat olan bir yazı çeşitidir. Bu iki yazı İslam’ın gelmesiyle beraber gelişme göstermiş olmakla beraber Kûfi yazı genellikle dini metinlere has kalmış olup Nesih yazı günlük hayatta kullanılmıştır.⁵⁰⁰

4.1.3. Yazı Hakkında Arap An’anesi

Arap an’anesine göre Arap yazısının Hicaz’a girişi Halep civarındaki Zebed’de bulunan M.S. 512 tarihli kitabeye dayanır. Bu kitabeye göre en aşağı beşinci asırda oluştuğu düşünülmektedir. Arap an’anesine göre önceleri Araplar, yabancıların yazısını kullanmıştır. Toplumda genellikle bu yazıyı kullananlar yabancılardır. Yazara göre bu düşünce tarzı Arap kültür tarihi hakkında olumsuz bir an’anedir.

Yazar Arap an’anesi hakkında bilgiyi öncelikle Corci Zeydan’ın *Medeniyet Tarihi* eserinden almıştır. Corci Zeydan’a göre Irak’ta bulunan Süryaniler, yazıyı kullanmış olup Araplar İslamiyet’ten önceki birinci asırda yazıyı kendi kültürlerine kabul etmişlerdir. Bu kabul edilme değişerek Kûfi yazı ortaya çıkmıştır. Bu yazının Araplara gelme konusunda ihtilaf olup en yaygın olan görüş ise “Bu hat Araplara, Enbâr halkı tarafından ulaşımıştır. Enbâr halkından Bişr ibni Abdülmelik el-Kindi adında bir şahıs Dumetü’l-Cendel emîri Ükeydir b. Abdülmelik’in biraderi îdi. Bu yazıyı Enbâr’da öğrendikten sonra Mekke’ye giderek orada Ebû Süfyân’ın kardeşi olan Sahbâ bint Hârb b. Ümeyye ile evlendi. Bu münasebetle yazı Mekke’ye girmiş oldu.” Corci Zeydan’a göre Araplar, Suriye ile ticaretlerinde Nesih yazısını; Irak ile ticaretlerinde Kufi yazısını öğrenerek kendi topraklarında dini metinlerde Kufi yazısını, diğer işlerde Nesih yazısını kullanarak her iki yazıyı da kullanmışlardır.⁵⁰¹

Yazarın kullandığı diğer kaynak Mahmut Esat Efendi’ye göre bu yazıyı ilk kullanan Beni Tayy’dan Murâmir b. Merre ve Eslem b. Sidre’dir. Sonra bunu Enbar halkına öğrettiler.

⁴⁹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/205.

⁵⁰⁰ Yûsuf Zennûn - Serin, “Kufi”, 26/343.

⁵⁰¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/206.

Bişr b. Abdülmelik, Enbar'dan öğrenerek Mekkeye gelip Sahba binti Harb b. Ümeyye ile evlendi. Böylelikle Mekke halkının bazılarına bu yazıyı öğretti.⁵⁰²

Yazarımız Arap yazılarının menşei hakkında verilen Arap an'anesinin kabul edilecek tek bir noktasının olmadığını bize ispatlamaya çalışmıştır.

Kûfî yazısını ilk yazan şahsiyet Beni Tayy'dan Muramir'dir. Muramir Süryaniceden türeyen Kufî yazısını ilk Anbar halkına öğretti. Muramir denilen kişi efsanevi bir karakter olduğunu ve Muramir kelimesi, Süryani rahiplerin ünvanı olarak kullanılan bir lakap olduğundan böyle bir kişinin bulunmadığını söylemiştir. Dumetü'l-Cendel emirinin kardeşi Bişr b. Abdülmelik Enbardan yazıyı öğrenip Mekke'de Ebu Süfyan'ın kardeşi ile evlenerek yazıyı Mekke'ye öğretti. Bişr'in öğrenmesi ise sadece bir Arap şiirinde geçen bir bölümdür. Gerçek verilerde böyle bir bilgi yoktur. Bu sebeple Hicaz'a ilk yazı M.S. 6.asrın başlarında girdi. Yani Satrancili yazısı bu sırada Arapçaya tatbik edildi. Eğer yazıyı Muramir öğrettiyse İslam'ın olduğu döneme yakın bu kişinin yaşaması gerekir. Ama yazının oluşması en az ihtimalle beşinci asrın başı olması gerekir.

Diğer an'ane ise Kûfî yazısı Irak'tan, Nesih yazısı Suriye'den gelmiştir. Bundan sebep İslamiyet'ten önce ve sonra okuma yazma bilenler Yahudiler ve Hristiyanlardı. Araplardan tahsil görmüş kişiler Arami yahut Süryani kültürü almıştır. Aynı sebeplerden dolayı bu bilgide gerçeğe uymamaktadır. Hatta Cahiliye Devri'nde yabancı dillerden Arapça'ya çevrilmiş eserler bulunmaktadır.⁵⁰³

Yazarımızın Arapların yazıyı bilmedikleri bilenlerin ise Yahudi ve Hristiyan olduklarının gerçek olmadığına dair diğer bir kanıtı ise Ernest Renan, Seydişehir, Regis Elachere'dir. Bu kanıtlardan kısaca bahsedeceğiz.

Hz. Muhammed (s.a.v.) Dönemi'nde Mekke'de yazı bilenlerin sayısı verilen rivayetlerde yaklaşık on beşten fazla değildir. Bu rivayet gerçek bir rivayet değildir. Çünkü ticaret işleriyle meşgul olan Mekke halkından yazı yazmasını bilenlerin sayısının daha fazla olması gerekir. Bununla birlikte Bedir Savaşı'nda esir edilenlerin 10 kişiye yazı öğretmek şartıyla serbest bırakılması bize Medine'de yazma bilenlerin az olduğu ama Mekke şehrinde okuma ve yazma bilenlerin sayısının daha çok olduğunu ispatlar. Diğer bir örnek ise Resûlullah'ın vahiy kâtiplerinin sayısının yaklaşık 40 kişiyi bulması aynı şekilde yazı bilenlerin sayısının çok olduğunu ispat eder. Cahiliyet ve Ümmi kelimelerinin anlamları hep yanlış anlaşılmiş olup okuma-yazma bilmemek değil, İslamiyet'ten evvelki dini vaziyetlerinin iptidâi

⁵⁰² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/206.

⁵⁰³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/207-209.

4.1.4.Noktalama ve Harekeleme İnkılabı

Arap yazısı İslamiyet'ten önceki devirlerde iptidai bir şekilde kalmış olup sadece günlük işlerde kullanılmıştır. Lakin İslamiyet'in gelmesiyle beraber Arap yazısının gelişimide yeni bir tarihi devreye girmiştir. Çünkü Hz. Peygamber yazının gelişmesini ve yazının Müslümanlar arasında yaygınlık kazanmasını sağlamıştır. Kuran-ı Kerim'in güzel bir şekilde kâtipler vasıtasıyla yazılması, Suffa okulunun kurulması, çeşitli ülkelere gönderilen mektuplarda çeşitli dillerin sahabiler tarafından bilinmesi gibi hususlarda hep desteklemiş ve teşvik etmiştir. Böylelikle Arap yazısı İslamiyet ile birlikte gelişim göstermiştir.⁵⁰⁷

Yazarımızın eserindeki Batılı araştırmacıların Arap yazısında harekeleme ve noktalamaya ihtiyaç olması hakkında bilgilerini vermek gerekirse şu şekildedir:

Ernest Renan eserinde Kuran'ın yazılmasıyla bu dil edebi ve klasik şekil itibariyle hiçbir değişikliğe uğramamıştır. Bu yazının harfleri birbirinden ayırmanın güç olması ve yerine göre değişen sesleri ayırt etmenin zor olması noktalama ve harekelemeyi ihtiyaç kılmış olup kıraatte yapılan hatalar bunu zaruri kılmıştır, der.⁵⁰⁸

Regis Blanchre eserinde bu noktalamanın yapılmasına Müslümanlar genel bir görüş ile değil ihtiyaç olması sebebiyle yönelmişlerdir, der. Bu işte tedricen gerçekleşen aşamalar ise istek üzerine zorlama olmadan yapılmıştır. Abdülmelik devrinde başlayı hicri 3. asırda tamamlanmıştır. Şedde ve Cezm gibi işaretleri Basra valisi Halil (v.170/786) yaptırmıştır. Noktanın harekeden önce icad edildiğini vurgulamıştır.⁵⁰⁹

Harekeleme ve noktalama sürecinin ortaya çıkması o dönemde kullanılan Arap yazısının fetihler ile gelişen İslam Devleti'nin ihtiyacını karşılayamayacak durumda olmasıdır. Çünkü kullanılan Nabatî yazısı tarihi seyir içerisinde harfleri birbirine birleşmeye başlamıştır. Farklı sesleri olan harflerin birbirine benzemeye başlayıp bazı harflerin kendilerini diğer harflerden ayıran has özelliklerini kaybetmişlerdir.⁵¹⁰ Yazı, kısa sesli harflere işaret eden hareketler ve gittikçe birbirine benzeyen harfleri ayırt eden noktalama işaretleri olmadan kullanılmaz hale gelmeye başlamıştır.⁵¹¹ İşte bu durumda yazarımız Arap yazısında bu noktalama ve harekeleme inkılabı yapılmasının sebeplerini 3 noktada toplayarak bize aktarmıştır.

⁵⁰⁷ Aydın, "Arap Yazı Sistemi", 5.

⁵⁰⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/222.

⁵⁰⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/223-225.

⁵¹⁰ Gânim Kadvurî el-Hamed - Ahmet Gedik, "Arap Yazısında Alametler (Nokta ve Harekeler)", *İSTEM* 23 (01 Aralık 2014), 171.

⁵¹¹ Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", 56.

1. Arap harflerinde noktalama olmaması sebebiyle yazılışları aynı harfleri okumak ustalık gerektiren bir iş oluyordu.

ب

Bu harf ث-ت-ب yerinde kullanılıyordu. Bu harfin altına bir nokta konularak ب, üstüne iki nokta konularak ت, üstüne üç nokta konularak ث oluşturulmuştur.

ح bu harf خ-ح-ج yerine kullanılıyordu. Bu harfin üstüne bir nokta ile خ, içine bir nokta ile ج sesi oluşturulmuştur.

Bu noktalama usulüne ‘Tenkıyt’ ya da ‘ İ’cam’ denirdi.

2. Sesli harflerin olmaması sebebiyle yazının okunması zorlaşıyordu.

قال kelimesi قل şeklinde yazılıp okunuyordu.

كتاب kelimesi كتب şeklinde yazılıp okunuyordu.

Bu zorluk bazı sessiz harflere uzun sesli harf rolü verilmek üzere giderilmiştir.

3. Üç uzun sesli harf işaretiyle sorun tam çözülemez. Kısa seslileri de ifade edecek bir işaretinde olması gerekir.

كتب kelimesi ketebe (yazdı), kütibe (yazıldı), kütüb (kitaplar) şeklinde farklı anlamlara gelmektedir.

Bu sorun ise hareke dediğimiz harflerin altına üstüne konulan (e/a), (ı/i), (u/ü) sesi verilen işaretler ile giderilmiştir.

Dini metinler dışında yazılan yazılar ister el yazısı olsun ister matbu yazısı olsun hep harekesiz yazılmış olup bu harekeleme bizzat Kuran-ı Kerim’e has olan bir uygulama olarak kalmıştır.⁵¹²

Bu durumun sadece Kuran-ı Kerim’e has olması sebebiyle öncelikle Hz. Peygamber döneminde çeşitli malzemeler üzerine yazılmış vaziyette ve sahabilerin hafızalarında bulunan Kuran-ı Kerim, Hz. Ebubekir döneminde ‘Mushaf’ haline getirildi. Fetihler de hafız sahabilerin şehid olması ve yeni giren Müslümanların çoğalması ile birlikte Hz. Osman döneminde Mushaf örnek alınarak önemli şehirlere (Şam, Yemen, Irak, Kûfe, Basra, Bahreyn, Mekke) çoğaltılarak bir rehber eşliğinde gönderildi. Şehirlere gönderilen nüshalar parşömen üzerine tek renk (siyah) mürekkeple noktasız ve harekesiz olarak yazılmıştı. Bu nüshaların üzerinde herhangi bir işaret bulunmamaktaydı. Bu tedvin hareketinin gayesi Kur'an-ı Kerim'in bozulmadan tesbiti,

⁵¹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/212-216.

muhafazası ve yayılması idi.⁵¹³ İşte daha sonraki dönemler de ihtiyacın artmasıyla beraber Ebü'l-Esved ed-Düelî (v.69/688-89) tarafından ilk adım Mushaf'ın harekelenmesi ile atıldı. Daha sonra Halil b. Ahmed, Nasr b. Asım ve Yahya b. Yamer'in yazıyı geliştirmeleri ile Arap yazısı oluşmuştur.

4.1.4.1.Harekeleme

Yazar bu kısımda harekelerin tarihi gelişimi ve kimler tarafından yapıldığından bize ilk olarak Corci Zeydan'dan alarak bahsetmiştir. Corci Zeydan'ın verdiği bilgileri şu şekilde sıralamıştır:

- Harekeleme olayı ilk olarak harfleri birbirinden ayırt etmek için değil ismi, fiilden, edattan ayırmak için kullanılmıştır. İlk Kur'an metinlerinde nokta ve hareke yoktu.
- Araplar içinde bu lüzûmu takdir edip ilk teşebbüse geçen kişi, hicretin birinci asrında yaşamış olan Ebü'l-Esved ed-Düelî'dir.
- Ebü'l-Esved birbirine benzeyen harfleri ayırt eden noktalardan önce harekeleri bulmuştur.
- Ebü'l-Esved'in bulmuş olduğu harekeler daha sonra birbirini tekrar eden işaretler şeklinde olmayıp noktalardan ibarettir.
- Bu mücid, yapmış olduğu icadını Keldânî ve Süryânî yazılarında da aynı rolü oynayan noktalardan kullanmıştır.
- Hareke vazifesi gören bu ilk noktalar, siyah yazılı metinlerden kırmızı renkleriyle ayrılırdı.⁵¹⁴

Bu ilk harekeleme olayına Kur'ân-ı Kerîm'in kıraatinde hatalı okuyuşların duyulması üzerine dönemin valisi olan Ziyâd b. Ebîh'in (v. 53/673) teşviki doğrultusunda başlanmıştır.⁵¹⁵ Ebü'l-Esved ed-Düelî harekeleme olayını İbrani ve Süryani yazısından yola çıkarak kırmızı renk ile güvenilir olan öğrencisine; fethayı harfin üzerine bir nokta, kesrayı harfin altına bir nokta, zammeyi de harfin önüne bir nokta koymak tenvini belirtmek için iki nokta koymak suretiyle ifade etmiştir.⁵¹⁶ Harekelemede günümüz formuyla kullanılan şekillerin öncüsü Halil b. Ahmed'dir. (v. 175 /791). Halil b. Ahmed bu işaretleri uzatmaya yarayan med harfleri olan *اوى* örnek olarak oluşturmuştur. Halil b. Ahmed nokta halindeki fethayı verev çizilen küçük bir elife, kesreyi başı çok küçük yazılıp eteği çekilen (şeddeli) küçük bir yaya ve zammeyi de küçük bir vava çevirmiş, böylece hareke olarak yine hurûfî'l-meddi kullanmıştır. Ancak bunu

⁵¹³ Çetin, "Arap", 3/278.

⁵¹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/216-217.

⁵¹⁵ Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", 56.

⁵¹⁶ el-Hamed - Gedik, "Arap Yazısında Alametler (Nokta ve Harekeler)", 171.

yaparken onları stilize ederek hem metin içindeki asıl elif, vav, ya harfleriyle, hem bu harflerin hurüfü'l med halleriyle, hem de hurüfü'l-menkütanın noktalarıyla karıştırılmalarından kurtarmış, ayrıca küçüklükleriyle hurüfü'l-medden farklı olduklarını, yani kısa seslendirme yaptıklarını göstermiştir. Şedde de (◌) noktasız yazılan küçük bir "şın" (ش) harfinden ibarettir. Aynı şekilde tenvini gösterebilmek için zammenin eteğinin bir kıvrımla bitirilmesi de (◌) işaretin sonuna yine noktasız yazılan bir sonda nun (ن) harfinin eklenmesiyle elde edilmiştir.⁵¹⁷ Böylelikle bu çalışma ile günümüzde kullanılan hareketler oluşmuştur.

4.1.4.2.Noktalama

Noktalama diğer adıyla 'İ'cam' denilen olayın tarihi hakkında yazar Corci Zeydan'dan almıştır. Verilen bilgiler ise şu şekildedir:

Hicri 1.asrın ortalarından itibaren Arap yazısında hem hareke, hem nokta kullanılmaya başlamıştır. Harekelemeye *Tenkıyt*, Nokta işaretlerine *İ'cam* denmiştir. Harfleri birbirinden ayırmak için tatbik edilen noktalama usûlü tedricen tatbik edilerek tüm harflere uygulanmıştır. Buna rağmen ilk zamanlarda Araplar arasında nokta ve hareke düşmanlığı ortaya çıkmıştır. Bunun sebebi, bilgisizlik iddiâsı kadar noktalama ve harekeleme de yaşadıkları güçlüktü. Noktalama zarûrî bir ihtiyac olduğundan dolayı gelişim göstermiştir. Lakin hareketler başta Kur'ân-ı-Kerîm olmak üzere sadece dînî yazılara has kalmıştır. Hatta mektuplarda nokta çokluğu olması o kişinin ilim, irfan konusunda eksik olduğunu gösterir gibi anlayışları olmuştur.⁵¹⁸

Yazarımız bu harekeleme ve noktalama konusunda Corci Zeydan'ın bilgilerini tasdik eden Seydişehri'nin eserinden de notları almıştır. Bu notlar da şu şekildedir.

Aynı şekilde yazılan harflerin birbirinden ayıran noktaların mücidi, Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'dur. Bu ayırt edici noktalar sayesinde 13 şekil meydana geldi. Bu noktaları Haccâc'ın emriyle Nasr b. Âsım yapmıştır. Tek ve çift noktalar kullanarak harflerin türlü yerlerine koymuştur. İnsanlar noktasız yazamaz olmuştur. Nokta kullanılmak suretiyle yeni mushaflar yazıldı.

Yazar, hareketin noktadan sonra icad edildiğini söylemiştir. Çünkü Ebü'l-Esved'in evvelce icad etmiş olduğu hareketler «İ'râb» sâhasına münhasır kalmıştır. Yazıya koyulan ilk noktalar ismi fiilden fiili harften ayırt etmek içindi. Ebü'l-Esved, bu i'râb'ı ayırmak için koymuş olduğu noktaları Irak'ta komşuları olan Süryani ve Keldanilerden faydalanarak bulmuştur.⁵¹⁹

⁵¹⁷ Ertem Rekin, "Elifba", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/41.

⁵¹⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/218-220.

⁵¹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/220-221.

Şedde, Cezm ve Med işaretlerinin ortaya çıkması konusunda yazarımız yine Seydişehir'nin eserinden alarak bize aktarmıştır. Bu konuda ise şu bilgileri verebiliriz.

Halil b. Ahmed işaretleri tamamlamak için şedde, med, kıt'a, sıla gibi şeyleri koydu ve işaretleri süsledi. Nokta ve şekile 'İ'cam' dendi. Bazen İ'cam noktalı harfe diğer bir harfin yazı bakımından benzerliği olmasına denir.⁵²⁰

Harflerin noktalama hususunda elde ettiğimiz veriler ve yazarımızın kullanmış olduğu bilgilerde ihtilaf bulunmaktadır. Yazarımızın Corci Zeydan'dan aldığı harekeleme ve noktalama işleminin, H.1.asırda başlamış olduğu ve Seydişehir'nin eserinde geçen kısımda harflerin noktalama mucidinin Nasr b. Asım olduğu konusunda eksiklik vardır. Bu dönemlerden daha eski dönemlere ait bulunan eserlerde noktalı harflerin olduğu tespit edilmiştir. Nasr b. Asım noktalama işlemini hicri 75 yılında yaptığı düşünülürse bu eserler bu tarihten önceki dönemlere aittir. Hicri 22 senesine ait bir papirüs üzerinde 5 harfin (شاذانخان) noktalı olarak yazıldığı tespit edilmiştir. Hicri 58 senesine ait Seddü't-Tâif nakşında 7 harfin (باتايانافاخ) noktalı şekilde yazılmıştır. Hicri 64 senesine ait Irak'taki Hufnetü'l-Übeyyız Vâdisi nakşında 3 harfin (بایانث), hicri 72 senesine ait Kubbetü's-Sahra kitâbesinde üç harf (تاقای) noktalı bir şekilde yazılmıştır. Bu eserler de noktalamanın bulunması Haccac b. Yusuf'un öncülüğünde Nasr b. Asım tarafından ilk defa yapıldığı konusundaki bilgilerle uyuşmamaktadır.⁵²¹

Noktalama işaretinin açık olarak Hz. Peygamber (a.s) döneminde yapıldığına dair rivayetlerde bulunmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (a.s.), kâtibi Muâviye'ye (r.a.) her harfe onu temsil eden noktalarını koymasını istemiştir. Ama bu noktalama işareti düzenli olarak değil sadece ihtiyaç olduğunda kullanılan bir işaret olarak kullanılmış olup Nasır b. Asım ve Yahya b. Yamer tarafından hatalı ve kusurlu okumalara engel olmak üzere mushaflar üzerinde noktalama işaretleri kullanılmış olup günümüze kadar aynı sistem devam etmiştir.⁵²²

Yazar bu bilgileri verdikten sonra yine aynı şekilde konuyu özetler mahiyette çıkarımlarda bulunmuştur.⁵²³

Yukarıda Arapça yazı sistemi hakkında verilen bilgileri toparlayacak olursak Ebü'l-Esved ed-Düelî ve Ahmed b. Halil tarafından yapılan harekeleme, şedde, med gibi işaretlerin konulması, Nasır b. Asım ve Yahya b. Yamer tarafından yapılan harflerin noktalama işaretinin yapılması ile Arap yazı sistemini tamamlamışlardır. Yapılan bu çalışmalarla artık Kuran-

⁵²⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/221.

⁵²¹ el-Hamed - Gedik, "Arap Yazısında Alametler (Nokta ve Harekeler)", 174.

⁵²² Şulul, "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi", 57.

⁵²³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/226-227.

Kerim'i hatalı, eksik, karıştırma suretiyle okumanın önüne geçilmiştir. Kuran-ı Kerim, kurallarına uygun bir şekilde nasıl okunması gerekiyorsa herkes tarafından rahat bir şekilde okunacak duruma getirmişlerdir. Artık günümüzde kullanılan Arapça harfler ve işaretler yapılan bu işlemlerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Noktalama ve Harekeleme olayı İslamiyet'ten sonra gelişen olaylar olmasına rağmen yazarımızın eserinde bu konuya yer vermesinden sebep Cahiliye Dönemi içerisinde bu konulara yer verdik.

4.2. CAHİLİYE EDEBİYATI VE MUALLAKÂT MESELESİ

Yazarımız bu bölümdeki konuları anlatırken yine Cahiliye mefhumunun yanlış anlaşıldığını söylemiştir. Cahiliye'de İlmi Nücum (Hey'et ilmi, İlm-i Enva (Hava bilgisi), İlm-i Esâtîr (mitoloji), İlm-i Kehânet (Falcılık), İlm-i Tıbb, İlm-i khayl (Baytarlık), Târih ilmi, İlm-i Ensâb (Nesepler bilgisi), Mi'mârî, İlm-i Hisâb, Hitabet, Şiir gibi pek çok ilmi çalışmalar olduğundan bahsetmiştir. Lakin bu ilmi çalışmalar arasındaki falcılık ya da kehanet İslamiyet'in yasakladığı akli ve müspet ilimlerdir. Arap medeniyetinde bu ilimler 2'ye ayrılır: Birincisi Arabistan Bölgesi'nde ortaya çıkan Târih, Şiir, Hitabet ve Ensâb ilimleri, ikincisi ise dışarıdan Arap medeniyetine giren Hey'et, Enva, Meteoroloji, Tıbb, Baytarlık, Esâtîr ve Kehânet ilimleridir. Bu ilimlerin pek çoğu İslam ilimlerine geçmiştir. Bu ilimlerden sadece şiir ve hitabet üzerinde yazarımız durmuştur.⁵²⁴

Yazarımız bu bölümde İslam âlimlerinden Seydişehri'nin ve Corci Zeydan'ın eserlerinden batılı tarihçilerden ise Clement Huart'ın eseri başta olmak üzere çeşitli yerlerde başka kaynaklardan faydalanarak İslam âlimlerinin ve Batılıların Cahiliye Edebiyatı'na nasıl baktığını göstermiştir.

4.2.1. Eski Arap Nesri

Öncelikle yazar, Seydişehri'nin eserinden bu konuya değinmiştir. Seydişehri, Eski Arap nesri hakkında vezinli ve kafiyeli olmaması sebebiyle hafızalarda pek kalmamış olmakla beraber yazıya geçirilmemesi sebebiyle pek bilinmediğini ve Arap Edebiyatı'nın esaslarını atasözleri, hutbeler, tarihi rivayetler oluşturduğunu söyler.

4.2.1.1. Atasözleri

Atasözleri, çoğunlukla aslı unutulmuş bir takım olaylar sebebiyle anlatılıp sonradan tefsirler ile izah edilmiş ve dil bilginleri tarafından toplanan milletin adab ve ahlakı hakkında bilgi vermesi sebebiyle şiir kabilinden sayılabilir. Tek bir cümle ile olaylar hafızada kalabilirdi.

⁵²⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/229-230.

Atasözleri manzum hale gelmeden önce kafiyeli ikişer cümle şeklini almışlardır. Şiirin ilk mısraları vezinsiz olmasına rağmen kafiyeli cümleler şeklinde ortaya çıkmıştır.⁵²⁵

Hikmetli sözler ile hayatta elde edilmiş olan tecrübe, deneyimleri açıklayan, gayesi genellikle öğüt ve nasihat olan peygamberler, şairler, bilge kişiler, filozoflar gibi söz söylemesini bilen kişiler tarafından söylenir. Bu sözlerin toplanması Cahiliye Dönemi'nde başlanmıştır. Bir kişi yolculuk esnasında ya da bir toplantıda bile eğer yeni bir söz duyduysa onu yazıya geçirmiştir. Bu şekilde Arapların hikmetli sözleri günümüze ulaşabilmiştir.⁵²⁶

Darb-ı mesel (atasözleri) şiirin ilk kaynağı olduğu konusunda Dr. Gustave le Bon eserinde, Şarklılar masallara, kıssalara atasözlerine rağbet ederek hafızalarında tutarlar diyerek önemini vurgulamıştır.⁵²⁷

Yazar bu Arap şiirinin ortaya çıkışı hakkında verdiği bilgileri şu şekilde sıralamıştır:

- Cahiliye nesri genellikle Darb-ı-mesel, Hutbe, Nutuk ve Târihi menkıbe sâhalarına ayrılır. Bunlar Arap yazısının oluşumundan önce ortaya çıkmış ve nev'ileri itibâriyle de hep şifahen îrâd ve tekrar edilmiş şeyler olduğu için zamanımıza intikal edebilenleri ender ve pek azdır.

- Eski Arap nesrinin İslâmiyyet'ten evvelki tekâmül devrinde görülen en mühim husûsiyeti «Seci'» denilen kâfiyedir. Mevzun şiir, işte bu «Müsecca'-kâfiyeli» nesirden ve bilhassa mukaffa darb-ı-mesellerden doğmuştur.

- Arûz vezinlerinin hem en eskisi, hem en basiti sayılan ve dört Müstef'ilûn teselsülünden hâsıl olan Recez vezni işte bu vasiyetin neticesi olarak teşekkül etmiştir.

- Arap edebiyatında kâfiye, vezinden evvel oluşmuştur.⁵²⁸

4.2.1.2.Hitabet

Hitabetin şiirin kaynağı olduğu konusunda yazar, Corci Zeydan ve Seydişehir'in eserlerinden alarak bilgi vermiştir. Bu eserlerdeki bilgilerden toplu bir şekilde bahsederek şunları söyleyebiliriz. Hutbelerin konuları genellikle toplumsal konular, soy, ahlak, terbiye üzerinedir. Araplar genellikle hutbeleri, övünmek üzere kullanıyorlardı. Arap kültüründe hutbenin ayrı bir yeri vardır. Çünkü Arapların çoğunluğu okuma-yazma bilmemelerine rağmen fasih ve belîğ bir dil ile hutbe irad edip küçük yaşlardaki çocuklara neseplerinin muhafazası için nutuk irad etmeye alıştırlardı. Bununla beraber Cahiliye Dönemi'nde Araplar, şairleri

⁵²⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/230-231.

⁵²⁶ İbrahim Şanlı, *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Nesir* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019), 72-73.

⁵²⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/233.

⁵²⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/233.

hatiplere tercih ediyorlardı. Lakin İslamiyet ile birlikte hatipler şairlere tercih edilmiştir. Araplar diğer devletlere delege ya da mebus göndermek için çok iyi bir hatibe ihtiyaç duyarlardı. Hatip demek o kabilenin reisi ve büyüğü demektir. Her kabilenin bir veya daha fazla hatibi vardı. Bir toplantı yapıldığı zaman en akıllı ve en belîğ konuşan kişi diğer kişileri ikna etme suretiyle fikrini kabul ettirirdi. Resûlullah'ın yaşadığı dönemin en meşhur hatibi Beni İyad'dan Kus b. Saide'dir. Suhbân Vâil'de dönemin fesahat açısından en önemli hatibidir. Kısa nutuklar hafızalarda daha kolay kaldığından ezberlenerek nesilden nesile aktarılıyordu. Bu kısa hutbelerin ezberlenebilmesi o zaman bunların müsecca, veciz ve ahenkli olmasında kaynaklanabilir. Bu da Arap nesrini oluşturan bir unsur olarak karşımıza çıkar.⁵²⁹

Cahiliye Dönemi hutbelerin konularını genellikle övgü ve yergidir. Bir hatip kendi kabilesinin kahramanlık, cömertlik, gibi erdemleri dile getiren bir konuşma yaptığında rakip kabile de aynı şekil de karşılık vermiştir. Bu türün en zengin örneklerini kabileler arasında olan savaşların başında yapılan teşvik edici konuşmalar, savaş sonucu irad edilen intikam nidaları, evlilikler sırasında yapılan konuşmalar, ölen kişinin ardından yapılan taziyeler, vasiyetler, oluşturur.⁵³⁰ Cähiliye Dönemi hitâbetinin bir türü de elçi kabullerinde, hükümdar meclislerinde, ayrıca panayirlarda ve çeşitli toplantılarda yapılan konuşmalardır. Bu yapılan hutbelerin özellikleri bol secili ve kısa cümleli olmaları, hatibin düzgün kıyafet giymesi, yüksek bir yere çıkması, elinde kılıç ya da mızrak olması, başında sarık sarmasıdır. Hatiplerin kabiledaki yeri şairden sonra gelir ve aynı seviye de görülürdü.⁵³¹

Yazar, Arap nesri hakkında irad edilen bu hutbelerin ve atasözlerin şifahen nakledildiğinden dolayı eski devirlere ait hiçbir yazılı kaynakta bulunmadığını söyleyen kişilere karşı yazarımız Kuzey ve Güney kitabelerinde yazılı bulunan Arapça yazıları örnek getirerek Arap nesri için kaynak teşkil ettiğini ispatlamaya çalışmıştır.⁵³²

Kitabeler hakkındaki bilgileri yazarımız A. Meillet'in *Les Langues du Monte* eserinden alarak aktarmıştır. Buna göre Kuzey Arabistan kitabeleri, Hicaz'ın kuzeyinde yer alan Teyma, el-Hicr, el-Ula'da tespit edilmiş olup krallardan bahseder. Cahiliye şiiri edebi bir dil olarak ortaya çıkmasa da miladi 6. yüzyılda yazılan kitabeler ile oluşmaya başlamıştır. Cahiliye şiiriyle Mekke halkının Kureyşi lehçesi arasında oluşan ahenk ile miladi 7. asrın başlarında ortaya çıkan Kuran-ı Kerim'in dili oluşmuştur.⁵³³

⁵²⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/233-237.

⁵³⁰ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 194-200.

⁵³¹ Hüseyin Elmalı, "Hitabet", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/158.

⁵³² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/237.

⁵³³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/238-239.

4.2.1.3.Tarihi Rivayetler

Bu konuda yazarımız, Seydişehir- Corci Zeydan'ın eserlerinden alarak bize anlatmıştır.

Araplarda tarih bugün anladığımız manada değil, kendi milletlerinden olmuş ya da diğer milletlerden rivayet edilmiş olay ve çeşitli haberleri ezberleyip nakletmekten ibarettir. Tarihi rivayetler konuları ve yapılar bakımından 2'ye ayrılır:

1. **Milli tarih menkıbeleri:** Arap Yarımadası'nda genellikle kabileler arasında ortaya çıkan savaş ve kahramanlıkların anlatıldığı rivayetlerdir.

2. **Ecnebi tarih menkıbeleri:** Bunlar ise Arabistan dışında yabancı milletler ve ecnebiler ile Araplar arasında vukuu bulmuş savaşları anlatan rivayetlerdir.

Bu tarihi rivayetlerin efsanevi olmaları ve nesilden nesile tarihi vakalar intikal ettikçe tahrife uğramış ve hurafeleşmiş olabilirler. Böylelikle Cahiliye nesri; darb-ı meseller, hutbeler ve tarihi menakıbelere oluşmuş olup İslam Devri'ne pek bir şey intikal etmemiştir.⁵³⁴

4.2.2. Eski Arap Şiiri

Yazar, Arap dilinin mucizevi bir şekilde oluşmasını Ahmet Cevdet Paşa'nın Kısası Enbiya ve Tevarih-i Hulefa eserinden alarak aktarmıştır. Cahiliye Araplarının fesahat ve belâgat bakımından bu kadar ilerlemeleri belki de Kuran-ı Kerim'in bu dil üzerine ineceğine bir işaret olduğudur. Batılıların bu dil üzerine yapmış olduğu araştırmalar bu durumu teyit eder noktadadır.

A. A. Meillet *Les Langues du Monde* eserinde Arapça 6. asırda ortaya çıktıktan sonra edebi Arapça, tarihen malum olan en mühim dillerdendir.

B. Rene Basset *La Poesle-ante-İslamique* eserinde, Arap dili miladın altıncı asırdan sonra Kureyş lehçesi ile Yunan ve Latin diller gibi klasik lisanlar seviyesine yükseldi ki bu seviyeye şiir ile gelmiştir.

C. Gustave Le Bon *La Civilisation des Arabes* eserinde Yemen ve Arabistan'ın diğer taraflarına ait bilgiler meçhul olmakla beraber en muahhar eserler Hz. Muhammed (s.a.v.) devrinden pek az evveline aittir.⁵³⁵

4.2.2.1. Hida

Yazarımız Arap dilinin kısa bir sürede mucizevi bir şekilde gelişme gösterdiğinden bahsettikten sonra şiirin ortaya çıkmasına sebep olan olaylar konusunda bilgiler vermiştir. Vermiş olduğu bilgilerin başında şiirin ilk olarak çölde deve üzerinde gezen bedeviler tarafından ortaya çıkarılmış olmasıdır.

⁵³⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/239-240.

⁵³⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/241.

Clement Huart *Literatüre Arabe* eserinde çölde deve üzerinde giden bedevi sıkıcılıktan kurtulmak için şiir söylemeye başlayınca develer nağme karşısında adımlarını hızlandırmaya başladı. Devenin yürüyüşündeki 4 ağır adım veznin esasını teşkil etti ve kısa-uzun heceler bu tempoya göre oluştu. Bu olay halk arasında ‘hida’ diye anıldı ve aruz veznin temelini devenin nağmeler karşısındaki yürüyüş temposu oluşturdu. Aruz vezninin teşekkülüne bakıldığında ilk hida (besteli şiir), sonra Hica (hicviyye tarzı), daha sonra Recez (vezin) ortaya çıkmıştır. Recez vezninin altı ve dört (Müstef’ilün) mürekkebe olup hasta bir devenin adımlarından oluşmuştur. Jacques C. Risler, *La Civilisation Arabe* eserinde bedevi zor olan çöl yolunu geçmek için şarkısını hayvanın adımlarındaki ahenge uydurdu. Hida, en eski deveci şarkısıdır. Aruz’un temeli olan Recez vezni devenin temposundan ortaya çıkmıştır. Henri Masse *L’İslam* eserinde Arap edebiyatının bedeviler içinden doğduğunu söylemiştir.⁵³⁶

Yazarımız daha sonra şairlerin Arap toplumu için ne kadar önemli olduğunu yine Batılı kaynaklardan alarak bize aktarmıştır. Gaudefroy- Demombynes Mahomat eserinde yapılan tüm toplantılarla ayinlerde şairin bulunması zaruridir. Cahiliye şairleri eserlerini okurken musiki eşliğinde okurlardı ki şiir ve musiki birbirine karışmış durumdaydı. Gustave Le Bon’da eserinde şairler toplumda önemli bir konumdaydı ki söyledikleri şiirler ile istedikleri kabile ve insanları yüceltebiliyorlardı, kin ve garazları ile alçaltabileceklerinden bahsetmiştir.⁵³⁷

Yazar, Arapların son bir ya da iki asırda o kadar çok şiir oluşturmuşlardır ki asırlar boyunca diğer milletler de sayı bakımından bu kadar çok şiir yazılmadığından bahsetmiştir. Bazı abartılı rivayetlerde toplumun her kesiminin şiir söylediğinden, Araplarda şairliğin fitri ve umumi bir özellik olduğundan, büyük bir şair yetişmesi büyük bir komutan yetişmesi ile eşdeğer olduğundan bahsetmiştir ki eğer bir medeniyetin ileri olması dilin kemale ermesiyle oluyorsa Araplar da dillerinde çok ilerlediklerinde Cahiliye Arapları iptidai bir millet değildir.⁵³⁸

4.2.2.2.Hica

Hida’dan sonra Arap şiiri Hica denilen şiir dönemi sihirle dinin amil olduğu bir safhadır. Hica hakkında yazarımızın vermiş olduğu bilgiler şu şekildedir: Arap şairler, şiiri o kadar iyi kullanıyorlardı ki kendi kuvvet ve kudretleriyle her istediği tesiri oluşturabiliyorlardı. Şiirde lanet cümlesi anlamını yitirdiği anda Hicviyye türü ortaya çıktı ki kabileler ve şahsiyetler arasında şiir korkunç bir silah haline geldi. Araplar şairlerin hicviyelerinden o kadar korkarlardı ki savaşta şair esir aldıklarında kendilerine hicvetmeyeceği konusunda taahhüt alırlardı. Bu

⁵³⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/241-243.

⁵³⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/244.

⁵³⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/245-246.

hicviyye türüne bir takım batıl inanışlar bağdaştırılıp sihir ile tesir ettiklerine inanmışlardır. Şairler şiirlerinin ilhamlarını çölün boş yerlerinde yaşayan cinlerle kötü ruhlara isnad ederlerdi. Araplar da bu şiir ile düşmana maddi bir zarar geldiğine inanırlardı. Hica türü vezinsiz bir şiirdir. Hica devrinde ise yine aşk ve kahramanlık üzerine şiirler yazılmıştır. Bu şiir türü de toplantılarda musiki ile seslendirilmiştir. Şairler kabilenin lideri, cinlerle iletişime geçtiği için kâhini ve âlimi, savaşlarda düşmana korku verdiği için komutanı sayılmıştır.⁵³⁹

Daha sonra çöl şiirinin içermiş olduğu konuların neler olduğu noktasında Seydişehir'in eserinden faydalanmış olup bu eserden bu konu hakkında çıkarmış olduğu önemli noktalar şu şekildedir: Cahiliye şiirinde mevzular mahduttur. Destan, manzum hikâye ve tiyatro gibi büyük eserler olmayıp ulvî yahut derin fikirler olmamasına karşılık duygu ifadesinde şiddet vardır. Şahsî hisler genellikle aşk, vefa, garaz, intikam ve gurur mevzularına ayrılabilirken ictimâî tasvirler bilhassa muharebelerle zaferlere aittir. Tabiat tasvirine çok ehemmiyet verilir. Bilhassa tabiî manzaralar, çöl yolculuklarında kılavuzluk edilen yıldızlar, gece seyahatlerinde fırtınalar, hayvanlar, nebatlar, su menbâları, çadır kurulan konaklar, bedevî şiirinin başlıca mevzularındandır, "Hicâ" denilen şiir Cahiliye Devri'nin "Hidâ" dan sonraki en eski şiir çeşididir.⁵⁴⁰

Hiciv, methiye/övgüye ve övünmeye layık vefa, cömertlik, doğruluk gibi sıfatlara karşılık gelen vefasızlık, cimrilik, yalancılık benzeri özelliklerle muhatabı küçük düşürmek veya aşağılama sanatıdır.⁵⁴¹ Hiciv, Arap şiirinin en eski ürünlerindedir. Dine dayalı lânetleme ve beddua formları kâhinlerin büyü mahiyetindeki secilerine, bunlar da irticâî recezlere dönüşmüş, hiciv bu süreç içinde gelişerek bir edebî tür olarak ortaya çıkmıştır. İslam öncesi dönemde yazılan bu tür şiirler genellikle nezih olmuş hakarete dayalı bir üslup kullanılmamıştır. Hiciv eserler bir savaş aleti gibidir ki Hz. Peygamber Hassân b. Sâbit'e, "Müşriklere karşı senin şiirin oktan daha tesirlidir" demiştir.⁵⁴²

4.2.2.3.Recez

Yazarımız Recez hakkında Aruz'un ilk vezni olduğundan, Hida ve Hica'dan sonra olduğundan, 2 sakil + 1 hafif + 1 sakil şeklinde dört hecelik altı (müstef'ilün) kalıbından mürekkebe olduğundan, bu şeklin çöldeki bedevinin develerin ayak hareketlerine göre olduğundan, Recez'den sonra Aruz'un vezinleri tedricen olduğundan, bahsetmiştir.⁵⁴³ Yazar

⁵³⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/246-248.

⁵⁴⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/243-244.

⁵⁴¹ Nejdî Gürkan, "Cahiliyede ve İslami Dönemlerde Arap Şiir Sanatının Mücadele/Sirâ İşlevselliği Üzerine", *Ekev Akademi Dergisi* 72 (Güz 2017), 231.

⁵⁴² İsmail Durmuş, "Hiciv", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/447.

⁵⁴³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/249.

daha sonra Arap şiirinde vezin şekli olarak ilk Recez Vezni'nin ortaya çıktığını söylemiştir. Bu vezin dört kalıptan mürekkeptir ve her kalıpta sırayla 2 sakil + 1 hafif + 1 sakil hece teselsül etmektedir. Cüz' denilen bu kalıplar Müstef'ilün şeklindedir. İşte bundan dolayı Recez vezni dört (Müstefi'lün) cüz'ünün sıralanmasından hâsıl olmuş bir ahenk tertibi demektir. Arap şiiri "Müsecca" denilen kafiyeli ve ahenkli nesirden ortaya çıktığını Garb kaynaklarından Clement Huart eserinde Hiciv metinleri öncelikle "Sec" denilen kısa kafiyeli cümlelerden ortaya çıkan Arap şiirinin temelini oluşturan bir vezindir, der. Recez vezninden sonra Arap şiirinde raks ve musikinin etkisiyle yeni vezinler ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁴

Recez vezni develerin sağrısında beliren ve kalkarken ayaklarının titremesine sebep olan hastalık adı olup Halil b. Ahmed tarafından bu aruz vezninin uğramış olduğu değişiklikler sebebiyle bu isim verilmiştir. Bu mâna da recez, aynı adı taşıyan bahrin üçüncü ve dördüncü aruzlarıyla nazmedilen, bir beytin yarısı kadar veya daha kısa olan beyit söylenmiş şiirlerdir. Çarşı ve pazarlarda söylenen deveci ezgileri, savaş alanında yapılan atışma, sataşma ve meydan okumalar, bunların hepsi kafiyesiz lakin secili nesir türünde söylenmiş olan ani ilhamlar ile ortaya çıkan sözlerdir. Vezin ölçüsünün kolay olması sebebiyle halk şiirinin vezni olup Cahiliye şiirinde kaside ile birlikte kullanılan en eski kafiye türüdür.⁵⁴⁵

4.2.2.4.Kaside

Bu konu hakkında yazarımız yine çeşitli yazarlardan faydalanarak bize bilgileri aktarmıştır. Bu bilgilere göre kasideyi bulan kişi ortak görüşe göre Mühelhel'dir. Kaside genellikle yedi beyitten fazla olan şiirlere verilen addır. İbn Kuteybe'nin (v. 276/889) rivayetine göre kaside şu şekilde tasvir edilmiştir; "*Şair terkedilen obanın zikriyle başlar, sonra arkadaşlarına tevakkuf etmelerini niyaz eder. Başka çadır kurmak için gidenlerin hatıralarını yad eder. Sonra aşk ve sevda vadilerine girer. Aşkın mihnetlerinden şikâyet eder ve dinleyenin nazarlarına kendine celbeder. Sonra çölün zor ve dayanılmaz yolculuklarından söz edip övdüğü bineğin zaafından bahseder. Nihayet adına şiir söylediği kimseden caize elde etmek için onu medh ve sena eder.*" Vezinlerin ahengi tedricen kaside ile düzelince kulağa hoş gelen şiirler ortaya çıktı. Bu vezinler kulağa hoş geldikçe hem çöl bedevilerinin hem de geçmişin izinden giden Cahiliye şairlerin tercih ettiği bir tür oldu. Çeşitli aşamalardan geçerek gelen Arap şiirinin oluştuğu dönem hakkında tarih verilmesinin doğru olmadığını yazarımız dile getirmiştir.⁵⁴⁶ İbn

⁵⁴⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/231-232.

⁵⁴⁵ Tefik Rüştü Topuzoğlu, "Recez", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/509.

⁵⁴⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/253.

Kuteybe'nin görüşü ile kasidenin bölümlerini içeren konular incelendiği zaman rahatlıkla içeriğin uyuştuğunu görebiliyoruz.⁵⁴⁷

4.2.3. Arap Dil Birliği (Kureyş Lehçesi)

Araplarda milli birlik ve beraberlik duygusu yoktur. Bunun sebebi sadece şehirliler ve göçebelerin hayat şartlarının birbirinden farklı olması değildir. Kuzey ve Güney Arapları aynı dil ailesinden gelmiş olsa da iki farklı dil şeklinde telâkki edilmiş olup kabilelerin birbirinden farklı lehçeleri bulunuyordu. Bu lehçeler arasında telaffuz birliği olmadığı gibi lügat birliği de bulunmuyordu. Dil ve lehçe farklılığı, tek bir siyasi idare altından bulunmamaları ve birbirine düşman büyük devletlerin himayelerinde yaşadıklarından dolayı oluşmuştur. Kabileler arasında lehçe farklılığı olsa da Cahiliyet şiirinin mucizevi rolü bu noktada ortaya çıkıyordu. Çünkü Hicaz'da söylenen bir şiir Yemen'de anlaşılmıyor, Yemen'de söylenen şiir Hicaz'da anlaşılmıyordu. Bu sebeple şairler birbirlerini anlamak için umumi bir dil oluşturmaya başlamışlardı. Şairlerin oluşturduğu umumi dil ile Arap dili tedricen oluşmaya, lehçelerdeki farklı kelimelerin aynı anlama gelmesi ise Arap dilini zenginleştiriyordu. Bu edebi şiirlerin dil birliğini oluşturmadaki rolün yanında Kinde Krallığı'nın da siyasi rolü vardır.

Kinde Krallığı'nın kurulmasıyla miladi 6.asıra doğru Arap Yarımadası'ndaki Arap kabilelerinin müşterek bir şiir dili ve tekniği oluştu. Bu dil kabile lehçelerinden tamâmiyle ayrıydı. İşte o sâyede Arap kabileleri aynı bir an'ane ve şifâhen intikal eden aynı bir kültür altında birleşti. Bu kısa süren siyasi birliğin yanında panayırlar şeklinde toplanan kongrelerinde önemi büyüktür. Taif'le Nahle arasında Mekke'ye 3 günlük mesafede bulunan Ukaz kasabasındaki Ukaz panayırı, Mecenne ve Arafat Dağı'nın arkasındaki Zülmecaz'da kurulan panayırlarda şiir toplantıları ve yarışmaları yapılırdı. Şiir okuyanlara bulunan topluluk hürmet gösterir sesiz ve sedasız bir şekilde okunan şiirleri dinlerlerdi. Arap Yarımadası'nın her bölgesinde çeşitli panayırlar kurulurdu. Bu panayırlar her bölge de kurulduğundan dolayı halk kendi bölgelerine gider lakin bunların arasındaki Ukaz panayırına ise her bölgeden insan toplanırdı. Bu panayırlarda halk alışverişini ve ibadetini yaptıktan sonra şiir yarışmaları ve toplantılar da şiirler okunur, hatipler nutuk irad ederler, yarışmalar yapılır ihtilafların önüne geçilmesi için hakemler tayin edilirdi. Bir şiir beğenildiği zaman Kâbe'ye asılırdı işte Muallâkat-ı Seb'a bu şekilde ortaya çıkmıştır. Bu şiirler Kureyş kabilesinin fertleri toplantılar esnasında şairlerin söyledikleri şiirleri dinlerler, uygun gördükleri lafızları kendi lehçelerine alırlardı ki Kureyş Lehçesi bu şekilde Arapların en fasih lehçesi olmuştur. Ukaz panayırı ticari bir panayır olmaktan çok şiirlerin okunduğu ve seçildiği bir panayırdır. Çünkü

⁵⁴⁷ Hüseyin Elmalı, "Kaside", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/562-563.

âlimler Ukaz'ın anlamına baktıklarında şiirde rakibini mağlub etmek anlamına geldiği ve ismiyle sabit olan bir şiir meclisi olduğunu söylemişlerdir.⁵⁴⁸

4.2.4. Muallakât Meselesi

Yazarımız yine çeşitli araştırmacıların görüşlerine yer vererek öncelikle bu konu hakkında mütenakız (çelişkili) görüşler hakkında çıkarımlarda bulunmuştur. Muallakât hakkındaki ihtilafları görüşleri şu şekilde eserinde sıralamıştır:

1) Muallakât, Cahiliye Devri'nden aynen intikal etmiş ve hiç bir tahrîfe uğramamış en güzel şiirlerdir.

2) Muallakât'ın Cahiliye şiiriyle hiçbir alâkası yoktur. Bütün bunlar sonradan uydurulmuş sahte eserlerdir.

3) Muallakât, Cahiliye Devri'nden kalmış olmakla beraber İslâmiyet'ten sonra bir takım tadîlât ve tahrîfâta uğramıştır.

4) Muallakât'ın adedi yedidir.

5) Muallakât'ın sayısı yedi değil, hakikatte dokuz yahut ondur; iki yâhut üç şâirin şiiri sonradan çıkarılmıştır.

6) Muallakât, Câhiliyye Edebiyatı'nın en muhteşem şâh eserleri olduğu için takdîs edilerek Kâbe'nin duvarlarına yâhut direklerine asılmıştır.

7) Muallakât'ın Kâbe'ye asılmış olduğu hakkındaki rivâyet doğru değildir. Çünkü Arapça da “ Muallâka” kelimesi mecazen "Gerdanlık” mânâsına gelir. O şiirlere bu ismin verilmesi güzelliklerinden dolaydır fakat kelimenin hakîki mânâsı “asılmış nesne” demek olduğu için nihâyet bu şiirlerin Kâbe'ye asıldığı hakkında bir efsâne ortaya çıkmıştır.

8) Muallakât, kıymetli kumaşlar üzerine altın yıldızıyla yazılmış olduğu için “Müzehhebât” ismiyle de anılmıştır,

9) Muallakât'ın yıldızla yazılmış olduğu hakkındaki rivayet doğru değildir. Çünkü bu şiirlere “Müzehhebât” isminin verilmesi güzellik ve parlaklıklarından kinayedir.⁵⁴⁹

Yazarımız muallakât konusunda başlıca tarihçilerin görüşlerine yer vererek konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Muallakât konusunda tarihçilerin hep ihtilaf halinde olduğunda söylemiştir. Tarihçilere göre muallakât hakkında verilen bilgileri ise şu şekilde bir araya getirirsek:

- Muallakât'ın menşei (Ukâz) panayırındaki edebî toplantılardır.

⁵⁴⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/249-252.

⁵⁴⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/253-254.

- İslâmiyet'in zuhûru esnasındaki Muallakât'ın adedi yedidir. Bu yedi Muallakât'ın en mühimi sayılan ve en başta bulunan İmrûulkays'ın şiiri Kâbe'de otuz sene kalmıştır.

- Kâbe'ye bir küçük sûre asılmış ve işte bunun üzerine Muallakât itibardan düşmüştür.

- En muteber Muallakât olan İmrûulkays'ın şiirini kız kardeşi kaldırmıştır. İşte bunun üzerine o gece diğer Muallakâtlarda kaldırılıp bu Câhiliyye an'anesine nihâyet verilmiştir.⁵⁵⁰

Yazarımız, Muallakât şiirlerin gerçek olmadığı ve şiirlerin asıllarının korunmadığına inanan 19. yüzyıl Batılı araştırmacıların bulunduğunu ve bunların konu hakkındaki görüşlerine yer vermiştir. Bu araştırmacıların şiir ile ilgili şüpheli gördükleri kısımlar ise: Nasıl olur ki İslamiyet'ten az önce gelen devirde Araplar arasında dil birliği yeni sağlanmış iken Arabistan Bölgesi'nde çeşitli yerlerde bulunan kişilerin yazmış olduğu şiirlerin aynı lehçe ile yazılmasının mantıklı olamayacağıdır. Hicaz'da yazıyı sadece Yahudiler ve Hristiyanlar bildiğine göre nasıl olur da yazının yaygınlık kazanmadığı dönemde Arap şairlerin yazı ile alakalarının olmaması gerekirdi. Şiirlerin içeriğine bakıldığı zaman hiçbir dini konuyu ihtiva etmedikleri için okuyan kişilerin hiçbir dini olmaması gerekirken Arapların Cahiliye Dönemi'nde putperest oldukları tarihi bir gerçekliktir. Bu vaziyetler şiirlerin tahrife uğradığını göstermiştir. Kâbe'de hiçbir şekilde yazının asılı bulunmadığına ise İbn Hişam ve el-Ezraki'nin siretlerinde Kâbe'nin içi temizlenirken verilen bilgilerde Muallakât'tan bahsedilmemesi bu şiirlerin Kâbe'ye asılmadığını ispatlar. Bu an'enenin asılsız olduğunu gösteren delillerin en mühimi "Muallâka" kelimesinin "Boyuna asılan gerdanlık" mânâsına gelmesi ve bu noktanın da "Muallakât" ile müterâdif olarak "inci gerdanlıklar" mânâsına gelen "Sumût" kelimesinin kullanılmasıyla sâbit olmasıdır. Muallakât kelimesi Cahiliye Devri'nden kalmış değildir. O devre izâfe edilen şiirlere bu ismi takmış olan Hammâd er-Râviye'dir. Emevîlerle Abbâsîler devrinde yaşamış bir kişi olması bu şiirlerin gerçek olmadığına delildir.⁵⁵¹

Yazarımızın da belirttiği üzere Muallakât konusunda bazı ihtilaflar vardır. Bu ihtilaflardan ilki Muallakât'ın şiirleri İbn Kelbi'ye (v.204/819) göre Kâbe'ye asılmıştır, lakin Ebu Cafer en-Nehhas ise bu şiirlerin Kâbe'ye asıldığı konusunda hiçbir bilginin olmadığını söyler.⁵⁵² Diğer bir ihtilaf Muallakât'ın anlamı konusundadır. İbn Abdi Rabbih (v.328/940) üstünlükleri dolayısıyla seçilmiş ve Kâbe'ye asılmış şiir anlamını verirken, Th. Nöldeke, C.J.Lyall, R.A.Nicholson, değerli şey anlamından türeyen beğenilmiş kıymetli şiirler anlamını vermiştir. Muallakât için, es-Seb'u't-Tıvâl (yedi uzun kaside), es-Sümût (dizili inciler), el-

⁵⁵⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/254-257.

⁵⁵¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/257-262.

⁵⁵² Ali Eminoğlu, *Şekil ve Muhteva Yönünden El-Mu'allakatu's-Seb'* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010), 12.

Müzehhebât (yaldızlı şiirler), esSeb‘iyyâti (yediler, yedi kaside), el-Vâhîde (tek, yegâne, biricik, eşsiz), Mukalledât (asırdan asra devredilen eski şiirler) ve Müsemmetât (dizilmiş inciler, inci dizileri) isimleri de kullanılmaktadır.⁵⁵³

Zamanımıza ulaşan Muallakâtların, Arap Yarımadası’nın hangi tarafında yazılmış olursa olsun hepsinin lisanı birdir ki çeşitli lehçelere ait lafızları yoktur.⁵⁵⁴

Sonuç olarak, muallakât konusunda çeşitli rivayetler ortaya çıkmış olsa da yazılışları bakımından tek bir lehçeden oluşmaları dönemin en iyi şiirleri arasına girmeleri ve halen üzerindeki tartışmaların devam edip çeşitli eserlerin kaleme alınması bu şiirlerin hem Arap Edebiyatı açısından hem de dünya edebiyatı açısından ne kadar önemli ve değerli olduğunu bize göstermiştir.

Yazar yukarıda vermiş olduğu bilgileri konu sonunda toplu bir şekilde ele alarak çıkarımlarda bulunmuştur.⁵⁵⁵ Yazarın çıkarımlarını yukarıdaki bölümlerde anlattığımızdan dolayı tekrar ele almayacağız. Sonuç olarak Cahiliye Edebiyatı hem şiir hem nesir alanında mükemmel bir devir geçirmiş, böylelikle mükemmel dünya medeniyet dilleri arasında yerini almış ve bu edebiyat şehirliler ile bedevilerin ortak eseridir.

4.3. CAHİLİYE DİNLERİ VE MÜŞRİKLİĞİ

Yazarımız bu dönemin ‘Cahiliye’ diye isimlendirilmesinin cehalet ve medeniyet bakımından seviyesizliklerinden değil asırlar boyunca süren dini buhranları sebebiyle olduğunu söylemiştir. Herhangi bir millet putperest olabilir. Lakin o milletin tüm bireyleri bir puta tapıyor ve dalâlet yolunda birleşiyorsa o kavimde milli birlik vardır. Yazar, örnek olarak İran Zerdüştlüğünün asırlarca putperestliği genel bir din haline getirmekle beraber tüm bireylerin aynı puta inanmaları ile İranlıların milli birliklerini sağladıklarını söylemiştir. Lakin Arabistan topraklarına bakıldığında din anlamında bile bir beraberlik sağlanamamıştır. Bundan dolayı milli birliklerini oluşturamadıklarını da söylemiştir. Devrin içindeki dinlere bakıldığı zaman dışarıdan gelen Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük dinleri olduğu gibi Sabilik, Cinperestlik, Putperestlik, Haniflik gibi dinleri bünyesinde bulundurduğundan Araplar İslamiyet’e kadar milli birlik ve beraberliğini sağlayamamışlardır.⁵⁵⁶

Yazarımız bu bölümün giriş kısmında bu dönemde bulunan dinleri öncelikle Ebu’l-Fida’nın *el-Muhtasar fi Ahbari’l-Beşer* eserinden alarak giriş yapmıştır. Esere göre Arap

⁵⁵³ Süleyman Tülücü, “Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-I (Türkiye)”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (30 Eylül 2005), 4.

⁵⁵⁴ Tülücü, “Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-I (Türkiye)”, 6.

⁵⁵⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/262-265.

⁵⁵⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/266.

topraklarında Allah'ı ve Âhireti reddedenler zümresi, Allâh'ı kabul edip Âhireti inkâr edenler zümresi, Putperestler, Yahudiliğe, Hıristiyanlığa ve Sâbiîliğe yönelenler, meleklerle cinlere tapan zümreler bulunmaktadır.

Daha sonra yazarımız Arapların dinleri hakkında öncelikle Corci Zeydan, Hintli Mevlana Şibli'nin ve Seydişehirli'nin eserlerinde bulunan din ile ilgili kısımları alarak açıklık getirmeye çalışmıştır. Yazar, Batılı araştırmacıların eserlerindeki Arap dini- inancı kısmını alarak bize dinler ile ilgili bilgi vermiştir. Biz eserlerde geçen her bilgiyi vermek yerine ortak olan bilgileri ve eserlerde eğer birbirinden farklı bilgiler bulunuyorsa onları da zikrederek çalışmamızda yer vereceğiz. Yazar, Arapların putperestliği konusunu ikiye ayırmıştır. İlk kısımda Doğulu araştırmacıların görüşlerini vermiştir. İkinci kısımda ise ayrı bir başlık altında Batılıların görüşlerine yer vermiştir.

4.3.1. Putperestlik

Yazar ilk olarak Corci Zeydan'ın eserinden faydalanarak Arapların bir kısmının ulûhiyet ile ilgilerinin olmadığını, zaman ve tabiatın kanunlarına inandıklarını, bir kısmının ise uhrevi mücazat ve mükâfata inanıp nübüvveti reddettiğini, her kabilenin kendine ait putlarının bulunduğu, bu kavimde putperestliğin sebebini ise Arapların Kâbe'deki taşları alıp yanlarında götürüp daha sonra o taşları yontarak ibadet etmeleriyle ortaya çıktığını, Yarımada'ya dışarıdan Hristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük dinlerinin ne zaman ne şekilde girdiğinin tam bilinmediğini, Haniflik dininin Hz. İbrahim'e tebliğ edilen Allah'ın birliğine inanların oluşturduğu ve bu dine inananların putperestliğin şiddetli bir şekilde karşısında olduklarına değinmiştir. O dönemde bir rivayete göre puta tapmayı zelil gören kişilerin isimleri Varaka b. Nevfel, Abdullâh b. Cahş, Osmân b. el-Huveyris, Zeyd b. Amr olup Kureyş kabilesine mensupturlar. Yarımadada dinsizlik artık ileri bir dereceye gitmişti ki halk bu karışıklıktan kurtulmak için bir peygamber gelmesi istiyordu ve bekliyordu. Hatta peygamberlik iddiasında bulunan kişiler bile olmuştur.⁵⁵⁷

Yazar, eserinde vermiş olduğu bilgileri Seydişehirli'nin eserinde olduğu gibi nakletmiştir. Öncelikle Hicaz Bölgesi'ne putperestliğin nasıl girdiği konusunda durmuştur. Eserde verilen rivayete göre putperestliğin bölgeye ilk girişi İran hükümdarlarından Erdeşer'in oğlu Şabur (M.S.310-380) zamanında olmuştur. Kâbe, Huzaa oğullarının elindeyken Amr b. Luhay b. Ka'm adında bir kişi Şam'a gider. Gittiği yerde insanların putlara taptığını görünce oradaki kişiler Hübel adında bir putu Amr'a hediye ederler, Amr putu Mekke'ye getirir ve Zemzem kuyusunun üst tarafında yüksek bir mevkiye koyar, herkesi bu puta tapmaya teşvik eder. İbn

⁵⁵⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/266-269.

İshak'ın (v.151/768) vermiş olduğu rivayete göre İsmailoğulların taşlara tapması bu şekilde başlamakla beraber bir yere gideceklerinde Kâbe'yi büyülemek niyetiyle taş alırlar ve onlara taparlardı, bu şekilde hak dinden çıkarak puta tapıcılığa düşerek sapıttılar. Allah'a inanmakla beraber başka varlıkları şirk koştular.⁵⁵⁸

Arap Yarımadası'na putperestliğin girişi ile ilgili birçok rivayet olup yazarın vermiş olduğu bilgiyi desteklemektedir. Bu rivayetlerden ilki Hz. İsmail'in çocukları Mekke'de çoğalıp etrafa yayılmaya başlayınca Mekke'den uzaklaşan kişiler yanlarına Kâbe'ye olan saygısı ve bağlılığından dolayı bölgeden taş almaya başladılar. Nerede konaklarsa taşı bir yere koyar Kâbe'nin etrafını tavaf ettikleri gibi taşın etrafını tavaf eder ve ibadet ederlerdi. Bu davranış onların hoşuna gitmeye başlayınca asıl dinlerini unutup putlara tapmaya başladılar. Diğer geçen rivayette ise Amr b. Luhay, Kâbe'nin yönetimini aldıktan sonra ağır bir hastalığa yakalanarak Şam'daki Belka'ya gider ve gittiği yerin halkının putlara taptığını görür. Araştırarak halkın ne yaptığını öğrenir. Bunun üzerine, bunlardan kendisi de alarak Mekke'ye getirerek Kâbe'nin çevresine diker.⁵⁵⁹ Bu rivayetler doğrultusunda Araplar taştan yapılmış putlara zamanla çeşitli vasıflar yükleyerek tapmışlardır.

Arapları bu inanca sürükleyen düşüncelerden biri de şefaath kavramıdır. Putperestler, Allah ile doğrudan ilişki kuramadıklarına inandıklarından isteklerini ve ibadetlerini Allah'a ulaştıracak kutsal varlıklara inanıyorlardı. Bu varlıkları temsil etmek üzere de çeşitli maddi nesnelere sahiplerdi. Müşrikler, "Onlara [putlara] sadece bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz." diyorlardı.⁵⁶⁰ Bununla beraber müşrikler puta taparlarken boş bir taşta inanmazlardı. Onlar bu putlara Tanrı'nın hulul ettiği veya onda ilahi bir ruhun olduğuna ve Tanrı'nın tecessüm ettiğine, onunla ilişki kuran kişinin Tanrı ile ilişki kurduğuna inanır ve ondan ihtiyaçlarını gidermesini isterdi. Böylece kutsal taş ve bulunduğu yer, Tanrı'nın insanlarla ilişki kurduğu ve isteklerine cevap verdiği bir mekân olurdu.⁵⁶¹ Araplar yaratıcı bir Allah'ın yanında bölgenin 3 büyük şehrinin putları Lat, Uzza, Menat gibi mabedleri olanların şefaathleri en fazla temenni edilen ulvi ilaheler sayılırdı. Her ne kadar vahdaniyeti red etseler de her şeyin Halık'ı Allah'ı silsilenin en üst noktasında tutarlardı.⁵⁶²

Arapların putlara tapmaları başlarda Kâbe'ye ait taşları hürmet ve saygı göstermek için yanlarına almaya başlamaları, sonraki dönemlerde Amr b. Luhay'ın bir putu alıp Mekke'ye

⁵⁵⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/269.

⁵⁵⁹ İbn'ül-Kelbi, *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*, çev. Beyza Düşüngen (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 36-38.

⁵⁶⁰ Adnan Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları", *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu* (Konya, 2007), 60.

⁵⁶¹ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 163.

⁵⁶² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/307.

getirmesi ve insanların bu puta inanmaları ahlaki ve inanç bakımından o toplumun geri ve zayıf olduğunu bize göstermektedir.

4.3.1.1. Başlıca putlar

Mekke'nin fethi günü Kâbe'de 360 adet put bulunup her biri tunçtan kürsüler üzerine dikilmiştir. Her evin kendine ait putu vardır ve putları sıvazlayıp mesh ederlerdi. Tapmış oldukları putların şekilleri hayvan, bitkiler, geyik, at, deve, hurma ağaçları ve kayalardan ibarettir.⁵⁶³

İbn'ül-Kelbi'nin rivayetine göre Mekke'li her ev sahibinin bir putu bulunur, evlerinde ona taparlardı. Birisi bir yolculuğa niyetlendiğinde evinde yaptığı son iş eliyle ona dokunmak olurdu. Yoldan döndüğünde evine girer girmez, yaptığı ilk iş, aynı şekilde eliyle ona dokunurdu. Birisi bir yolculuk sırasında konakladığında, dört tane taş alır, içlerinden en güzelini seçerek onu ilah edinir, diğer üçünü de tenceresine pişirme taşı yapardı, ayrılırken onu orada bırakırdı. Başka konaklayışlarında da aynı şeyi yapardı.⁵⁶⁴

Hübel: Kureyş'in en büyük putu, bir kimse yolculuğa çıktığında Kâbe'yi tavaf edip traş olduktan sonra yolculuğa Hübel'den başlardı. Hübel'in hazinesi olup fal okları onun önünde çekilirdi. Hübel, kırmızı akik taşından yapılmış insan şeklinde bir put olup, sağ kolu kırık olduğundan Kureyş ona altından bir kol yapmıştır.⁵⁶⁵

İsaf ve Naile: Kureyş'in biri kadın diğeri erkek şeklinde olan putlarıdır. Zemzem yakınlarında olan Kâbe'yi tavaf etmeye İsaf'tan başlayıp Naile ile bitirerek kurban keserlerdi. Kendilerine göre bu iki put Cürhüm kabilesinden iki kişi olup Kâbe içinde zina ettikleri için Cenab-ı Hak'ın onları taş ettiğine inanırlardı. İbn İshak rivayetinde bu kişilerin İsaf b. Bağy ve Naile binti Dik olduğu geçer.⁵⁶⁶

Zu'l-Keffeyn ve Zu's-Şera: Devs kabilesinin putudur.

Suvâ: Huzaa kabilesinin putudur. Yenbu bölgesinin Ruhât yerinde bulunmaktadır.

Vedd: Erkek şeklinde olup Dumet'ül-Cendel'de yaşayan Kelb kabilesinin putudur. Tebük seferi sırasında Halid b. Velid bu putu yıkmıştır.⁵⁶⁷

⁵⁶³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/270.

⁵⁶⁴ İbn'ül-Kelbi, *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*, 39.

⁵⁶⁵ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 156.

⁵⁶⁶ İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, 1/123.

⁵⁶⁷ Suat Aygür, *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996), 47.

Yağus: Aslan şeklinde olan put, Tayy ve Cers ahalisindedir. Put, sadece Müzhiç'e ait olup Yâğûs'un bölgesel bir ilah olarak kaldığı, diğer bölgelerde tapıcısının bulunmadığı rivayet edilmektedir.⁵⁶⁸

Nesr: Kerkenes kuş şeklinde Yemen ve Himyeri ahalisinden Zül-Kilan'ındır.

Sahre: Kendisi kaya olan Sa'd kabilesinin putudur.

Menat: Evs ve Hazreç kabilelerin Müselles Dağı'nda bulunan putudur. Hüzeyl, Huzaa, Ezd, Gatafan, Gassan kabilelerinde putudur. Umre görevlerinde tavaf ve say yaptıktan sonra Menat'ın şerefine saçlarını kestirirlerdi.

Zü'l-Halasa: Devs, Has'am, Büceyle kabilelerin putudur. İbn'ül-Kelbi eserinde Zu'l-Halasa, üzerine bir çeşit taş oyulmuş ak bir taş olduğu Mekke ile Yemen arasındaki Tabâla'da Mekke'den yedi gecelik uzaklıkta bulunduğu, putun bekçilerinin Bâhila b. Aşurdan Umâma oğulları olduğu, Ezd, Sarât ve Havâzin Araplarından komşu olanların puta saygı gösterip kurban sunduğu geçer.⁵⁶⁹

Kales: Selma ve Eca Dağları'nda yaşayan Tayy kabilesinin putu olup Hz. Ali yıkmıştır.

Uzza: Kureyş ve Beni Kinane'nin Mekke dışındaki putu olup Halid b. Velid yıkmıştır. Her sene bir yortu tertip ederlerdi. Uzza; kış dönemini Hübel ile geçirmektedir, hizmetçilik ve perdedarlığını Süleym den Benu Şeyban yapar.⁵⁷⁰

Lat: Taif halkından Sakif kabilesinin putudur. Bakım ve gözetim işini Saalif kabilesinden Beni Mu'teb'in üzerindeydi.⁵⁷¹

Araplar her ne kadar putlarına hürmet ediyor olsalar da putlara karşı kayıtsız kalıp hakaret ettikleri pek çok olay da olmuştur. Aslında Arapların putlara, kâhinlere hürmeti kendi çıkarları doğrultusundadır. Çıkarlarına ters bir şey olduğu zaman hemen puta bir şeyler fırlatabiliyorlardı. Bu olaylara bir örnek vermek gerekirse; Sa'd Sahre putuna bir adam develeriyle gelip develerinin bereketlenmesi için kurban kesip kanını kayaya sürdüğünde develer ürküp etrafa dağılarak kaçarlar. Develerin sahibi ise Allah belanı versin develerimi ürküttün diyerek eline taş alıp kayaya fırlatır. Sonuç olarak Arapların putlara çok değer verdiği söylenemezdi ama bir başka dine de kolay bir şekilde geçişte yapmazlardı.⁵⁷² Bu da bize Arapların puta tapma konusunda çok fazla samimi olmadığını gösteriyor. Onlar sadece kendi

⁵⁶⁸ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 160.

⁵⁶⁹ İbn'ül-Kelbi, *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*, 40.

⁵⁷⁰ İbn Hişam, *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*, 1/124.

⁵⁷¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/270.

⁵⁷² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/271.

ihtiyaçlarının karşılanması ve güvende hissetmek için putlara tapıyorlardı. Hedeflerine ulaşmadıkları zaman putlara hakaret ve alay ederlerdi.⁵⁷³

Araplarda putlar olmakla beraber Kâbe'nin yanında çeşitli yerlere ve putlarının yanına yapmış olduğu tapınaklar da bulunmaktadır. Arapların bu tapınakları yapma sebebi asabiyettir. Çünkü her kabilenin kendine ait putu ve kutsal bir mekânın bulunması gerekiyordu. Yapmış oldukları bu evlere 'Tağut' demiştir.⁵⁷⁴ Bu tağutların sayısı 100 kadardır. Bir kısmı sabit bir kısmı seyyar çadır şeklinde olup her konak yerinde kurulup ibadet edilip giderken sökülürdü ve varılan yerde tekrar kurulurdu. Hediyeler ve kurbanlar sunulup her birinin kendisine göre olan telbiyeleri yapılırdı.⁵⁷⁵ Yani yukarıda adını zikrettiğimiz her put için müşrikler tağutlar yapmışlar ve onlara hürmet göstermişlerdir. Himyerilerin San'a'daki tapınakları Riyam, Zü'l-Halasa putu için Tebala adlı yer de yapılan tapınak, Mekke'de 'Kâ'betu'l-Yemâniyye' tapınağı bu tağutlardan bir kısmının bulunduğu mekânlardır.⁵⁷⁶

4.3.1.2. Haram Aylar

Yazar, senede dört ay: Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Receb ayları haram aylardır, der. Bu aylarda silah kullanmak ve kervanlarla yolculuk yapanları rahatsız etmek yasaklanmıştır. Bu yasağa karşı hareket edildiğinde ayların haramlığı ihlal edilmiş olurdu. Bu aylarda yapılan savaş günlerine 'Ficar günleri' denilmiştir ki 'Günah günleri' demektir.⁵⁷⁷

Arapların kameri esasa göre düzenledikleri ayları safer, rebûlevvel, rebûlâhir, cemâziyelevvel, cemâziyelâhir, şâban, ramazan, şevvalden oluşan "olağan aylar" ve zilkade, zilhicce, muharrem, recebden oluşan "dört haram ay" şeklinde ikiye ayırıyorlardı. Bu aylardan zilkade on birinci, zilhicce on ikinci, muharrem birinci ve receb yedinci aydır.⁵⁷⁸ Söz konusu dört ayın bu şekilde adlandırılması bu aylarda savaşın haram kılınması, işlenen sevap veya günahlara başka zamanlarda yapılanlardan daha fazla mükâfat veya ceza verilmesi, böylece yılın diğer aylarından farklı bir önem ve saygınlığa sahip bulunmaları sebebiyledir.⁵⁷⁹

Haram aylarda yapılan savaşlara 'Ficar Savaşları' denilmiştir. Lakin Ficar Savaşları'nın temelini Eyyamü'l-Arab oluşturuyor, diyebiliriz. Eyyamü'l-Arab genellikle sürü hayvanları, otlaklar veya su kaynakları üzerinde çıkan ihtilaflardan doğmuş öldürme ve düşmanlıklardır.⁵⁸⁰

⁵⁷³ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 165-166.

⁵⁷⁴ Hanefi Palabıyık, "Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından Beytlerinden Biri Olarak "Zülhalesa'", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017), 19.

⁵⁷⁵ Aygür, *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı*, 41.

⁵⁷⁶ Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüsha* 19/49 (29 Aralık 2019), 97-120.

⁵⁷⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/148.

⁵⁷⁸ Hüseyin Algül, "Haram Aylar", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/105.

⁵⁷⁹ Algül, "Haram Aylar", 16/105.

⁵⁸⁰ Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/134.

Kabile savaşlarına sebep her ne olursa olsun asıl amaç intikam almaktır. Araplar, düşmanlarından intikam alıncaya adar içki içmez, koku sürülmez, öcünü alana kadar kabilesiyle savaşırdı.⁵⁸¹ Bu savaşlardan en önemlileri:

Buâs: Evs ve Hazreç arasında,

Dahis: Abs ve kardeşi Zubyan arasında,

Besüs: Benü Bekr ve Benü Tağlib arasında,⁵⁸²

Zûkâr: Peygamberimiz 40 yaşındayken Araplar ve İranlılar arasında meydana gelen savaşlardır.⁵⁸³

Eyyamü'l-Arab'dan sayılan savaşlardan biri de Ficar'dır. Ficar, M.VI. asrın sonlarına doğru, M.580 veya 590 tarihlerinde, savaş yapmanın yasak olduğu haram aylarda Kureyş ve Kinane kabileleri ile diğer tarafta da Revazin olmak üzere iki grup arasında meydana gelen savaşların ismi olup birbirini takip eden 4 savaş şeklinde cereyan etmiştir. Birbirini takiben vuku bulan bu 4 savaş arasında önemli olanı sonuncu, yani 4. savaştır. Bu savaşlar her yıl tekrarlanmak üzere 4 sene sürmüştür.⁵⁸⁴

4.3.2.Cahiliye Müşrikliği

Yazarımız Cahiliye Dönemi'nde müşriklerin dini inançları başta olmak üzere bu dönem ile ilgili pek çok konuyu ele almıştır. Yazarın bu bölüm için ayrı bir başlık atması putperestlik ile ilgili önceki kısımda İslam âlimlerinin görüşlerine yer vermişti. Bu kısımda Batılların araştırmalarını örnek verecektir.

Yazarımız ilk olarak C.P. Tiele'nin *Manuel d'histoire des Rellgions* eserinden almıştır. Esere göre Eski Arapların dini konusunda her kabilenin ayrı putları olup sadece tüm Araplar ortak olarak en büyük ilaha **Allah** ismini vermişlerdir. Çeşitli Tanrı heykelleri bulunup dağ, taş, ağaca da ilahlık atfetmişlerdir. Araplar son zamanlarda artık öyle bir haldedirler ki; şehir halkı dinin inanç sembollerini ticari alışveriş malzemeleri olarak kullanmış olup çöl bedevileri de dine pek önem vermemişlerdi.⁵⁸⁵

Joseph Chanei *Le Coran* eserinde yukarıdaki ifadelerden farklı olarak Cahiliye Araplarında geçen rezil bir rivayet ile Arapçadaki Allah kelimesinin kökü olan eski Sâmi tanrısı **El**'in bir takım melekler ile gayri meşru münasebetlerde bulunmak suretiyle Cahiliyet mabudlarına baba olmuştur, der.⁵⁸⁶ Bunun yanında Araplarda meleklerle cinsiyet atfedip

⁵⁸¹ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 134.

⁵⁸² Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, 1/134-135.

⁵⁸³ Mehmet Ali Kapar, "Eyyamü'l- Arab", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/14.

⁵⁸⁴ Yüksel, *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*, 39-40.

⁵⁸⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/286.

⁵⁸⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/288.

Allah'ın kızları olduğuna inananlar da mevcuttu. Lat, Uzza, Menat'ı ise dışı kabul edip Allah'ın kızları olduğunu isnat etmişlerdir. Kuran-ı Kerim'de pek çok ayette bu ifade reddedilmiştir.⁵⁸⁷

Salomon Reinach'ın *Orpheus* eserinde Cahiliye müşrikliği hakkında Animizm tabirini kullanır. Bu tabire göre Araplar ağaçlara, taşlara, heykellere, güneşe, aya, yıldızlara, cinleri iskân ederlerdi fakat bütün bu ilahlardan Allah=el-İlah ismini verdikleri başlıca bir Tanrı fikri doğar ve onlar bunu manevi nizamının muhafazası adderlerdi. Bunun yanında Arabistan'da mabed olmadığına yalnızca müşriklerin takdis ettikleri putlarla tasvirler etrafında Beytül-Mukaddes'ler var olduğuna değinir. Araplarda kurban ayini yaptıkları sırada hayvanın kanıyla etinin gün doğmadan evvel o dinin salikleri tarafından çiğ olarak tamamıyla yenilip içilmesi mecburidir.⁵⁸⁸ Güney Arabistan'da ise Güneş, Ay ve Zühre yıldızından meydana gelen üçlü bir tanrı sistemi olup Güneş ana tanrıça, Ay baba tanrı, Zühre ise oğul tanrı kabul edilmekteydi. Araplar aynı zamanda gökcisimlerine de inandıklarını göstermiş oldu.⁵⁸⁹

Clement Huart adı geçen eserinde Cahiliye müşrikliğinde Totem'in bulunduğunu iddia etmiştir. Totemi bir kabilenin kendisini herhangi bir hayvan ya da bitki cinsine bağlı addederlerki bu addeddikleri hayvan ya bitki o kabilenin totemidir. Araplar arasında bu totemin bulunduğu iddiasını kabilelere verilen hayvan isimlerini örnek getirerek ispat etmeye çalışmıştır. Mesela Esed =Arslan, Bekr =Taze deve, Sevr =Boğa, Cahş =Sıpa gibi pek çok isim vermiştir. Bu isimlerin hiçbirinin ilk devirlere ait olmadığını söylemiştir.⁵⁹⁰ Eserinde Arabistan ilahları hakkında bilgi verirken Cenubi Arabistan ilahları ve Şimali Arabistan ilahları olmak üzere iki kısımda anlatmıştır. Güney Arabistan ilahları hakkında genel olarak buradaki illetler ve ağaçlara ibadet etmişlerdi. Halen sonraki dönemlerde bu inançları ağaçlara bez bağlamak suretiye devam etmiştir. Bununla beraber başlıcaları Vedd, Şems, Astere olmak üzere sayıları bilinmeyen pek çok ilah ve ilaheleri bulunmaktadır. Şimali Arabistan ilahları ile ilgili Lat, Uzza, Menat başlıca putları olup bunun gibi her kabilenin kendine ait pek çok putları olduğu ve putların özelliklerine değinmiştir. Putların özellikleri ile ilgili aynı bilgiler yukarıda verildiğinden dolayı tekrar değinmeyeceğiz.⁵⁹¹

C. Brockelmann *Histoire des Peuples et des Etats İslamiques* eserinde Cahiliye müşrikliği ile ilgili siyasi hayatları gibi dinin hayatlarında iptidai olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Arapları tabiatın insanüstü bir takım kuvvetlerle dolu ağaçların, mağaraların, kayaların cinlerle meskûn olduğuna inandıklarını söylemiştir. Arapların bu dünyanın haliki saydığı bir

⁵⁸⁷ Aygür, *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı*, 34-35.

⁵⁸⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/292.

⁵⁸⁹ Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", 106.

⁵⁹⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/292.

⁵⁹¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/292-295.

Allah inançları vardı ama bu inancı Yahudi ve Hristiyanlardan değil önceden öğrendiklerini belirtmiştir.⁵⁹²

K. Hitti *Precis d'Histoire des Arabes* eserinde bu konu ile ilgili Cahiliye bedevilerinin dinsiz gibi yaşadıklarını, çöllere cin şeytan gibi mahlûkları iskân ettiklerinden, bu iskânları ancak çölün insana verdiği korkunun bir yansıması olarak ortaya çıktığını söylemiştir.⁵⁹³

Bernard Lewis *Les Arabes dans l' Histoire* eserinde cahiliye dinini bir nevi cinperestlik yahut şeytanperestlik şeklinde izah etmiştir.⁵⁹⁴

Bu cin ve şeytanperestlik uygulaması bedevilerde görülen bir uygulamadır. Hitti'nin eserinde söylediği üzere bedeviler çöllerin cin ve şeytanlar ile dolu olduğuna inanıyorlardı. Araplara göre cinler hastalıkların, kötülüklerin, felaketlerin kaynağı, mutlaka zararı dokunan yaratıklar ve şair ile kâhinlerin bilgi kaynağıdır. Araplar cinlerin kötülüklerinden korunmak için cinleri Allah'a şirk koşmuşlardır. Kendilerine şefaathçi olacağına da inandıklarından ötürü kurban kesip ibadet etmişlerdir.⁵⁹⁵

Will Durant *Histoire de La Civilisation* eserinde bedevilerin kendine has bir dini inanışları olduğu, yeryüzündeki maddelere ilahlık vasıfları yükleyerek hem onlardan merhamet etmelerini beklemişler hem de onlara ibadet edip etrafındaki cinler sürüsünden de korktuklarına değinmiştir. Kâbe'nin fiziki yapısı hakkında bilgi verdikten sonra Kâbe'de bulunan Hacerül-Esved'in meteor taşı olma ihtimali olduğu, Hz. İbrahim'den beri Kâbe'de bulunduğu ve bu taş Arapların hürmeti olduğundan bahsetmiştir. Arapların taşlardan oluşan putları için kurban ayininden bahsetmiştir. Bu ayinde önce hayvanı kanı olsun sütü olsun etinin tamamını putların ayak tarafına açılmış bir deliğe bırakırlardı. Sonra Hristiyanlıktaki Ekmek-şarap ayini gibi bir ayin yaptıktan sonra saçlarını keserek ayinlerini bitirirlerdi. Ruhban heyeti papaz zümresi gibi din adamları bulunmayıp kâhin, falcı ve mabed bekçisi gibi kişileri din adamlarıydı. Cin- şeytan gibi ruhların bunlara bilgi verdiklerine inanırlardı. Hakemlik ya da bir karar verme olayı yaşandığında kararı veren düşmanların yapacağı hareket hakkında bilgi verdiklerine inanırlardı.⁵⁹⁶

Regis Blachere *Le Probleme de Mahomet* eserinde müşrikliğin memleketin her yerine hâkim olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca bu mezhebin taş dini şeklinde olduğuna, miladı altıncı asırda müşrikliğin dini merkezinin Mekke olduğuna lakin bölgenin kuzeyi, güneyi, doğusundan gelen vahdaniyet dinlerinin bu inancı sarstığına, Hristiyanlığın ticari münasebetlerle Hicaz'a

⁵⁹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/295-296.

⁵⁹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/298.

⁵⁹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/298.

⁵⁹⁵ Aygür, *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı*, 31.

⁵⁹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/298-300.

girdiğine ve İslamdan sonraki bir asırda bile Tağlib kabilesinin bu din üzerinde kaldığını belirtmiştir.⁵⁹⁷

Müellif, müşriklerin yapmış olduğu haccı ve kurban sunma olayını şu şekilde anlatmıştır; müşrikler hac için öncelikle Sa'y ve Kâbe'yi tavaf ederek başlarlar, Arafat, Mina, Müzdelife yerlerinin ziyaret ederler, sonra diğer mukaddes makamları ziyaretle geçirirlerdi, daha sonra Kâbe'nin etrafında kurbanlar kesilerek ve tavaf yapılarak hac merasimi sona ererdi. Kurban kesme olayında Kurban kesmek şart değildir. Ama müşrikler günahlarının temizleneceğini ve ilahlar ile bağlantının artacağına inanarak yaparlardı. Kişi kestiği kurbanın etini yiyemeyeceğinden dolayı oradaki cemaate dağıtırdı, ya da müşrik ayini tamamlayamazsa kurbanını yırtıcı hayvanlara yem ederlerdi.⁵⁹⁸

Hac menasikisiyle ilgili birkaç husus eklemek gerekirse; Hac sırasında her aşiret, putu çevresinde bazısı dua eder ve kurban keser, bazısı yanında Udhiye kurbanı sunar ve çeşitli yemekler yapardı. Hacılar, Beytullâh'ı tavaftan sonra Menât'a gidip önünde tıraş olurlardı. Hac ve umrede hiçbir eve girmezlerdi. Menât'a telbiye yaparlardı. Onu tehليل edenler, Safâ ve Merve'yi tavaf etmezlerdi. Hac ibâdeti, bittiğinde ise Kâbe'yi tavafa gelinir, sonra Uzzâ'ya gidilip tavaf edilir ve bir gün boyunca yanında İtikâfa girilirdi. Tavaf, İsaf'da başlar, onu öperler, tekrar tavafı onunla bitirirlerdi. Onun yanında tıraş olur ve kurban keserlerdi.⁵⁹⁹ Kanından Kâbe'nin duvarlarına sürülürdü. Kurban kesenler, bu etlerden yemezlerdi. Kurbanlarını sadece putlar adına kestiklerinin dışında başka şeyler için de kurban keserlerdi.⁶⁰⁰

4.3.3.Sâbilik

Yazarın dışarıdan bölgeye giren dinler içinde üzerinde ilk durduğu dindir. Sâbilik yıldızlara ve gezegenlere tapıcılıktır. Merkezi Harran, aslı Keldanistan'dır. Beş vakitten başka kuşluk vaktinde ve gecelerin altıncı saatlerinde namaz kılarlar, oruçlarını yıldızların gecenin son üçte birinde de ortaya çıkma sürelerine kadar tutarlar, Kâbe'yi büyük görür Harran Bölgesi'ni Hac için ziyaret yeri yaparlar.

Bu dinin çıkışı konusunda farklı rivayetler vardır. Bazı rivayetlerde Tufan'dan önce yaşayan milletlerin dinleri olduğu, İbranice Saba yıldız kelimesinden ismini alıp Habeş çobanlarının gece vakti sürülerini sürdüklerinden çıktığını iddia edenler, Şuayb'ın (a.s.) oğlu Sâbî'den geldiğini söyleyenler mevcuttur. Yani bu dinin çıkışı noktasında ihtilaflar bulunmakla beraber önceleri saf ve makul bir dindi. Tanrı hakkındaki fikirleri samimi idi ki ismini bile

⁵⁹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/301.

⁵⁹⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/307-308.

⁵⁹⁹ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, 165.

⁶⁰⁰ Demircan, "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları", 65-66.

açıklamayıp cisimleri meleklerin tuttuğuna inip cisimler vasıtasıyla inanmışlardı. Önceleri cisimleri Tanrı ile kendi aralarında şefaathçi olarak görürken tedricen ve yayıldığı memleketlerde uğramış olduğu hurafeler değişiklikler ile yıldızları Tanrı kabul ettiler. Onların şerefi için ormanlara büyük heykeller yaptılar. Güneş için altından, ay için gümüşten putlar yapıp onlara ibadet ettiler. Arabistan'da Sabilik değişikliğe uğrayarak her kabile kendine ait yıldızla tapar ve put dikerdi. Himyeriler Güneşe, Kenanlılar Aya, Lahm ve Cüzam Müşteri'ye, Tayy Süheyl'e, Huzaalılar-Kays Şıra'ya, Beni Esed Utarid'e tapardı. Cahiliye Dönemi'nde çocukları öldürme âdeti bu inanç içine karışmış olan bir hurafedir.⁶⁰¹ Bu konuda yazar 2 husus üzerinde durmuştur. İlki cahiliye Araplarının akla sığmayacak şeref ve haysiyet kaygısı ile güneyden çıkan kız çocuklarını toprağa gömmeye âdeti kuzeye yayılıp erkek çocuklar içinde geçerli olmasıdır. İkincisi ise Hz.Peygamber'in babasının da kurban edilmek üzere adandığı ama 100 deve ile kurtarıldığıdır.

Sâbiîler kendileri için Mandaye (bilenler- arifler) ve Nasuraye (doğru inancı koruyup gözetenler) isimlerini kullanırlardı. Sâbiîlik, milâttan önce son iki yüzyıl içinde Filistin-Ürdün bölgesinde mevcut olan Heterodoks yahudi akımları arasında filizlenmiştir. Hz. Yahya ışık peygamberi olup Hz. İsa onun sohbetlerine katılıp kendisi tarafından vaftiz edildiğine inanırlardı.⁶⁰² Yüce varlık ve yaratıcı güç gibi temel inançları olan Sâbiîler, kendilerine özel duaları ve kutsal günleri, bayramları olan ve oruç, kurban gibi dini ritüellere sahip bir topluluktu. Alkollü içeceklerden uzak dururlardı.⁶⁰³ Kutsal kitapları Ginzadır. Tapınaklarını Jourdain dedikleri akarsu kenarlarına yaparlardı. Sâbiîler yıldızları tanrı olarak kabul ettiklerinden putperestliğe düşmüşlerdir. Bu dinin Araplar arasına ne zaman girdiği belli değilse de dışarıdan giren en eski din olduğu Güney Arabistanlıların güneşe taptıklarına dair rivayetlerdir. Yukarıda verilen Arap kabileler bu din ile putperestliği karıştırarak yeni hurafeler oluşturmuşlardır.⁶⁰⁴

4.3.4.Brahmanizm

Yazarımız bu din hakkında bilgileri ise Seydişehir'in eserinden vermiştir. Brahma, Hindlilerin Tanrı'ya verdikleri isimdir. Kâinatı yaratmak, yok etmek, korumak, başlıca özeliği olup heykellerinde Brahma'yı dört başlı, dört elli tasvir ederler. Güneş Brahma'ya, su Vişno'ya, ateş Siva'ya ait olup teslis inancı şeklinde bir inanç benimsemişlerdir. Ruhun baki olması ve tenasühe inandıklarından gusül ve abdesti çok yapar, Ganj Nehri gibi bazı nehirlere kutsalık

⁶⁰¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/272-273.

⁶⁰² Şinasi Gündüz, "Sabiilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/342.

⁶⁰³ Abdurrahman Okuyan, "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı", *İlahiyat* 1 (31 Aralık 2018), 129.

⁶⁰⁴ Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, 85-87.

verip suyunda yıkanmayı ve cenazelerini atarlardı. Diva ismiyle andıkları meleklerle inanırlar ve ibadet ederler. Zerdüş'tü bu Divaları cin kabilinden sayıp ibadeti caiz görmediğinden Hind'den ayrılıp Belh tarafına yerleşerek yeni bir din kurdu.⁶⁰⁵ Yani bu dinin Arap Yarımadası'nda görülen dinlerden biri gibi yazarımızın gösterme sebebi Zerdüş'tün bu dinden ayrılarak kendisine Belh civarında yeni din kurması sebebiyledir.

4.3.5.Mecûsîlik- Zerdüştlük

Yazarımız yukarıda Zerdüş'tün Hint'den ayrılarak İran'a gelme olayının gerçekle alakalı olmadığını çünkü gelen pek çok efsanede Zerdüş'tün İran asıllı olduğunu söylemiştir. James Darmesteter'in eserine göre Zerdüş'tün babasının ismi Püruşapsa'dır. Clement'e göre annesinin ismi Dügdo Zendçe Dügdo'ya'dır. Eski İran vesikalarına göre babası Azerbeycanlı, annesi Reyli'dir. Avesta'ya göre Zerdüş'tün soyadı Spitoma şeklindedir. Yazarımızın verdiği bilgiye göre Zerdüştlük dini İran'a girmeden önce İranlılar, Sabii dinine bağlıydı. Zerdüş't, Hindistan'dan kovulunca Belh'e gelip dinini kurdu. Kurduğu mezhep belli dereceye kadar makul ve saf idi. Bu dine göre Tanrı iki tane unsur yaratmıştı. Birisi Hürmüz nur meleği veya hayrın kaynağı, diğeri Ehremen'dir ki zulmet meleği veya şer kaynağıdır. İkisi birbiri ile savaş halinde olup kıyamete kadar savaşları devam edecektir.⁶⁰⁶

Bu dinin kurucusu Zerdüş'tün nerede doğduğu konusunda kesin bilgiler olmamakla beraber ihtilaflar vardır. Yaygın olan görüş ise Zerdüş'tün milâttan önce VII-VI. yüzyıllarda Doğu İran Bölgesi'nde yaşamış olduğudur.⁶⁰⁷

Yazarımız Mecusiliğin Arabistan Bölgesi'ne hangi tarihte girdiği noktasında net bir bilgi olmadığını ama İran ile Arapların ticari temasta bulunduğu sırada bu din Arap Yarımadası'na girdiğini söylemiştir. Yazar Zerdüş'tün dininin ilk yapısına baktığı zaman Vahdaniyet dini olduğu daha sonraki dönemlerde tabiattaki zıtlıkları kâinatın en büyük kanunu şeklini alıp Vahdaniyet üzerinden bu din ayrıldı. Ama yazarımız ilk Zerdüş'tün dinini İslam dini ile benzerliklerini şu şekilde sıralamıştır:

1. İslam dinindeki gibi Zerdüş'tün dini de vahdaniyet dini olup Allah birdir, Hâkimdir, Kayyum ve Rabbu'l alemin'dir.
2. İslamiyetteki büyük melekler Zerdüş'te Ameşa-spenta denilen Allah'ın yarattığı meleklerle inanırlardı. İslamiyet'te İblis nasıl şeytanların başı ise Ehrimen'de aynı konumdadır.
3. Ruhun bekasına inanırlar, Cennet-cehennem-ahiret gibi kavramları da bulunur.

⁶⁰⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/273.

⁶⁰⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 274

⁶⁰⁷ Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/279.

4. Zend Avesta'da Kuran-ı Kerim gibi Allah'ın elçisine göndermiş olduğu bir kitaptır.

5. Hak yolunda gaza ve cihat anlayışı bu dinde de bulunmakla beraber taharet ve nezafet İslamiyet'teki gibi farzdır.

Yazarımız iki farklı Zerdüşt dini olduğu eski dinin hak üzere olduğu daha sonradan ortaya çıkan Nev-zerdüşt'ün ise akide inancı bozuk olduğu ve Arabistan'a bu bozuk olan inancın girdiğini söylemiştir.⁶⁰⁸ Araplar arasında bu din pek bir yaygınlık kazanmamıştır. Arabistan Bölgesi'ndeki Mecusilerin çoğunluğunu Sasani sınırına yakın bölgeler olan Bahreyn ve Uman'a yerleşmiş olan İranlı göçmenlerdir. Bahreyn yakınlarında bulunan Temim, Abdulkays, Hanife kabileleri bu dini inancı benimsemiştir ki bu dinin bu kadar çok yayılmama sebebi İranlıların milli bir din olarak görmesi ve etrafa yaymak için uğraşmamalarıdır.⁶⁰⁹

4.3.6. Yahudilik

Müellif Yahudilik hakkında çok fazla bilgi vermemeyi tercih etmiştir. Yahudiler, Hicaz'ın yeşil vahalarını işgal etmiş, çoğunlukla Medine'de kalabalık gruplar halinde yaşamışlardır. Yahudiler Mekke'de sadece birkaç tacir dışında bulunmamış, Taif'te cemaat olarak yaşamış, Yemen'de bir Yahudi devleti kurmaya muvaffak olduğunu bildirmiştir. Din konusunda cahil olan Araplara üstün baksalar da kendileride Yahudileşmiş İsmaililer (Araplardan) oluştuğunu da belirtmiştir. Bir rivayete göre Yahudilerin Arap Yarımadası'na yerleşmesi Roma İmparatoru Titus'un Kudüs mabedinin tahribi üzerine olmuştur.⁶¹⁰ C.P. Tiele'nin *Manuel D'histoire des Rellgions* eserinde Yahudiler hakkında 6. asırda Arap Yarımadası'ndaki yönetime ikide bir hâkim oldukları ve Medine'nin yeşillik vahalarını ellerinde bulduğunu söylemiştir.⁶¹¹ Regis Blachere'de Yahudilik hakkında Hicaz'ın şimalindeki vahalarda ve Medine ile Hayber'de nüfuz ve mevcudiyetlerini korumuş olmalarına rağmen hiç kimseyi Yahudileştirmedikleri anlaşılmaktadır, der. Çünkü Mekke'de o dönemde hiçbir Yahudi'ye rastlanmamıştır.⁶¹²

4.3.7. Hristiyanlık

Yazarımız bu din hakkında çok bilgi vermemiştir. Suriye sınırındaki bedeviler arasında Gassaniler ve Yemen'de pek az bulunmak üzere yayılmıştır. Ama Yahudiler gibi verimli toprakları da büyük cemaatleri de olmamıştır. Bunun yanında Hristiyan din adamlarının halk arasında itibarları vardır. Mekke'de Kureyşliler arasında çok az bu dini benimseyen olsa da

⁶⁰⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/275-276.

⁶⁰⁹ Apak, *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, 249-250.

⁶¹⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/300-301.

⁶¹¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/287.

⁶¹² Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/301.

tüccarları ve Habeşli Hristiyanlar Mekke’de daha büyük yer teşkil etmiştir. Hristiyanlar ve Hicazlı Araplar arasındaki ticari temaslar Arapların vahdaniyet dinleri hakkında bilgi sahibi olmasını sağlıyordu. Nasturi Hristiyanları Hicaz’a mal götürürken aynı zamanda dinlerini de götürüyorlardı hatta Necran’da bir kilise bile kurulmuştu.⁶¹³

C.P. Tiele’nin *Manuel D’histoire des Rellgions* eserinde Hristiyanlar ile ilgili Necran ve Aden’de çoğunluk halinde bulunup Arapçayı yazı haline getirenlerin bir takım Hristiyanlar olduğunu yazmıştır.⁶¹⁴

4.3.8.Hanifler

Yazar Hanifler ile ilgili malumatı C.P. Tiele’nin *Manuel D’histoire des Rellgions*, eserinden almıştır. Bununla beraber Hanifler ile ilgili büyük bir iddiası olup Hanif diye kendini isimlendiren kimselerin hidayette münzevi keşişlerle Hristiyan azizlerine alem olduğunu Süryani dilinde Arabistandaki keşişler için sahte anlamına gelen ‘Hanefa’ tabirinin kullanıldığını, bu keşişler ise Süryani kilisesine sadık dindarların yoldan sapmış olarak gördükleri kimselere verdikleri bir isimdir, der. Yani mensup oldukları kabile dinlerinden ayrılmış olan Araplar için kullanılmış olup Hz. Muhammed nazarında bu kelime ‘ müslim’ kelimesine eşit olup Hz. İbrahim’inde Hanif olduğunu söylemiştir.⁶¹⁵

Joseph Chanei *Le Coran* eserinde Hanifler ile ilgili mevcut dinler içerisinde ittifak edilen husus hem putlardan hem Yahudilik ve Hristiyanlıktan yüz çeviren kimseler için kullanılmıştır. Bir olan Allah’a inanıp gece uyanık kalıp gündüz oruç tutarlardı. H. Von Glasenapp, Pierre Jundt tarafından *Les Cinq Grandes Religions Du Monde* ismiyle Fransızcaya terceme edilen büyük dinler târihi eserinde Haniflerin yaşamış olduğu vahdaniyet inancı Hz. Muhammed’e (s.a.v.) peygamberliği öncesinde zemin hazırlamıştır denilebilir.⁶¹⁶

A.Anwander *Les Religions de l’humanite* eserinde Cahiliye Hanifleri ile ilgili Haniflerin bir olan Allah’a inandıkları ama nasıl ibadet etmelerini bilmediklerinden bahsetmiştir. Hanifler, Hz. Muhammed’in (s.a.v.) mübeşşirleri oldukları ve Peygamberin onlardan daima hürmet ile yâd ettiğini de anlatmıştır.⁶¹⁷ Yazar eserinde Haniflik ile ilgili bilgileri verdikten sonra Hanif olarak isimlendirilen Muvahhidlerin isimlerini zikretmemiştir.

⁶¹³ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/300-301.

⁶¹⁴ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/287.

⁶¹⁵ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/288.

⁶¹⁶ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/289.

⁶¹⁷ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/290.

4.3.9. Arap Peygamberler

Arab-ı Arike devrinde bazı peygamberler ortaya çıkmıştır. Peygamberlerine uymayan kabileler helak edilmiş olup ortadan kaldırılmıştır. Hud, Salih, Şuayb Arike Araplardan olan peygamberlerdi.

Hiz. Hud ile ilgili rivayetler de sekizinci batından Hiz. Hud, Hiz. Nuh'a bağlanmakta ve Ad kavmine gönderilmiş peygamberlerdir. Yazarımız sekizinci batından Nuh'a bağlanmasının efsanevi olduğu çünkü o dönemde batınların bilinemeyeceğini söylemiştir. Sümeroloji alanında yapılan kazılara bakılınca Hiz. Nuh'un Sümerli olması gerektiği bu sebepten Hiz. Hud'un Sümerli olduğu ortaya çıkabilir. Hiz. Hud (a.s.) Mekke ya da Hadramut'ta medfundur.

Hiz. Salih, Semud kavmine gönderilmiş bir peygamber olarak hak dine daved etti lakin halk kabul etmeyince helak edildi. Ad kavminden sonra Hicaz ve Şam arasında Hicr denilen yerde yaşamışlardır. Hiz. Salih peygamber Mekke' de medfundur.

Hiz. Şuayb peygamber Medyen ve Eyke halkına gönderilmiş bir peygamberdir. Hiz. Salih'in soyundan gelmektedir. Rivayetlere göre Mekke ya da Şam da medfun olduğudur.

Yazar bu konuda kaynaklardaki rivayetleri verdikten sonra bu peygamberlerin gönderilmiş olduğu milletlerin her üçünün de Arap ırkına mensup olduğunu, lakin dinleri tarihte devam edememiş olduğunu ve Kuran- Kerim de bu peygamberler hakkında bahsedilen ayetleri zikretmiştir.⁶¹⁸

Yazar daha sonra Secde, Sebe, Yasin, Kasas surelerinde Araplara hiçbir peygamber gönderilmediğinin bildirilmesi ve Hud, Salih, Şuayb peygamberlerin Araplara gönderildiğini bildiren ayetlerin birbirine zıt görünmesine rağmen zıt olmadığını hatta birbirini tamamladığını söyler. Çünkü bu 3 peygamber sadece belli bir zümreye gönderilmiş olup Hiz. Muhammed tüm cihana gönderildiğinden birbirlerine aykırı bir durum olmadığını söylemiştir. Yazara göre meseleyi çözecek diğer bir delil ise Nebi ve Resul kavramlarının anlamlarındadır. Nebi; Allah'tan vahy almaya mazhar olmuş kişi anlamındadır. Görevi sadece uluhiyyet ile sınırlıdır. Resul ise Allah tarafından risalet vazifesiyle herhangi bir kavme ya da kendisine bir irşad faaliyeti verilmiş kimsedir. Buna göre Resul ve Nebi, tek bir kavme gönderilen ve tüm milletlere gönderilen olarak ikiye ayrıldığından ayetler birbirleri ile çelişmemektedir.⁶¹⁹

Yazar eserinde Kur'an'da adı geçmeyen ancak bu kavme gönderilen peygamberlerin olduğu rivayetleride almıştır lakin bu görüşü kabul etmemiştir. Rivayette geçen peygamberlerden biri Haid b. Sinan el- Abeşi olduğudur. Muhyiddin Arabi *Fusus*'unda bu zatın

⁶¹⁸ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/277-279.

⁶¹⁹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/280-286.

kızının Allah Resûl'ünün huzuruna geldiği -Ey kavmi kendisini kaybeden peygamberin kızı Hoş geldin- sözünü söylemesini delil getirmiştir.. Yazara göre bu rivayetin gerçek olamayacağı çünkü Hz. İsa ve Hz. Muhammed arasında fetret zamanı olup hiçbir peygamberin gelmemesi gerekirdi. Diğer rivayette adı geçen peygamber Hanzala b. Safvan Himyeri; Semud'dan arta kalan Ashab-ı Res denilen kavme gönderilmiştir. Tefsir kitaplarında Şuayb b. Zi-Mehrem ve Musa b. Mişa isimlerine de rastlanmaktadır.

Yazarımız dinler hakkında bilgileri çeşitli kaynaklardan sıraladıktan sonra artık siyasi birliği olmayan Mekke şehrinin ekonomi bakımından Kâbe'nin de bulunması sebebiyle dini merkez konumuna geldiğini belirtir. Bununla birlikte dini bir birlik bulunmadığına, artık M.6. asırda müşrikliğin yeni ruhi ve ruhani ihtiyaçları tatmin etmekten aciz bir hale gelmiş olup bütün temenniler belirsizlik içindedir. Müşrikler bunu içten gelen bir din gayretiyle değil atalarına bağlılıkları sebebiyle yapmışlardır. Müşriklerin İslamiyet'e direnme sebeplerine gelince birincisi atalarının dinlerine sahip çıkma inancı ikincisi ise Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu dinin Mekke'nin dini ve ekonomik idaresini reddetmiş olmasıdır. Zira Arabistan'da ortaya çıkacak olan bir din dışarıdan gelen dinlere nispeten Arapların milli birliklerini mükemmel surette tahakküm etmiş olacaktır.⁶²⁰

Yazar bu bölümün sonunda vermiş olduğu bilgileri maddeler halinde sıralamış olup vardığı sonuç dini durumlarına bakıldığı zaman artık bir vahdaniyet dininin gelmesi gerektiği ve bu dinin beklendiğidir. Nasıl Kureyş lehçesi Kuran'ın dilini oluşturmuş ise aynı şekilde dinlerin durumu da yeni bir dinin gelişine zemin hazırlamıştır. İslamiyet milli bir Arap dini değil tüm insanlığa gönderilmiş bir dindir. İslam dini kendisi için müsait olan Cahiliye adetlerinin hüküm sürdüğü Arabistan Bölgesi'nde ortaya çıkmıştır. İslam dinin ortaya çıktığı zaman dünya ruhi ve ruhani açıdan kararsız olmakla beraber Hristiyanlık ve Yahudilik tahrife uğramış durumdaydı. Aynı zamanda Uzakdoğu'daki dinler ise çıktıkları bölgede kalmış olup tüm beşeriyete hitap edecek hakiki ve evrensel bir Vahdaniyet dini bulunmamaktaydı. İslamiyet bu durum üzerine akla ve ruha hitap eden tüm beşeriyetin ihtiyaçlarını karşılayan evrensel bir din olarak ortaya çıkmıştır.⁶²¹

Din konusunda buhranların ve kararsızlıkların olduğu ortamda evrensel, mucizevi, ilahi bir dinin ortaya çıkması insanların ruhi ve ruhani ihtiyaçlarını gidermiştir.

⁶²⁰ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/308-314.

⁶²¹ Danişmend, *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*, 1/314-318.

SONUÇ

Yaptığımız araştırmalar ve incelemeler bize gösteriyor ki İsmail Hami Danişmend, düşünce yapısıyla hayatı boyunca yapmış olduğu çalışmalar ile tarih alanına önemli katkıları olan bir tarihçimizdir. İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi eseri de tarihe farklı bir bakış açısı getirerek Cahiliye Dönemi'ni çeşitli yönleriyle ele almış olduğu bir eserdir.

Bu eserin içerik yapısı incelendiği zaman Cahiliye Dönemi, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) davetinden önceki zaman dilimini kapsayan bir dönemin adıdır. Bu döneme bu ismin verilme amacı ise Kur'an ve hadislerde geçtiği üzere Arapları İslamiyet'ten önceki ve sonraki durumlarını ayırt etmek için kullanılmıştır.

Arabistan Bölgesi geçilmesi zor olan çöllerin bulunması, etrafının denizlerle çevrili olması sebebiyle Batılılar tarafından 19. yüzyıla kadar bölgede az sayıda araştırma yapılmıştır. 19. yüzyıl ile birlikte çeşitli Batılı araştırmacılar sahte kimlikler başta olmak üzere bölgeye girerek araştırmalarda bulunmuşlardır. Bu araştırmalar neticesinde bölge hakkında net bilgiler elde edilebilmiştir. Yazar bu araştırmaları yapan kişileri İlim Fedaileri olarak adlandırmıştır. Lakin Batılılar Haçlı Seferleri'yle başlamak üzere hem bu bölge hem de Doğu hakkında bilgileri öğrenmeye çalışmışlar ve bu bölgeleri tanıtan çeşitli eserler kaleme almışlardır. Her ne kadar yazar, Batılıların araştırmalarından bahsetmiş olsada İslam âlimleri ve araştırmacıları bu bölge hakkındaki bilgileri İslamiyet'ten sonra yazılan eserlerde bize önceden tanıtmışlardır.

Yazar bölgenin fiziki yapısı, etrafını çeviren dağları, denizleri, boğazları, çöllerini ayrıntılı bir şekilde çeşitli kaynaklardan örnekler vererek bu konular hakkında ihtilafların olduğunu ve net bilgilerin daha ortaya çıkmadığını ifade etmiştir. Örneğin, Sina Yarımadası konumu ile bu bölgeye mi dâhildir yoksa Afrika kıtasına mı dâhildir. Bu gibi çeşitli ihtilaflar ortaya atılmıştır ki Sina Yarımadası nüfus yapısı ve yüzey şekilleri bakımından Arabistan'a benzemesine rağmen siyasi coğrafya bakımından Afrika'ya dâhildir. Aynı şekilde Cezire Bölgesi bu toprakların içerisinde midir yoksa Suriye topraklarına mı dâhildir. Bölgenin çok geniş bir çağrafyayı kapsamaması ise bölgenin, kısımlara ayrılması noktasında ihtilafları ortaya çıkarmıştır. Bölgeyi tarihçiler, üçe, dörde, beşe, yediye, dokuza kadar ayırmışlardır. Ama günümüzde kabul gören kısımlar Orta Arabistan, Kuzey Arabistan, Güney Arabistan olarak 3'e taksim edilmesidir.

Cahiliye Arapları asabiyet konusuna ehemmiyet vermeleri sebebiyle her zaman ırklarının menşei konusu merak uyandırmıştır. Acaba halen saf bir Arap ırkı kalabilmiştir. Arapların menşei incelendiği zaman kaynakların hepsi Sam b. Nuh'un soyuna nispetle Sami ailesi grubunun üyesi olduğu söylenir. Arapların hem kendi içlerinde hem de başka milletlerle

kaynaşmaları neticesinde saf bir Arap ırkının olmadığını bize gösteriyor. Arapların soy bakımından sınıflandırılmaları incelendiğinde görüşlerde küçük farklılıklar olsa da aynı tanımlamaların kullanıldığını görmekteyiz. Bu dönem ile ilgili yaygın olan görüş, Arapların soy bakımından Arab-ı Baide ve Arab-ı Bakiye olarak 2'ye ayrılması, Arab-ı Bakiye'nin de kendi içinde Arab-ı Arike ve Arab-ı Müsta'rike olarak ayrılmasıdır.

Batılı araştırmacılardan İslam'ın çöl dini Kuran-ı Kerim'in çöl kitabı olarak adlandırılanlar olmuştur. Yazar, eserinde Arapların kurmuş olduğu medeniyetleri ve katkılarını daha sonra yazı alanındaki ve edebiyattaki gelişmeleri kendi kaynaklarındaki örnekleri daha çok kullanmak üzere bölgede ileri seviyede olan medeniyetler kurduklarını ispatlamaya çalışmıştır. Ama bu çalışma yetersiz kalmıştır. Çünkü yazarın eserinde vermiş olduğu bilgiler ihtilafı olunca hangi bilginin kesin olduğu belli olmamıştır.

Arabistan Bölgesi'nin konumu sebebiyle ilk kurulan devletler verimli arazileri bulunan Güney kısmında kurulmuştur. Kuzey ve Orta bölgelere ise bu topraklardan göç etmek zorunda kalan kimseler tarafından çeşitli devletler ve medeniyetler kurulmuştur. Bölgenin en eski medeniyeti, yapılan kazı çalışmalarında bulunan kitabeler de M.Ö. 3000'lü yıllar da kurulduğu düşünülen Ma'in Devleti olmuştur. Bu devletten sonra sırasıyla Sebe Krallığı, Himyeri Krallığı, Uman Eمارeti, Kataban ve Hadramut krallıkları kurulmuştur. Kuzey Bölgesi'nde ise Nabatî Devleti, Tedmür Krallığı, Hire Krallığı, Gassani Devleti, Hicaz Bölgesi'nde Kinde Krallığı kurulmuş olup bölgenin en önemli merkezi Mekke şehri olmuştur. Cahiliye Araplarının kurmuş olduğu devletleri incelediğimiz zaman İslamiyet'in ortaya çıktığı dönemde Cahiliye Araplarının düzenli olarak kurulmuş ne bir devletleri ne de bir medeniyetleri vardı. Cahiliye Arapları her ne kadar geçmişte çeşitli devletler kurmuş olsalarda bu onların medeniyet açısından gelişmiş olduğunu bize göstermez. İslam'ın ortaya çıktığı dönemde Araplar din, inanç, ahlak, sosyal yapı bakımından zayıf ve geri kalmış bir millettir.

Cahiliye Dönemi'nde Arapların kullanmış olduğu yazılar konusunda çeşitli rivayetler ortaya atılmıştır. Güney Arapların yazısı olan Müsned yazısı olabileceği gibi Kuzey Arapların yazısı olan Nabatî yazısından gelmiş olabilir. Yazı çeşitlerini şekil ve sesleri bakımından incelendiği zaman birbirlerine benzedikleri görülmektedir. Bu sebeple Müsned yazısı en eski yazı olup Nabatî yazısında gelişim göstererek günümüzdeki Arap yazı formu ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Böylelikle Arap yazısı Nabatî ve Ârami halkalarıyla Fenike yazısına bağlanmaktadır.

Cahiliye Edebiyatı'nı incelediğimiz zaman en mükemmel örneğini üzerinde tartışmaların olduğu Muallakâtlarda görüyoruz. Muallakâtlar dönemin en iyi şiirleri olmaları

ve bu şiirler üzerine çeşitli eserler ile çalışmaların kaleme alınması bu şiirlerin hem Arap Edebiyatı hem de Dünya Edebiyatı açısından ne kadar önemli ve değerli olduğunu bize gösterir.

Cahiliye Araplarının putlara tapmaya başlaması öncelikle Kabe'deki taşları saygı ve bağlılıklarını göstermek için almalarının yanında Amr b. Luhay'ın bir putu getirmesi üzerine ona inanmaları Cahiliye Araplarının din, inanç ve ahlak bakımında geri ve zayıf olduğunu bize göstermektedir. Aynı şekilde o dönemde Sabiilik, Mecusilik, Hristiyanlık, Yahudilik, Putperestlik gibi birçok dininde yaygın olması Arapların yine din ve inanç konusunda buhran ve kararsızlık içinde olduğunu da kanıtlar.

Her ne kadar Cahiliye Araplarının edebiyatı mükemmel olsa da medeniyetlerine dair arkalarında bir eser bırakamamaları ve kültür anlamında gelişmiş olduğunu bize gösteren bilgiler çoğu İslami kaynakta bize aktarılmadığından dolayı yazarın ispatlamaya çalıştığı Arapların İslamiyet'ten önce gelişmiş bir medeniyete sahip olduğu görüşü abartılı bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazarın bu derece Arap medeniyetini üstün gösterme çabası İslam dininin iptidai bir toplulukta değil medeniyet alanında gelişmiş bir toplulukta ortaya çıktığını ispatlamaya çalışmasıdır.

KAYNAKÇA

- Abbas, İsmat. *Roma İmparatorluğu'nun III. Yüzyıl Krizine Etki Eden Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Gelişmeler*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Ağırakça, Ahmet. "Gassaniler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 13/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ağırakça, Ahmet. "Nabatiler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 32/257-258. İ: TDV Yayınları, 2006.
- Akgül, Ahmet. *Cahiliyeden Hz. Peygamber Devrinin Sonuna Kadar Ticari Hayat*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Alfred de Musset. *Büyük Söylememeli*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Algül, Hüseyin. "Haram Aylar". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 16/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: Gonca Yayınevi, 86.
- Altun, Cengiz. *Hicri Birinci Asırda Mekke Şehri (Fiziki, Demografi, İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Anıl, Ayşe. *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuasındaki Dil ve Edebiyat Yazıları*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Apak, Adem. *Anahatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar, 1. Basım, 2012.
- Aras, Ömer. "Miladi VI. Asrın Sonlarına Kadar Kinde Kabilesi ve Siyasi Tarihi". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2 (30 Aralık 2017), 63-91.
- Aslandoğdu, Elif Kübra. *Doğu Arabistan'a İslâmiyet'in Girişi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Ata, Ferudun. "İsmail Hami Danişmend' in İrk Üzerine Bazı Tespitleri". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 19 (2013), 73-86.
- Aydın, Mustafa. "Arap Yazı Sistemi". *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi* 10/4 (01 Ekim 2018), 1-8.
- Aygür, Suat. *İslam Öncesi Cahiliye Araplarında Tanrı Anlayışı*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- Beaumarchais. *Sevil Berberi*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Bilge, Mustafa. "Basra Körfezi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 5/1114-1117. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bilge, Mustafa. "Burton, Sir Richard Francis". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 6. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bilge, Mustafa. "Kızıldeniz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 25/557-559. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bilge, Mustafa. "Niebuhr Carsten". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bilge, Mustafa. "Uman". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 42/140-144. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bilgi, Nejdet. "Memleket Gazetesi (1919) Bibliyografyası". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 14/1 (Haziran 1999), 45-64.
- Bilgi, Nejdet. "Mütareke Döneminde İsmail Hami Danişmend Tarafından Yayınlanan Memleket Gazetesi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 8/1 (Haziran 1993), 127-155.

- Bozgöz, Salih. "Dil-Toplum İlişkisi ve Ari-Sami Polemiğinde Dil ve Sami Dilleri". *Ekev Akademi Dergisi*.
- Bozkurt, Ali Oğuz. *Roma- Mısır İlişkileri (M.Ö.3.yy. – M.S.395)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı". *Nüsha* 19/49 (29 Aralık 2019), 97-120. <https://doi.org/10.32330/nusha.605306>
- Buhl, Frantz. "Medine". *İslam Ansiklopedisi*. C. 7. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Büyükçoşkun, Kudret. "Arabistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/248-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Carl Brockelmann. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*. çev. Neş'et Çağatay. 3 Cilt. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1964.
- Ceniklioğlu, Mustafa. *İsmail Hami Danişmend' in Fikirleri: Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık*. Edirne: Trakya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Cevizliler, Erkan. "Sivas Kongresi Divan-ı Riyaset Kâtibi İsmail Hami (Danişmend)". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 5/19 (Kasım 1988), 203-217.
- Cornielle. *Nikomed*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Cornielle. *Seyyid*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Cornielle. *Sinna*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Çağatay, Neş'et. *İslamdan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1957.
- Çelik, İbrahim. "Mele". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/36-37. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 3. Basım, 2014.
- Çetin, Fatma. *Bir Tarihçi Olarak İsmail Hami Danişmend'in Fikir Hayatı (1938-1950)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Çetin, Nihad M. "Arap". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Çetin, Şule. "Kore Savaşı'nın Türk Edebiyatında Uyandırdığı Akisler". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 58/1 (14 Haziran 2018), 43-74.
- Çevik, Hatice. *Mısır'ın Turizm Coğrafyası*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Danişmend, İsmail Hami. *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*. İstanbul: Vakit Matbaası, 1. Basım, 1945.
- Danişmend, İsmail Hami. *Baltacının Prut Zaferi*. İstanbul: İstanbul Yayınevi Matbaası, 2. Basım, 1955.
- Danişmend, İsmail Hami. *Garb Menba'larına Göre Garb İlminin Kuran-ı Kerim Hayranlığı*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1. Basım, 1967.
- Danişmend, İsmail Hami. *Garb Menba'larına Göre Garb Medeniyetinin Menbaı Olan İslam Medeniyeti*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 4. Basım, 1972.

- Danişmend, İsmail Hami. *İstanbul Fethinin İnsani ve Medeni Kıymeti*. İstanbul: İstanbul Halk Basımevi, 1. Basım, 1953.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı İslam Tarihi Kronolojisi*. İstanbul: Bab-ı-ali Yayınevi, 1960.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1. Basım, 1947.
- Danişmend, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 Cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1948.
- Danişmend, İsmail Hami. *Tarih Kurumuna Açık Mektup*. İstanbul: İnanç Yayınevi, 1. Basım, 1945.
- Danişmend, İsmail Hami. *Tarihi Hakikatler*. İstanbul: Tercüman Tarih ve kültür Yayınları, 1. Basım, 1979.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?* Konya: Milli Ülkü Yayınevi, 2. Basım, 1978.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türk Seciyye Ve Ahlakı*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1982.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türklerle Hind- Avrupalıların Menşe Birliği*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1. Basım, 1935.
- Danişmend, İsmail Hami. *Türklük Meseleleri*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 3. Basım, 2006.
- De Goeje, M.J. "Arabistan". *İslam Ansiklopedisi*. 1/475-479. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Demircan, Adnan. "İslam Öncesi Arap Yarımadasının Dini, Siyasi, Sosya-Kültürel ve Ekonomik Tarihi". *İslam Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı*. C. 1. İstanbul: Siyer Yayınları, 2008.
- Demircan, Adnan. "Samiler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Demircan, Adnan. "Son Peygamber'in Geldiği Coğrafya ve Toplum: Hicaz Bölgesi ve Cahiliye Arapları". *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyumu*. 39-98. Konya, 2007.
- Doğaner, Suna. "Mısır". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 29/553-555. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Duran, Mehmet Önder. *İsmail Hami Danişmend' in Milliyet Gazetesi Yazıları(1950-1952)*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Durmuş, İsmail. "Hiciv". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/447-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- el-Bekri. *Cahiliye Arapları*. çev. Levent Öztürk. İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- Elmalı, Hüseyin. "Hitabet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Elmalı, Hüseyin. "Kaside". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 24/562-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Eminoğlu, Ali. *Şekil ve Muhteva Yönünden El-Mu'allakatu's-Seb'*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Fayda, Mustafa. "Adnan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Adnan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 1/391-392. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Fayda, Mustafa. "Busra". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/470-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "Cahiliye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/17. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları - İSAM Yayınları, 1993. /cahiliye

- Fiğlalı, Ethem Ruhi. "Darünnedve". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/555-556. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Görgün, Hilal. "Heykel, Muhammed Hüseyin". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/286-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Grohmann, Adolf. "Serat". *İslam Ansiklopedisi*. 10/508. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Günaltay, Şemseddin. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006.
- Günaltay, Şemsettin. *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1997.
- Gündüz, Şinasi. "Mecusilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/279-184. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, Şinasi. "Sabiilik". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 35/341-344. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Gürkan, Nejdet. "Cahiliyede ve İslami Dönemlerde Arap Şiir Sanatının Mücadele/Sırâ' İşlevselliği Üzerine". *Ekev Akademi Dergisi* 72 (Güz 2017), 225-239.
- Hamed, Gânim Kadvurî el- - Gedik, Ahmet. "Arap Yazısında Alametler (Nokta ve Harekeler)". *İSTEM* 23 (01 Aralık 2014), 169-204.
- Hasan İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi(1-132/622-750)*. çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş. 10 Cilt. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1. Basım, 1985.
- Hitti, K. Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1989.
- Hizmetli, Sabri. *İslam Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.
- Işılak, Fatma. *İslam Öncesi Mekke'nin Siyasi Yapısı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- İbn Havkal. *10.Asırda İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014.
- İbn Hişam. *İslam Tarihi (Siret-i İbn-i Hişam)*. çev. Hasan Ege. 4 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İbn'ül-Kelbi. *Putlar Kitabı (Kitab al-Asnam)*. çev. Beyza Düşüngen. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968.
- Kallek, Cengiz. "Burckhardt, Johann Ludwig". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kapar, Mehmet Ali. "Eyyamü'l- Arab". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12/14-16. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kapar, Mehmet Ali. "Lahmiler". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27/54-55. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karaaslan, Nasuhi Ünal. "Hüzeyl(Beni Hüzeyl)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 19/70-72. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Karmış, Orhan. "A'rab". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 3/242. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kaya, Mahmut. "İskender". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. 22. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kelpetin, Mahmut. *İslam Öncesi Güney ve Kuzey Arabistan*. İstanbul: KURAMER Yayınları, 1. Basım, 2016.

- Koday, Zeki vd. "Dünya'daki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21/3 (20 Eylül 2017), 879-940.
- Kök, Bilal. "Hz. Muhammed'in (a.s.) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri". *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 7/13 (01 Haziran 2014), 53-75.
- Kurt, Halil. "Suudi Arabistan". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 37/580-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kutluer, İlhan. "Glaser, Eduard". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/95. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Küçük, Cevdet. "Danişmend, İsmail Hami". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/465-467. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Rec'i Vak'ası". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/510-511. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Sakif(Beni Sakif)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/10-11. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri - Bozkurt, Nebi. "Medine". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/305-311. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Hicaz". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Lewis, Bernard. *Tarihte Araplar*. çev. Hakkı Dursun Yılmaz. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 5. Basım, 2009.
- Molière. *Cimri*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Molière. *Hastalık Hastası*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Molière. *Zarafet Budalaları*. çev. İsmail Hami Danişmend. İstanbul: Sühület Kitabevi, 1938.
- Namal, Yücel. "Zonguldak Halkevi'nin Faaliyetleri ve Karaelmas Dergisi". *Karadeniz Araştırmaları* 34/34 (Nisan 2012), 97-134.
- Nebi Bozkurt - Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 28/555-563. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Okuyan, Abdurrahman. "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı". *İlahiyat* 1 (31 Aralık 2018), 107-134.
- Okuyan, İbrahim. *İber Yarımadası (Endülüs İslam Medeniyetinin Oluşumu)*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Önkal, Ahmet. "Cürhüm(Beni Cürhüm)". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8/138. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Özel, Ahmet. "Hac". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 14/413-416. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Levent. "Etiyopya". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 44/564-567. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Palabıyık, Hanefi. "Araplarda Putperestlik ve Hicaz Putlarından Beytlerinden Biri Olarak "Zülhalesa"". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (01 Mayıs 2017), 7-38.

- Pancar, Emine. "Milli Mücadelenin Halka Anlatılmasında İrade-i Milliye Gazetesinde Yürütülen Propaganda Faaliyeti". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (2013), 291-306.
- Polat, Nâzım H. "Kanat Dergisi". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 19 (ubat 2006), 437-455.
- Poyraz, Mevlüt. *Sicilya Adası ve Güney İtalya' nın Müslümanlar Tarafından Fethi (31-296) / 652-909*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- Rekin, Ertem. "Elifba". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 11/39-44. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Seydişehir, İbn'ül Emin Mahmut Esat. *Tarih-i Din-i İslam*. İstanbul: Divan Yayınları, 1983.
- Stübe, R. "Hürmüz". *İslam Ansiklopedisi*. C. 5/1. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987.
- Şanlı, İbrahim. *Cahiliye Dönemi Arap Edebiyatında Nesir*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Şehbenderzade Filibeli, Ahmed Hilmi. *İslam Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1971.
- Şengün, Taner - Kiranşan, Kemal. "Doğu ve Güney Anadolu Bölgelerini Etkileyen Çöl Tozlarının Kaynak Alanları ve Tane Boyutları". *Coğrafya Dergisi* 25 (15 Mayıs 2013), 14-30.
- Şulul, Kasım. "Arap Yazısının Kökeni ve Tarihi". *Bitlis İslamiyat Dergisi* 2/2 (15 Aralık 2020), 28-67.
- Tolga Uslubaş - Dağ, Sezgin. *İlkçağlardan Günümüze Dünya Tarihi Ansiklopedisi*. İstanbul: Karma Kitaplar, 2007.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Recez". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/509-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Tuncel, Metin. "Türkiye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 41/562-566. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Tur, Salih. "Sami Diller Üzerine Bir İnceleme". *Şarkiyat Mecmuası* 14 (19 Aralık 2011), 130-163.
- Tuzcu, Kemal. "İslamiyet' ten Önce Arap Yazısı". *İlk Çağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Ortadoğu*. 207-227. Elazığ, 2009.
- Tuzcu, Kemal. "İslamiyet' ten Önce Arap Yazısı". *İlk Çağlardan İslamiyetin Doğuşuna Kadar Ortadoğu*. 207-227. Elazığ: Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri, 2009.
- Tülücü, Süleyman. "Cahiliye Kelimesinin Mana ve Menşei". *Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Dergisi* 4 (1980), 279-285.
- Tülücü, Süleyman. "Muallakât ve Şairleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi-I (Türkiye)". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (30 Eylül 2005), 1-70.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Arap". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 272-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yiğit, İsmail. "Sebe". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 36/241-243. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Yûsuf Zennûn - Serin, Muhittin. "Kufi". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 26/342-345. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İslam'ın İlk Döneminde Ticari Hayat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.